

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૮૨૧

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જોડણી

વિષય જા- : ૧૬

જોડણી

ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના જુલાઈ માસમાં અમદાવાદમાં મળેલી

સાહિત્ય પરિષદ આગળ

વાંચેલો

નિબંધ.

રચનાર

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ; સી. એસ.

અમદાવાદ:

યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડ.

ઈ. સ. ૧૯૦૬.

સંવત. ૧૯૬૩.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૮૨૧

૧-૧૮

પ્રસ્તાવના.

જોડણી વિશેના આ નિબંધની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ તથા એ વિશે કેટલોક ખુલાસો આ સ્થળે આવશ્યક છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ ના શુભારમાં મહારા મનમાં ચાલુ પ્રચારની જોડણીની અવ્યવસ્થા વિશે કેટલાક વિચાર ઉત્પન્ન થયા;-ખાસ કરીને 'મહારુ', 'મહોરુ' છત્યાદિમાં હકારતું અદર્શન અને 'આવ્ય,' 'લખ્ય,' છત્યાદિના લઘુપ્રયત્ન યકારનો અસ્વીકાર એ એ ખામીઓએ ધ્યાન ખેંચ્યું. અને થોડીક ટૂંકી નોંધ કરી રાખી. અંતે ઈ. સ. ૧૮૮૬ થી ૮૮ સુધીમાં 'જોડણી' વિશેનું મહારુ પ્રથમનું લઘુ પુસ્તક લખાયું અને ૧૮૮૮ માં પ્રસિદ્ધ થયું. એ પુસ્તકે તત્કાળ તો કેટલીક મુદત સુધી આ વિષયની ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી ગુજરાતી સાક્ષર મંડળમાં કોઈક ખળભળાટ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના જુલાઈમાં સાહિત્યપરિષદ્ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના સ્તુત્ય અને અશ્રાન્ત પરિશ્રમથી ભરાઈ. એ પરિષદ્માં વાંચવા માટે નિબંધો લખવા સારું વિષયોની યાદી તૈયાર કરી સાહિત્ય સભા તરફથી કેટલાક મહિના પૂર્વથી પત્ર લખાઈ આવ્યો હતો, તેમાં એ સભાની જ પસંદગીથી વિષયો મૂકાયા હતા. અને જોડણીના વિષયને પ્રથમ મૂક્યો હતો. તે વિષય મૂકેને અનુકૂળ હોવાથી મેં ઉપાડી લીધો અને નિબંધ તૈયાર કરવાનું મેં કબૂલ કર્યું. પરિષદ્ માટે નિબંધ રચતાં રચતાં ધાર્યા કરતાં મહોરુ કદ થઈ ગયું. પણ આ વિષયના મહત્ત્વને માપે તથા આત્માર સુધીના એ વિષયના સામ્ર ઇતિહાસ તથા મધનની આવશ્યકતા જોતાં, એ લંગાણુ તે ખેદનું કારણ નથી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ આ રીતે મહારા વિચારો સાક્ષર વર્ગ આગળ સંપૂર્ણ વિસ્તારથી મૂકવાનો પ્રસંગ આપ્યો, તથા પરિષદ્માં મળેલા સજ્જનોએ સૌજન્યયુક્ત ધૈર્યથી તથા રસસૂચક ધ્યાનથી મહારા નિબંધનું શ્રવણ કર્યું તે માટે સભાનો તથા પરિષદ્નો અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું; વળી પરિષદ્નો ઉપકાર માનવાનું વિશેષ કારણ આ જોડણીના વિષય માટે કમિટી નીમી રિપોર્ટ મંગાવવાની મહારી સચના ઉપાડી લઈ તે રૂપનો ઠરાવ કર્યો તેથી ઉત્પન્ન થાયછે. એ પ્રસંગે તો મહારા નિબંધને અપવાદ રૂપે લાંબો કાળ આપ્યા છતાં પણ નિબંધના મુખ્ય ભાગ જ વાંચવામાં આવ્યા હતા; અને સંપૂર્ણ રૂપે તો છપાયા પછી જ નિવેદન કરવાનું રાખવું પડ્યું હતું. હવે તે સંપૂર્ણ રૂપે વિચારક વર્ગ આગળ આ નિબંધ મૂક્યોછે. આશા છે કે આ સર્વ પ્રયાસનું સફળમાં પરિણામ આવશે.

મુખ્ય ચર્ચાને અંગે અનેક ઉપાડુગોને પરિશિષ્ટના ભાગમાં મૂક્યાં છે. હેમાંનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં છે. કલાભવનના જોડણી સંબંધી નિયમોનું સચન ગ્રો. આલુંદશંકરે પરિષદ્માં જોડણી વિશે વાંચેલા નિબંધથી મૂકેનું થયું; અને તેથી તે પછીથી પેદા થઈ સજ્જા, તેથી

તે પરિશિષ્ટ (શ્લોક) ના પેટામાં (શ્લોક ૧) તરીકે મૂકવા પડ્યા છે. અને તે વિશે નિયન્ધમાં અવલોકન કર્યું કરી સકાયું નથી. પરંતુ હેમાં બહુ અવલોકનને યોગ્ય વાતો નથી, અને જે છે તે વિશે મહારા વિચારનું અનુમાન અત્યાર સૂધી થયેલા અવલોકનના પ્રકાશથી થઈ જ સકશે.

ચવર્ગના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વિશે આ નિયન્ધમાં ચર્ચા કરી છે ત્યાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ વિશે એક પ્રમાણ નોંધવું રહી ગયાથી અહિં મૂકું છું. “હા જ તો” એ વાક્યને ઝડપથી બોલવાને પરિણામે ‘હાસ્તો’ એમ વાતચીતની ભાષામાં રૂઢ રૂપ થઈ ગયેલું છે; હેમાં જતો સ થવાનું કારણ જ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચારમાં છે. સંસ્કૃત ઉચ્ચાર હોત તો કેટલાક સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરનારાઓ ‘હાય તો’ જેવું કહે છે તે રૂપ જ રૂઢેત. ‘હાસ્તો’ એ બહુ પ્રચરિત છે, તો તે પ્રાકૃત ઉચ્ચારની તેટલી જ પ્રચરિતતાની કાંઈક સૂચના કરે છે.

પરિપદ્ધમાં જોડણી વિશે ચર્ચા બીજા ગૃહસ્થોએ કરી હતી અને પ્રમુખસ્થાન પામેલા મહારા જૂના મિત્ર રા. ગોવર્ધનભાઈએ પોતાના આરમ્ભના તેમ જ વિશેષે ઉપસંહારક ભાષણમાં આ વિષયને બહુ આગ્રહથી રૂઢોળ્યો હતો. એ બતાવને સંબંધે મહેં વસન્તના ભાષ્યપદ સં. ૧૮૬૧ ના અંકમાં ‘સાહિત્ય પરિપદ્ધમાં જોડણી’ એ મથાળાથી એક લેખ લખ્યો છે તે તરફ સુચ વાચકનું લક્ષ બેંચું છું. એ લેખ તરફ પરિપદ્ધની સૂચનાથી સાહિત્ય સભાએ નીમેલી કમિટીનું ખાસ ધ્યાન જશે એમ આશા છે.

પરિપદ્ધનો આરમ્ભ કરતાં રા. ગોવર્ધનભાઈએ આ વિષય સંબંધે જે વિચાર દર્શાવ્યા હતા તેથી પ્રેરાઈને મહારા નિયન્ધ વાંચતા પહેલાં કેટલાક પ્રાસ્તાવિક વિચાર મહેં બતાવ્યા હતા તે વડે આ પ્રસ્તાવનાની સમાપ્તિ અને નિયન્ધનો આરમ્ભ કરવાનું હું ઉચિત ધારું છું. નીચે પ્રમાણે મહેં કહેલું હતું:—

“પ્રમુખ સાહેબ અને વિદ્વાન સજ્જનો!”

“આ ચર્ચા માત્ર કરીને પાંડિત્યદર્શનથી સંતોષ પામવામાં સાર્થક્ય નથી. આ પ્રશ્ન માત્ર ચર્ચાને જ પાત્ર થઈ અટકવા કરતાં વધારે યોગ્યતા વાળો છે. કર્તવ્યને માર્ગ હેમાં આપવાનો અવકાશ છે. મહેને કાલે જ ખબર પડી કે આ પરિપદ્ધની કાર્યમર્યાદા આ વખત સંકુચિત રૂપની રાખી છે અને કોઈ રીતના ઠરાવ કાયમ રૂપે કરવાનું કામ આ પરિપદ્ધના વ્યાપારની બહાર આ વખત રાખ્યું છે. તેથી જરાક મહેને નિરાશા જેવું થયું છે કે આ ચર્ચાને અન્તે એક મદત્તવની સૂચના હું કરવાનો છું તે બહુધા પ્રથમ દર્શને નિર્થક થઈ પડશે. પરંતુ છેક તેમ નહિં થાય એમ આશા છે. હું સૂચના કરવાનો છું એ વાતથી એકદમ ગભરાઈ જવાનું કારણ નથી. હું એમ નથી ઠરાવ માગવાનો કે—મહારી પદ્ધતિ ના સ્વીકારે તે ‘નાત્ય બહાર’. ખરું જોતાં હું કશા ઠરાવની માગણી જ નથી કરવાનો. માત્ર એટલું જ કે આ વિષય ફલહીન ચર્ચા ને બદલે કાંઈક કાર્યની માગણી આપોઆપ કરી લેએ અને આ વિષય હજી સૂધી નિર્ણયની દશાને નથી પહોંચ્યો અને પહોંચવો એ

ઇષ્ટ છે એમ સર્વત્ર સ્વીકારાયું છે-રા. રમણભાષ્યે જ ગઈ કાલ્ય એ વિચાર રજૂ કર્યો હતો; જો આમ છે તો કાંઈક મર્યાદિત કૃતિ-સિદ્ધાન્ત બાંધવા જેવી સાહસની નહિં પણ કર્તવ્ય માગી લે છે તેટલી જ કૃતિ-કરવી એ આપણી ફરજ છે. અને હું જે સૂચના મૂકવાનો છું તે આ ક્ષણે ઉઘાડી ના પાડતાં હેતુ સ્થળ આવતા સૂધી આપ સર્વને તે માટે

વાટચ જોતા રાખવાનું પસંદ કરું છું તેટલી અમર્યાદાની ક્ષમા કરશો.

ગઈ કાલ્ય આપણને તાલબંગમાં તાલબન્ધ જોવાનું બોલે તત્ત્વદર્શન મળ્યું છે. હેતુ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપણા લોકપ્રિય પ્રમુખની આ વિષય સંબન્ધની વૃત્તિમાં છે,—વિષય સંબન્ધે જ નહિં પણ વિષય ચર્ચનાર પુરુષોને સંબન્ધે વિશેષ. એ હેમની ઉદાર વૃત્તિને ક્ષીણે આ વિષયમાં હમારા બે વચ્ચે બાહ્ય દર્શને તાલબંગ છતાં, અન્તર્ગત-વિચાર તેમ જ હૃદયમાં, વિશેષે હૃદયમાં, હૃદયભાવમાં—અસાધારણ તાલબન્ધ જ છે. અને તેથી એકબીજાને તાળી આપી તાળીની પીડા ભૂલી જઈ તાલબન્ધનો આનન્દ અનુભવી સકિયે છિયે.

એ આપણા પ્રમુખ-મહને પ્રમુખ કહીને નામ દેવાને બદલે ગોવર્ધનભાષ નામમાં તાલબન્ધ વધારે લાગે છે, માટે તેમજ બોલીશ-ગોવર્ધનભાષનું એ તાલબન્ધનું અવલોકન ગંભીર તત્ત્વદર્શન તેમ જ કવિત્વના રંગથી રંગાયલું હોઈ આનન્દ આપે છે. અને હેના બળે chaos માં પણ-અસ્ત્રાંડરચનાની પૂર્વની અવ્યવસ્થામાં પણ-તાલબન્ધ જોઈ સકાશે. પરંતુ એ વૃત્તિનો ખરો પ્રદેશ કવિત્વ અને તત્ત્વદર્શનમાં છે.—Constructive Science ના પ્રદેશમાં હેને પૂર્ણ અવકાશ આપીશું તો અનર્થ થશે, એટલું યાદ રાખવાનું છે. અને આ જોડણીના વિષયમાં માત્ર તત્ત્વદર્શનમાં રમી રહી તાલબન્ધ સાંભળવામાં જ નિમગ્ન રહેવાનું નથી-પણ Practical વ્યવહાર માર્ગની-શાસ્ત્રપ્રેરિત કરવાની જરૂર છે.

તાલબન્ધનું આ તારતમ્યનું સ્વરૂપ ગોવર્ધનભાષ પોતે જ જોશે અને સ્વીકારશે એમ મહને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

એ જ કારણથી કાંઈક હેવા જ કારણથી-સંક્રાન્તિકાળને નામે બધી અવ્યવસ્થાની તરફ ઉદાસીન દૃષ્ટિ રાખવી એ પણ અનિષ્ટ છે. સંક્રાન્તિકાળનું નિમિત્ત તો-ખાસ હાવા વિષયમાં-અનિયમિત કાળ સૂધી આગળ આણી સકાશે. સંક્રાન્તિકાળ છે માટે આપણે હાથ જોડીને બેસી રહેવું એમ ગોવર્ધનભાષને પણ હેતુ નહિં હોય. દરદી માંદગીમાંથી આરોગ્ય-વસ્થામાં આવતો હોય તે વખતે-અને માંદગીમાં હોય ત્હારે પણ-હજી તો સંક્રાન્તિકાળમાં છે માટે એસડ જ ના આપિયે તો અનર્થ થાય. સારા વૈદ્યનું કર્તવ્ય એ જ છે કે પ્રકૃતિને યોગ્ય પ્રણાળીમાં દોરવી. તે જ રીતે આ જોડણીના વિષયમાં પણ સંક્રાન્તિકાળને નામે નિશ્ચેષ્ટ ના રહેતાં, સારા વૈદ્યની પેઠે ભાષાની ચિકિત્સા કરવી એ આપણો ધર્મ છે-અને પ્રકૃતિને યોગ્ય પ્રણાળીમાં દોરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ ખરો માર્ગ છે.

માટે હવે નિબન્ધ હાથમાં લઉં છું.”

અર્પણ.

જે યુવકમંડળે, પોતાના અપૂર્વ ઉત્સાહ, પરિશ્રમ, અને યોજનાશક્તિ વડે ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ પરિષદનો સમારમ્ભ આદરી પાર પાડ્યો, અને એ પરિષદની આગળ આ મ્હારા અતિપ્રિય વિષય ઉપરનો નિબન્ધ વાંચવાનો પ્રસંગ આપ્યો, તે સાહિત્યસલાના યુવકમંડળને આભાર સાથે આ નિબન્ધ અર્પણ કરું છું.

રત્નાગિરિ
૨૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૬.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ
ઉપોદ્ધાત	૧
ઇતિહાસ	૧ થી ૧૮
ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં થયેલા બુક કમિટીના નિયમો.	૧
કવિ નર્મદાશંકરના નિયમો	૪
ઈ. સ. ૧૮૮૮ નું મ્હારું જોડણીનું પુસ્તક... ..	૫
રા. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમો, ઈ. સ. ૧૮૯૩	૧૧
રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ચર્ચા; ઈ. સ. ૧૮૯૬	૧૧
વર્નાક્યુલર સોસાયટીની જગૃતિ	૧૨
મરહૂમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈની ચર્ચા	૧૩
શાળા ખાતાના પ્રયાસ ઈ. સ. ૧૯૦૪	૧૪
રા. કમળાશંકર ત્રિવેદીની ચર્ચા	૧૫
વિષયચર્ચા	૧૮ થી ૯૫
જોડણીના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર	૧૮
જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો છેક અસંભવિત નથી	૧૮
ઉચ્ચારાનુસાર લેખન	૧૯
પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ અને આપણી ભાષાઓ વચ્ચે ઉચ્ચારાનુલેખન સંબંધે ભેદ	૧૯
ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ વિદ્યાન ચિન્તકોએ સ્વીકાર્યું છે	૧૯
ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ કપટના તિરસ્કારમાંથી બચી જાય છે.	૨૧
લખાતી જોડણીનો પ્રસાદાત ઉચ્ચાર ઉપર થશે ?	૨૧
કૃત્રિમ જોડણીને જીતી સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર પોતાનું બળ સ્થાપે છે	૨૧
ઉચ્ચારાનુલેખન એ નવીન માર્ગ નથી	૨૨
જોડણી વ્યવસ્થિત કરવા સ્થાને વાંધા	૨૪
ઉચ્ચારભેદ-એકાર ઓકારના, ચ, છ, જ, ઝ, વગેરેના,—છે જ નહિ, એ કલ્પિત વાંધા... ..	૨૪
ઉચ્ચારભેદ છે પણ નિર્ણય કરવામાં તથા દર્શાવવામાં મુશ્કેલિયો છે;—એ વાંધા... ..	૨૫
અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં ઉચ્ચારાનુલેખન નથી.	૨૫
ઉચ્ચારાનુલેખનના સેવનથી ગુજરાતીમાં વ્યુત્પત્તિનું દર્શન સંભવે છે, અને અંગ્રેજી વગેરેમાં હુમ થાય છે... ..	૨૬
જોડણી જેવા વ્યાવહારિક વિષયમાં નિયમની શાસ્ત્રીયતા અનુચિત છે; એ અથોઅ વાંધા... ..	૨૬
એ વાંધામાં રહેલો તર્કદોષ.... ..	૨૭
શાસ્ત્ર તે વ્યવહારથી સ્વતન્ત્ર અને વ્યવહારની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ નથી... ..	૨૭
પરિપૂર્ણ કોશનો અભાવ... ..	૨૭

એ વાંધામાં સમાયલો અન્યોન્યાશ્રય દોષ....	...	...	...	૨૭
પ્રથમ જોડણીની વ્યવસ્થા અને પછી કોણ, -એ ખરો ક્રમ છે.	...	...	...	૨૮
પ્રાન્તભેદનો ઝગડો	...	...	...	૨૮
બહુ ભાગમાં પ્રચરિત ઉચ્ચાર સ્વીકારવો	...	...	...	૨૮
ઈ સ. ૧૮૭૨ માં યુકકમિટીએ બહુદેશી ઉચ્ચારના સ્વીકારનું ધોરણ કબૂલ રાખ્યું છે...	...	...	...	૨૯
નવલરામભાઈએ પણ એ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે.	...	...	...	૨૯
બહુ દેશી ઉચ્ચાર સ્વીકારવો એ ધોરણ સંબંધી થયેલી ઝેરસમજ	...	...	...	૩૦
મ્હોટા ભાગમાં શિષ્ટ વર્ગમાં થતો ઉચ્ચાર સ્વીકારવો....	...	...	...	૩૦
કવિ નર્મદનો મત....	...	...	...	૩૧
એકદેશી અને પ્રાન્તિક વચ્ચે ભેદ છે	...	...	...	૩૧
ગુદા ગુદા ઉચ્ચારો માટે બહુ બહુ ચિહ્નો યોજવાં પડશે—એ વાંધો.	...	...	...	૩૧
નવાં ચિહ્નો બહુ નહિં જોઈયે; માત્ર ત્રણ બસ થશે...	...	...	...	૩૨
બધાં ચિહ્નો નવાં નથી	...	...	...	૩૨
અક્ષરોની સંખ્યા વધારવી નહિં પડે	...	...	...	૩૩
પરભાષાના અક્ષરોચ્ચાર માટે ચિહ્નો નહિં જોઈયે	...	...	...	૩૩
ભાષામાં finality-સમાપ્તિ-નું તત્ત્વ કેટલે દરજ્જે સ્વીકારાય ?	...	...	...	૩૪
ઉચ્ચાર ચિહ્નોથી નહિં પણ ગુરુમુખે જ શીખી સકાય...	...	...	...	૩૪
એ બાધની અસારતા...	...	...	...	૩૪
ખરી જોડણી ફક્ત કોણમાં કાંઉંસમાં બતાવવાની સૂચના.	...	...	...	૩૫
સર્વમાન્ય નિયમો નહિં થઈ સકે—એ વાંધાની પરીક્ષા...	...	...	...	૩૬
પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ...	...	...	...	૩૬
વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન	...	...	...	૩૭
ઉચ્ચારની અનિશ્ચિતતા	...	...	...	૩૭
વાંધાવાળી જોડણીનાં સ્થળો	...	...	...	૩૮
વ્યંજનની સાથે આવેલો હકાર	...	...	...	૪૦
હકાર અને હ-ડ...	...	...	...	૪૨
સ્વરમાં ભળેલો હકાર...	...	...	...	૪૩
ભાષા કાંઈ એકધારાં રૂપ ધડી કાઢનાર સંચો નથી	...	...	...	૪૪
લઘુપ્રયત્ન યકાર...	...	...	...	૪૫
એ યકારનાં તકરારી સ્થળો	...	...	...	૪૬
એ યકારનું શ્રવણ બીજા ચિન્તકોને પણ થયું છે.	...	...	...	૪૮
યકાર જેરદાર છે એમ બ્રમથી ઉત્પન્ન થતો વાંધો.	...	...	...	૫૦
એકાર એકારના ખોળા ઉચ્ચાર...	...	...	...	૫૦
નવલરામભાઈએ ખોળા ઉચ્ચાર સ્વીકાર્યા છે	...	...	...	૫૦
ખોળા ઉચ્ચારનું શ્રવણ કવિનર્મદને પણ થયું છે	...	...	...	૫૧
ખોળા ઉચ્ચારવાળા શબ્દોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ન્હાની નથી	...	...	...	૫૨

પહોળા ઉચ્ચારની નિદાનકલના...	...	...	...	...	૫૩
મજલાલ શાસ્ત્રી પહોળા ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નો સ્વીકાર્ય ગણતા હતા...	...	...	...	...	૫૩
માધવલાલભાઈની એ ચિહ્નો માટે ભલામણ	...	...	...	...	૫૪
રા. ગોવર્ધનભાઈ ત્રિપાઠીના વાંધા	...	...	...	...	૫૪
એ વાંધાના ઉત્તર...	...	...	...	...	૫૪
પહોળા ઉચ્ચારનું ચિહ્ન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે	...	...	...	...	૫૪
એ ચિહ્નનો ઉપયોગ આવશ્યક સ્થળમાં જ કરવો જોઈએ, -સર્વત્ર નહિં. વ્યવહાર-					
કુશલતાનો આદિ ઉપયોગ...	...	...	...	...	૫૫
વિવૃત અને અર્ધવિવૃત એકાર તથા ઓકાર	...	...	...	...	૫૫
સકારનો શકાર	...	...	...	...	૫૭
શકાર સંબંધે નવલરામભાઈનો અભિપ્રાય	...	...	...	...	૫૭
બુક કમિટીએ શકારનો સ્વીકાર કર્યો છે...	...	...	...	...	૫૭
સકાર અને શકારનો વિકલ્પ સ્વીકારવાની સૂચના	...	...	...	...	૫૮
શકવું-સકવું-ધલાદિ; પ્રાકૃત દ્વારા આવેલા સકારનો લાગ કરી મૂળમાંના શકારનો					
આદર વાળખી નથી...	...	...	...	...	૫૮
નહિં, દહિં, વગેરેમાં અન્ય સ્વરમાંનો અનુસ્વાર	...	...	...	...	૬૦
પોચો અનુસ્વાર	...	...	...	...	૬૧
નવલરામભાઈનો પોચા અનુસ્વાર તરફ મત	...	...	...	...	૬૨
નર્મદ કવિની પદ્ધતિ...	...	...	...	...	૬૨
કેશવલાલ ધ્રુવની પોચા અનુસ્વાર માટે ચિહ્નની ભલામણ...	...	...	...	...	૬૩
મૂર્ધન્યતર ડ તથા ઢ...	...	...	...	...	૬૩
કવિ નર્મદનો મત	...	...	...	...	૬૪
મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ માટે છેક પ્રાચીન સંસ્કૃતમાં પ્રાતિશાખ્યોમાં—પ્રમાણ છે.	...	...	...	...	૬૪
રા. કેશવલાલે મૂર્ધન્યતર ડ ઢ સ્વીકાર્યા છે	...	...	...	...	૬૫
હિન્દીમાં પણ એ માટે ચિહ્ન છે	...	...	...	...	૬૫
એ ચિહ્ન માટે ખીજાં પ્રમાણો...	...	...	...	...	૬૫
ચ, છ, જ, ઝ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર	...	...	...	...	૬૫
એ ઉચ્ચાર માટે પ્રવર્તતા નિયમ...	...	...	...	...	૬૫
એ નિયમો સ્લામે વાંધા	...	...	...	...	૬૬
અપવાદની સંખ્યા વધારે છે, એ વાંધાનો ઉત્તર	...	...	...	...	૬૬
પ્રાકૃત ઉચ્ચાર દન્ડતાલવ્ય નથી...	...	...	...	...	૬૬
પ્રાકૃત ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ વિશે શંકા;—ત્હેનો ઉત્તર...	...	...	...	...	૬૭
એ ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ માટે રા. કમળાશંકરે કરેલી તપાસની અપૂર્ણતા					
અને એકદેશિતા...	...	...	...	...	૬૭
ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને પણ આમ્યતાનો વૃથા દોષ મૂકવાની અસંબદ્ધતા...	...	...	...	...	૬૮
મહાપ્રાણીનું દ્વિત્વ-પથ્થર, છઠ્ઠો ઇત્યાદિ	...	...	...	...	૬૮

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની વાંચનમાળા કમિટીનો નિર્ણય	૬૮
સ્થ અથવા ત્થ વગેરે બાબત બીજા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય... ..	૬૯
ઈ, ર, ડ, ણ, અને લ નો ચકાર : બાયડી, દોયડું, ઇત્યાદિ. એ બાબત નિયમ...	૬૯
કવિ નર્મદ તથા રા. કેશવલાલ ચકારને અનુમોદન આપેછે	૭૦
‘શાન્ત’ અકાર; કેટલાક વિદ્વાનોના મત	૭૧
અકાર શાન્ત નથી, પણ અસ્વરિત છે... ..	૭૨
શાન્ત કે અસ્વરિત-હેમાં નામ માટે શા સારું લઈ મરવું?—કારણો,—જવાબ...	૭૩
પદ્યરચનામાં અકારની શાન્તતાની વિરુદ્ધ પુરાવો જડશે	૭૩
‘શાન્ત’ અકારની પૂર્વેનો હ્રસ્વ સ્વર ચડકાતો નથી; તેથી તે શાન્ત નથી...	૭૩
રમ્યું, જમ્યું,—એ શિષ્ટરૂપો નથી. તેથી શાન્ત અકાર માટે એ પ્રમાણ નહિ ગણાય...	૭૩
‘શાન્ત’ અકાર એ જોડણીનો વિષય નથી; વ્યાકરણનો વિષય છે... ..	૭૪
Accent-સ્વર-નું હાલ ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાન; એ લુપ્તવત જ છે; છતાં	
હેનો મર્યાદિત ઉપયોગ... ..	૭૪
લખીએ, લખિયે; ચોપડીઓ, ચોપડિયો; અને ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતા ...	૭૪
આ વિષય ‘જોડણી’ ના પુસ્તકમાં નથી; પરંતુ બીજે સ્થળે ઇશારો કર્યોછે ...	૭૫
ઈ. સ. ૧૮૭૨ ની બુક કમિટીના નિયમમાં આ પ્રશ્ન વિશે નિર્ણય	૭૫
એ ઉપર નવલરામભાઈની સખળ ચર્ચા	૭૬
કવિ નર્મદના નિયમ... ..	૭૬
રા. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમ	૭૭
રા. માધવલાલભાઈના અભિપ્રાયનો ઇશારો	૭૭
રા. ગોવર્ધનરામભાઈનો સરલ નિયમ; શુદ્ધિનું બલિદાન	૭૭
ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની વાંચનમાળા કમિટીનો ઠરાવ	૭૭
એ ઠરાવોમાં દોષ છે. ૧૮૭૨ ના નિયમની સરસાર્થ... ..	૭૭
નર્મદ કવિના નિયમોની પરીક્ષા... ..	૭૮
રા. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમોની પરીક્ષા... ..	૮૦
માધવલાલભાઈના પ્રયોગની પરીક્ષા	૮૨
ગોવર્ધનભાઈના નિયમની પરીક્ષા... ..	૮૩
ઇકાર ઉકાર બાબત ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમો બહુ અંશે સુધરિત છે....	૮૩
એ વિષયમાં ત્રણ ગુદા ગુદા મત	૮૩
એ ત્રણે મતમાંથી સાર લઈને કાઢેલો માર્ગ	૮૪
ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોમાં ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ બંને તત્ત્વ બહુધા	
સંભાળાયાંછે... ..	૮૪
પણ એ નિયમોમાં કાંઈક ન્યૂનાધિકતા છે	૮૫
ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતાના નિયમમાં પ્રવર્તતાં બીજા	૮૭
Accent-સ્વર	૮૮
ઇય્ અને ઇચ્-એ વિકલ્પનું ખરું સ્વરૂપ; જહલમ	૮૯

એ બહુલમ્ તું તત્ત્વ સ્વૈચ્છિક નથી; હેમાં પ્રવર્તતું ધોરણ...	૮૫
ધાતુના અનન્ત્ય ઇકાર ઉકાર	૮૨
ધાતુના અનન્ત્ય ઇકાર ઉકાર હમેશાં દીર્ઘ જ રાખવા	૮૩
તે માટે કારણો	૮૩
આ સર્વ વાસ્તવિક રીતે વ્યાકરણનો વિષય છે...	૮૫

ઉપસંહાર

૯૫ થી ૧૦૦

સત્યપરાયણતા અને વ્યવહારકુશલતા	૮૬
Compromise-ત્યાગ સ્વીકાર-યોગ્ય હદમાં સ્વીકારુંછું	૮૬
કેળવણી ખાતાના આ વિષયમાં પ્રયત્નો અર્ધશિથિલ ઉત્સાહથી થયાછે	૮૬
તપાસ કરીને નિર્ણય કરવાની જરૂર છે...	૮૭
તે માટે સૂચના;-કમિશન નીમવું	૮૭
કમિશન રિપોર્ટ કરે તે દરમ્યાન તાત્કાલિક પગલાની જરૂર; ડાયરેક્ટરને વિનંતિ-	
પત્ર લખવું...	૮૭
પરિપદ્ધતિ સંમોધન	૮૮
નિર્ણય નહિં આણિયે તો પછી સર્વત્ર સ્વૈચ્છિક પદ્ધતિ પ્રવર્તશે.	૮૮
સંયુક્ત કૃતિ થવી અશક્ય નથી	૮૮
જોડણીની વ્યવસ્થા કરવામાં લાભ છે કે હાનિ ?	૮૯

પરિશિષ્ટ (ક) થી (અ)

૧ થી ૩૪

પરિશિષ્ટ ક	૧-૨
ધ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ની સાલના બુક કમિટીના જોડણીના નિયમો	
પરિશિષ્ટ જ	૩-૪
ધ. સ. ૧૮૮૩ માં રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે ઘડેલા નિયમો.	
પરિશિષ્ટ જી	૫-૭
કલાભવનના ચાલુ જોડણીના નિયમો (ધ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ ના શુભારમાં થયેલા.)	
પરિશિષ્ટ ઘ	૭-૮
ધ. સ. ૧૮૮૬ માં રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ બનાવેલા નિયમો.	
પરિશિષ્ટ ઘ	૯
“જોડણી” સંબંધી નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો ગુ. વ. સોસાઈટીને પત્ર.	
પરિશિષ્ટ ઙ	૧૦
“જોડણી” સંબંધી સોસાઈટીનો નરસિંહરાવને ઉત્તર.	
પરિશિષ્ટ ઙ ^૧	૧૧-૧૩
“જોડણી” સંબંધી નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો ગુ. વ. સોસાઈટીને પત્ર.	
પરિશિષ્ટ ચ	૧૪-૧૮
રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈની પ્હોળા એ-ઓ તથા પોચા અનુસ્વાર	
સંબંધી સૂચના....	

પરિશિષ્ટ વ ^૧	... .. ૧૬-૨૩
ખેવડા મહાપ્રાણી વ્યંજનો બાબત માધવલાલભાઈનો પત્ર	
પરિશિષ્ટ છ	... .. ૨૪-૨૬
માધવલાલભાઈની જોડણી વિશે સૂચના ઉપર રા. છોટાલાલ નરસેરામનો સોસાઈટીનો પત્ર.	
પરિશિષ્ટ જ	... .. ૨૭-૨૯
વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટિયે ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે મંજૂર કરેલા જોડણીના નિયમો.	
પરિશિષ્ટ જ ^૧	... .. ૩૦-૩૨
ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટિએ છેવટે સ્વીકારેલા જોડણીના નિયમો.	
પરિશિષ્ટ ઙ	... .. ૩૩
(ઈ. સ ૧૮૮૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા "જોડણી" વિશેના પુસ્તકમાંથી ઉતારો. પૃષ્ઠ ૪૪)	
પરિશિષ્ટ ઞ	... .. ૩૪
(હસ્ત દીર્ઘ સ્વરો બાબત કવિ નર્મદાશંકરના નિયમો નર્મદોશ-મુખમુદ્રા પૃ. ૯૯.)	

શુદ્ધિપત્ર.

(મહત્વની બુલ્યોતું જ.)

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૮	૧૮૬૨	૧૮૭૨
૫	પેરા ૧	હાંશિયામાં " ઇ. સ. ૧૮૮૮૧ તું મહારું જોડણીતું પુસ્તક" —એમ વિષય— સંચા બાજુ ઉપર મૂકવી.	
૬	૧૩	નિમયસરય	નિયમસર ય
૮	૯	winch	which
૧૩	૩	મેં	મહે
૨૫	૨૩	મૂકેલીઓ	મુકેલિયો
૨૭	છેલ્લી વિષય સંચા	માયલો	સમાયલો
૪૦	ફૂટ નોટ † પં. ૨	પેટા (ફ)	પેરા (ફ)
૪૧	ફૂટનોટ § પેરા ૩	લહ્ણં	લળ્હં
"	"	નહ્ણં	નળ્હં
"	"	હ્ન	ન્હ
"	"	(જોડણી પૃ. ૨૨) (જોડણી પૃ. ૧૫ તથા ૨૨)	
૪૧	ફૂટનોટ § પં. ૪	ઘ	ઘ
"	" પં. ૮	ગદ્હો	ગદ્હો
"	" "	ગદ્દહેડો	ગદ્દહડો
૪૩	૭	રૂપો	રૂપો.
"	"	અમ્હારં	અમ્હારં
૫૨	ફૂટ નોટ * પં. ૧	આરમ્ભતા	આરમ્ભાતા
૫૪	૨૩	પ્રશ્ન છે.	પ્રશ્ન છે,
૫૫	ફૂટ નોટ + પં. ૧	છઈ	છઇ
"	" પં. ૩	લુમ	લહેનો અકાર
૫૮	૧૬	૧૮૮૭	૧૮૮૭
૫૮	છેલ્લી વિષય સંચા	ધલાદિ	ધલાદિ;
૫૯	૨૦	વ્યવહારમાં	વ્યવહારમાં.
૭૧	૬	પરડો	પરડો
"	"	પડો	પડો
"	૨	પયડો	પયડો
"	ફૂટ નોટ § પં. ૧	ચદતો	ચદતો

૭૬	૨૫	ઉકાર હ્રસ્વ ગણ્યો છે	ઉકાર ઇકાર હ્રસ્વ ગણ્યા છે
૮૫	૧૪	૮૭૧ ૭૨	૧૮૭૧-૭૨
૮૭	૬	સોમોલો	સોમાલો
૮૯	૨૩	અથવા ઇય	અથવા હમેશાં ઇય
૯૦	૬	ધણીએ	ધણીએ
૯૫	૧૭	તેત્રીસે	તેત્રીસ
પરિશિષ્ટ—			
૫. ૧	૧૦	બોલાતા	બોલાતા
૧૫	ફૂટનોટ પં. ૩	ફં	ફંસો
"	" ૪	અં	અંસુ
૧૭	૭	અંક	અંક
"	"	જંગલ	જંગલ
૨૩	છેલ્લી પંક્તિ	માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ	(સહી) માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ
૨૬	"	છોટાલાલ નરભેરામ	(સહી) છોટાલાલ નરભેરામ

શુદ્ધિપત્રની પૂરવણી.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ટાઇટલ પેજ	૯	પ્રિન્ટિંગ	પ્રિન્ટિંગ.
(પરિશિષ્ટ)			
૨૨	૧	જમ્મ	સં. જમ્મ
"	૫	મુદો	મુદો
"	૬	મુદો	મુદો

નોંધણી.

આ વિષય પ્રાચીન છે તેમ જ નવીન છે. આજથી ત્રીસ ઉપરાંત વર્ષ ઉપર એ પ્રશ્ન

ઉપોદ્ધાત.

ઉત્પન્ન થઈ ચર્ચાઓ હતો; વળી તે પછી સોળેક વર્ષે હેની ચર્ચા ફરી જાગૃત થઈ, કેટલાંક વર્ષે ટૂંટાઈ, ક્ષણવાર શાન્ત પડી; અને જાણી હાલમાં કેટલાક પ્રસંગોને લીધે એ ચર્ચા પાછી ચક્રોળે ચઢી છે. આ તેમ બીજાં અનેક કારણોથી જણાય છે કે આ વિષય ક્ષણિક મહત્વનો નથી; કોઈ પણ પ્રકારનું વાજખી સમાધાન પામ્યા વિના એ પ્રશ્ન શાન્ત થવાનો નથી; બળે કરીને ગૂંજાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન થશે તો પણ હેના જીવનબળે કરીને, phoenix પક્ષીની પેઠે ફરી ફરી સજીવન થઈને, આપણી સમક્ષ ઊભો રહેશે. માટે સર્વ દૂરદર્શી વિદ્વાનોની ફરજ છે કે એ પ્રશ્નને શાન્ત, નિર્વિકાર મનથી અને સત્યશોધક દૃષ્ટિથી તેમ જ ખરી વ્યવહારકુશલતાથી તપાસવો અને સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર મૂકવો. એમ કરવામાં એટલું જ યાદ રાખવાનું છે કે વ્યવહારકુશલતાની આગળ સત્યતાં ઊંચાં તત્ત્વોનું બલિદાન અયોગ્ય રીતે આપવાનું નથી; માટે જ ખરી વ્યવહારકુશલતા એમ શબ્દ વાપર્યો છે. ભાષા જેવા સ્વતન્ત્ર વિષયમાં આ ધોરણ ખાસ સાચવવાનું છે; સંસારવ્યવહાર, જનસમાજના આચાર-દિક સંકુલ વિષયોમાં જે વ્યવહારકુશલતાને સ્થાન અપાય તે ભાષા, સાહિત્ય, વગેરે જેવા વિષયોમાં ના જ મળે.

આ વિષયની ચર્ચામાં ઊતરતા પહેલાં હેનો ઇતિહાસ જરાક વિગતથી તપાસવાથી

ઇતિહાસ.

સરલતા થશે. છેક ઈ. સ. ૧૮૬૨ ની પૂર્વે પણ જોડણીની અવ્યવસ્થા માટે પુકાર હતો. એ સાલના શુજરાત શાળાપત્રમાં મરહૂમ વિદ્વાન નવલરામભાઈ લખે છે:—

§ “જોડણીને નિયમિત કરવાને ઘણા પ્રયત્ન થયા છતાં આજ પર્યન્ત અનિશ્ચિત ને અનિશ્ચિત ચાલી આવે છે એ વાત સહુને જાણીતી છે. જુદા જુદા અન્યકારો જુદી જુદી રીતે લખે છે તેની તો વાત આઘે મૂકી, કેળવણી ખાતામાં જ જોડણી શીખવવાનો કાંઈ ઢંગધડો જણાતો નથી.”

તો તો શાળાખાતા તરફથી તે સમયે જોડણીના નિયમો ગમે તહેવા પણ ઘડાઈને

ઈ. સ. ૧૮૭૨
માં થયેલા પુસ્તક-
મિત્રીના નિયમો.

પ્રચરિત કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો હતો. પરંતુ એ નિયમોનો અમલ એ ખાતાની ચોપડિયોમાં જ યથાઘટિત થયો નહોતો. એ અવ્યવસ્થા તરફ અધિકારિયોનું ધ્યાન ખેંચવાની દરકાર કોઈ ડેપ્યુટી

§ નવલરામભાઈ ભાગ ૩ જે પૃષ્ઠ. ૩. (વાંચનમાળાની જોડણી.)

ઇન્સ્પેક્ટર જેવા ઉપરી અમલદારે પણ ન્હોતી કરી, તે વખતે એક સાધારણ નિશાળના મહેતાજીની હિમ્મતે તે ખોટ પૂરી પાડી હતી. એ મહેતાજીનું નામ આ વિષયના ઇતિહાસમાં નોંધાવાના માનને સર્વથા પાત્ર છે. આરેબના મહેતાજી પુરુષોત્તમ મુગટરામે ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના આરંભમાં પોતાના ડેપ્યુટી સાહેબની મારફતે સાતમી ચોપડીમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ જોડણીઓ ક્યાં ક્યાં છે તેનું એક પત્રક રજૂ કર્યું હતું, અને પોતાની અરજીમાં એ બાબતની સઘળી હરકતો જાહેર કરી હતી. એ ઉપરથી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ડો. બ્યૂલરે (તે વખતે મિ. બ્યૂલર હતા તેમણે) નવલરામભાઈને એ સર્વ જૂથો સુધારવાનો હુકમ ક્યાં હતો. પરંતુ તે હુકમ અમલમાં આણતાં નવલરામભાઈને ઘણી અડચણ પડી હતી; જોડણીના નિયમોમાં જ કેટલીક ગૂંચવણ જણાઈ હતી. અને તે પ્રસંગને સંબંધે જોડણીના નિયમનું અર્થગ્રહણ એ મથાળાથી સવિસ્તર ચર્ચા એઓએ કરી હતી; * અને તે ઉપરાંત હકાર (મ્હોટું, હેનું, ઇત્યાદિમાં), અનુસ્વારના એ ઉચ્ચાર (કાન્ત, કાંતવું, ઇત્યાદિમાં), અને મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ (પથ્થર, પત્થર, ઇત્યાદિમાં), એ ત્રણ પ્રશ્નો વિશે સ્વતન્ત્ર ચર્ચા (એ નિયમોમાં ના આવ્યાથી) કરી હતી.

એ યુક્તક્રમિત્રીના રચેલા નિયમો સવિસ્તર અહિં ઉતારતાં લ'બાણ થાય એમ છે, તેથી પરિશિષ્ટ તરીકે જોડ્યા છે. † હેમાંના કેટલાક નિયમોનાં પરિણામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે હેવાં છે તેનું નિદર્શન માત્ર કરુંછું:—

૧ 'દાશી' નહિં પણ 'દાસી' લખવું;

'વના' નહિં પણ 'વિના' લખવું;

૨ 'માર્ગશીર્ષ' ને બદલે 'માગશર' લખવું;

'ક્ષેત્ર' ને બદલે 'ખેતર' લખવું;

'ગૃહ' ને બદલે 'ઘર' લખવું.

૩ 'વિદ્વાન,' 'જગત્,' વગેરેને બદલે,

'વિદ્વાન,' 'જગત' વગેરે લખવું.

* નવલરામભાઈના ભાગ ૩ ને પૃષ્ઠ. ૬ થી ૩૩ સુધી.

† પરિશિષ્ટ (ક).

‡ આ જોડણીનો વિષય નથી, પણ ભાષાનો વિષય છે. તે ઉપર નવલરામભાઈની ચર્ચા વિચારપૂર્ણ હોવાથી નીચે ઉતારુંછું:—

'હવે આ નિયમનો અર્થ તો ચોખ્ખો થયો, પણ હજી એક મ્હોટી તકરાર બાકી છે. શું આવે પ્રસંગે આપણે અપભ્રંશ રૂપ જ કમુલ કરવું, અને શુદ્ધ બોલનારને ગુજરાતીમાં અશુદ્ધ બોલો છો એમ બોલવું? માર્ગશીર્ષ ન બોલવું એમ કહ્યું તે તો ઠીક છે, કેમકે ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં પણ એવું તો કોઈ જ બોલતું હશે; પણ શું એ નિયમને અનુસરી આપણે ભાદ્રપદ, આશ્વિન, વગેરે શુદ્ધાચારણ કરનારાને ખોટા કહેવા? શું સોનાને સુવર્ણ કહેવા ન દેવું? કુવાને કૂપ, વાવને વાપી, અચરજને આશ્ચર્ય, રાતને રાત્રિ, સરજને

(પણ હવે સાક્ષર વર્ગનું વલણ મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે લખવા તરફ છે, અને તે ઉચિત જ છે.)

૪. ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

આ ઠેકાણે ગુજરાતી એટલે તદ્દલવ શબ્દ એમ તાત્પર્ય છે. આ નિયમને આધારે સર્વ અદ્વદેશી ઉચ્ચાર ત્યાજ્ય થશે; અને બહુદેશી ઉચ્ચાર સ્વીકાર્ય ગણાશે. તે ધોરણને ઉપયોગ કરવામાં માત્ર, અવલોકનનો અભાવ, કેટલોક અયોગ્ય આગ્રહ, વગેરે કારણને લીધે વૃથા મતભેદ હાલ ઉત્પન્ન થતો જણાય છે.

૭ તથા ૧૦. નદીઓ અથવા નદિયો;

લખીએ, લખિયે; ઇત્યાદિ લખવું.

૮ તથા ૧૦. ડોસો—ડોશી;

પીરસવું—પીરસ્યું; એસવું એશીને; એમ

લખવું.

સૂર્ય, નાયને વૃત્ય, વગેરે જે શબ્દનાં બંને રૂપ ભાષામાં આવે છે તેનું શું કરવું ? એ માંથી અપભ્રંશ રૂપ જ કમ્બલ રાખવું એવા કમિટીનો વિચાર હોય એમ અમને લાગતું નથી. કેમકે આશ્ચર્ય, સૂર્ય વગેરે કેટલાક શબ્દ વાંચનમાળામાં જ દાખલ કીધા છે. એ નિયમનો જે ઉપલેક્ષ અર્થ આ નીકળે છે તે જો કમ્બલ કરીએ તો જૂના અને નવા સઘળા અંથકારોના પાનાપર ઠેકાણે ઠેકાણે હડતાળ ફેરવવી પડે, અને કેમ બોલવું તે શીખવા સાંઝ વિદ્વાનોને વાણીઆની દુકાને મોકલવા પડે. આવો ગાંડો નિયમ બુકકમિટી બાંધે જ નહિ, અને બાંધે તો માન્ય થાય પણ નહિ.

કમિટીના શબ્દમાંથી જે અર્થ નીકળે છે તે તેના મનનો નથી એમ આપણે ઉપર સમજાવ્યું, અને તેની વધારે સાબીતી એક બીજી જાતના વિચાર ઉપરથી મળે છે. એ જોડણીના નિયમ કહેવાય છે ખરા, પણ જે કમિટી ભેગી થઈ હતી તેની મતલબ જોડણીના નિયમ બાંધવા કરતાં કાંઈક વધારે હતી, અને તેથી એ નિયમોમાં જોડણીની બાબત કરતાં કાંઈક બીજું પણ આવી ગયું છે. જેમકે પાંચમો નિયમ ફક્ત જોડણી લખનારને શા કામનો છે ? એક જ અર્થના ભાવમાં જૂદા જૂદા શબ્દ બોલાય છે કે નહિ તેનું જોડણી લખનારને કંઈ પણ કામ છે ? એ બિચારાને જે શબ્દ લખાવે તે લખવાનો છે તેમાં એને આટલી બધી માથાફાડ શા માટે જોઈએ ? પણ બારીકીથી જોઈશું તો એ નિયમ જોડણી કરનારને સાંઝે બાંધ્યો જ નથી, અને જો તે જાણી જોઈને એ માથાફાડમાં પડવા ચલાય છે તો એની મરજી. એ નિયમ તો અંથકારને કામનો છે ખરા. તેમ જ આ બીજા નિયમ વિષે કેટલુંએક સમજાવતું છે. એ નિયમ કમિટીએ પોતાના અંથકારપણાના કામમાં પોતાને જ મદદ કરવાને સાંઝે બાંધ્યો છે. એટલે ટૂંકમાં કહીએ તો વાંચનમાળા લખતી વખતે એ કમિટીએ વિચાર કીધો કે વાંચનમાળામાં આપણે આ નિયમને અનુસરી

આ બુદ્ધકમિટીના નિયમો, કોઇ અતકર્ષ કારણોને લીધે, કેળવણીખાતામાં જ પળાયા નહિ; અને કાળે કરીને અવ્યવસ્થા વધે ગઈ. નવલરામભાઈની સખળ ચર્ચાનું પણ કાંઈ પ્રત્યક્ષ દ્રવ્ય થયું જણાતું નથી; જે કે આડકતરી રીતે હેની અસર વખતે લેખકવર્ગમાં થઈ હશે; પરંતુ તે બહુ સખળ થઈ જણાતી નથી.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં આ નવલરામભાઈની ચર્ચા થઈ; અને ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના

જન્યુઆરીમાં નર્મકોશ પૂર્ણ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો. છૂટક છૂટક ભાગ
કવિ નમદાશંકરના નિયમો. ઈ. સ. ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૬ સુધીમાં ખ્હાર પડ્યા હતા,

પરંતુ તેમાં વર્ણુશુદ્ધિ વગેરેની સ્થાપના ખરોખર હેમણે કરી નહોતી. એ વસ્તુ ઉપર લક્ષ રાખી ફેરફાર કરવાનું ૧૮૬૯ની સાલથી શરૂ કર્યું અને એ સર્વનું પરિણામ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં કોશમાં આવ્યું. હેમાં એઓએ લેખનપદ્ધતિનાં અમુક તત્ત્વ સ્વીકાર્યાં છે. હેમાં જેકે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાકૃત ભાષા જેડેના ઐતિહાસિક સંબંધનું સંપૂર્ણ અંશે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી, તેમ જ ઉચ્ચારને સંબંધે વર્ણોની સ્થિતિ, માપ, ઇત્યાદિ વિષયમાં કાંઈક વિચિત્રતા, અવિશદતા અને ગડબડ થઈ ગયાં-

શબ્દ પસંદ કરવા. આ રીતે આ નિયમ સમજતાં બધે ઠેકાણે અજવાળું થઈ જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે હોપના નામથી ઓળખાતી વાંચનમાળાએ પાછળથી ચાલતી આવેલી ભાષાશૈલીમાં એક મ્હોટો ફેરફાર કરવાનો આરંભ કીધો હતો, અને તેની અસર આજ પર્યંત ઘણાના લખાણમાં માલમ પડે છે. પાછલી વાંચનમાળા પ્રૌઢ શૈલી અને સંસ્કૃતમય વાણીમાં નિમગ્ન હતી. આ વાંચનમાળા તેને ખીલકુલ હસી કહાડવા લાગી અને બળરમાં ખોલાતી, ચોરામાં સમજતી, અને ઘરમાં ગવાતી જે ગુજરાતી ભાષા તે જ ખરી ગુજરાતી છે એવો સિદ્ધાંત નિર્ભયપણે પ્રગટ કરવા લાગી. એ સિદ્ધાંત કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે તપાસવાનું અત્રે આપણું કામ નથી, પણ એ તો નિશ્ચય છે કે વાંચનમાળાની ચોપડીઓમાં તો સરળતા જેઠાએ જ. અને તેને માટે આ નિયમ જે તેઓએ બાંધ્યો હતો તે ખરેખર વાજબી જ હતો. કદાપિ એ વાત ખરી છે કે છઠ્ઠી ને સાતમી ચોપડીમાં ભાષા વધારે ચઢતી લેવી જેઠાતી હતી, તો પણ સામાન્ય રીતે જેતાં એ નિયમ કોઇ રીતે વાંધા ઉઠાવવા જેવો નથી. જે ઠેકાણે વાંચનમાળામાં એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કીધું છે, એટલે સૂરજને ઠેકાણે સૂર્ય, અચરજને ઠેકાણે આશ્ચર્ય વગેરે જે શુદ્ધ રૂપ લખ્યાં છે, તે ઠેકાણે તે કોઇને પણ નાપસંદ પડે એમ અમને લાગતું નથી. એથી ઉલટું ઘણાએકનો વિચાર તો એમ છે કે એથી પણ ભાષાનો ચઢાવો ઉપલી ચોપડીઓમાં રાખવો જેઠાતો હતો. માટે એ તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું કે એ નિયમ કમિટીએ પોતાને જ સાડું બાંધ્યો હતો, અને એમાંથી વિરુદ્ધ કોઇ ઠેકાણે કીધેલું જણાય છે ત્યાં સમજીને જ તેમ કીધું છે.

આ નિયમ ખરેખર જેતાં જોડણી લખનારને કામનો જ નથી, કેમકે એને તો જે લખાવે તે લખવાનું કામ છે. તે છતાં કોઈ પ્રસંગે ગૂંચવણ પડે એમ ધારી આ વિવેચન અમે કીધું છે, અને તે કમિટીએ પોતાને સાડું જ એ નિયમ બાંધ્યો છે એ વાત આથી મૂકી એક સર્વોપયોગી નિયમ તે ઉપરથી કહાડીએ તો આ પ્રમાણે નીકળે છે:—

જો કોઈ શુદ્ધ રૂપે અને કોઈ ઘણા મપસંદ રૂપે एक शब्दने बोलताहोय, तो ते शब्दने बेमांशी मरजीमां आवे ते रीते लखवो.

છે, અને નિયમોની રચનામાં કાંઈક કઠંગાઈ આવી છે, તથાપિ લેખનશુદ્ધિ વિશે ઉત્સાહ-પૂર્વક મનન અભ્યાસ વગેરે બળ કામમાં આણ્યાં છે અને પરિણામે સ્વીકારેલાં સ્વરૂપો કેટલાંક બહુધા સત્ય માર્ગ તરફ ગયેલાં છે. ઉકારના એ ઉચ્ચાર હેમણે સ્વીકાર્યા છે (જે-કે સંસ્કૃતમાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણુ નથી એમ માનવામાં ભૂલ્ય થઈ છે); હકારના એ ઉચ્ચાર હેમણે જોયા છે અને તે દેખાડવાને ગમે તહેવો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે; એકાર ઓ-કારના ખ્હાળા ઉચ્ચાર પણ એ કબૂલ રાખે છે (જે કે હેની ઉત્પત્તિનું કારણ હકારના લોપમાં જીવે છે, પૂર્વસ્થ અઘ, અય, અઉ, અવમાં નથી જોતા-તે ભૂલ્ય છે), અને ખ્હાળા ઉચ્ચાર “સુરતના નાગર બ્રાહ્મણો લેશ પણ કરતા નથી”-એમ એઓ કહે છે. તેનો દ્વિતીય એ જ છે કે સુરતમાં પણ નાગર બ્રાહ્મણ શિવાય *ખીજાઓ, તેમજ સુરત શિવાય ઇતર ગુજરાતના ભાગમાં (ભાવનગર તરફ કેટલાંકે કવચિત ખ્હોળું ઉચ્ચારણુ કરે છે એમ એઓ કહે છે તે ઉપરાંત) બધા ખ્હોળું ઉચ્ચારણુ કરે છે. કવિ નર્મદના આ નિયમોનું દર્શન નર્મકોશ, મુખમુદ્રા, ૫. ૩ અને તે પછીમાં સવિસ્તર આપ્યું છે.

ત્હાર પછી સોળ વર્ષ સૂધી આ જોડણીનો પ્રશ્ન નિદ્રાવસ્થામાં રહ્યો, અને જોડણી એમની એમ અનિયમિત રૂપમાં વહેતી ચાલી. ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના આરમ્ભમાં ‘જોડણી’ વિશે મ્હેં પંચાવન પૃથ્વું એક ન્હાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી એ વિષયના સર્વ સંદિગ્ધ પ્રદેશો વિશે ચર્ચા કરી; તે બહુધા વિદ્યાપ્રિય વર્ગની જાણમાં વાત હશે. હેમાં દ્વિત કરેલી સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે હતી:—

મુખ્ય મહત્વની સૂચનાઓ—

(૧) ‘ખ્હેનું,’ ‘ન્હાનું,’ ‘હમે,’ ‘ખ્હેરો,’-ઇત્યાદિ અનેક શબ્દોમાં બોલાતો હકાર વ્યુત્પત્ત્યનુસાર છે. અને તેનું સ્થળ શબ્દના આરમ્ભ તરફ છે, -એટલે, વ્યંજનાદિ શબ્દમાં આદિવ્યંજન પછી, અને સ્વરાદિ શબ્દમાં આરમ્ભે જ. અને તે પ્રમાણે હકાર લખવામાં દાખલ થવો જોઈયે.

(૨) “કાઠવું,” ‘પઠવું,’ વગેરે વ્યુત્પત્તિમાંથી જ ઢ લઘ આવેલા શબ્દોમાં ઢ કાયમ રાખવો. તેનો ૨ હ ચીરી ‘કહાડવું,’ ‘ખહડવું,’-વગેરે કરવું નહિ. પરંતુ વ્યુત્પત્તિમાં ૨ હ જૂદા જ આવ્યા હોય તો તો હેનો ઢ પણ ન કરવો; -જેમકે ‘ખ્હોડું,’ ‘હોડું,’ (‘મોડું,’ ‘લોડું,’-નહિં).

(૩) લઘુચ્ચારણુ યકાર બોલાય છે; પણ (‘આવ્ય,’ ‘આખ્ય,’ ઇત્યાદિ સ્થળોમાં) લખતા નથી, તે લખવો જોઈયે; કારણ તે કાંઈ ઘોષાદયો નથી પણ વ્યુત્પત્તિના કાયદાથી વારસાના હકે આવીને બેઠો છે.

(૪) એકાર તથા ઓકારના બખ્ખે ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં છે—

* આ બાબત સુરતના ખીજા બ્રાહ્મણ વર્ગના લોકો તરફથી પણ મ્હેને માલૂમ પડ્યું છે કે નાગર બ્રાહ્મણો જ માત્ર ખ્હોળા ઉચ્ચાર નથી કરતા; ખીજા બ્રાહ્મણો કરે છે.

ઉદાહરણ—

સંસ્કૃત ઉચ્ચાર—વેલ, બોર; ઇત્યાદિ.

પ્રાકૃત ઉચ્ચાર—ઊલ, કાંડી; ઇત્યાદિ.

તે સ્વીકારી યોગ્ય ચિહ્નથી દર્શાવવા જોઈએ.

(૫) ‘સકલું,’ ‘સુલું,’ ‘પોસાય,’ વગેરે પ્રાકૃત દ્વારા આવેલા શબ્દોમાં બોલાતો સ-કાર સપ્રમાણ છે, અને સંસ્કૃત શકાર ઉપર (હાવા શબ્દોમાં) ફરીને બેસવું એ ગુજરાતી શબ્દોના ત્રિવિધ સ્વરૂપનો અનાદર અથવા વૃથા પાડિત્ય દર્શાવે છે.

પરંતુ ‘બેસવું,’ ‘બેશીને,’ ‘ડોસો,’ ‘ડોશી,’-ઇત્યાદિ ઉદાહરણોમાં સકારનો શકાર થાય છે તે નિયમાનુસાર હોઈ તે સ્થળે શકાર સ્વીકારવો જોઈએ.

ગૌણ સૂચનાઓ—

(૧) ગુજરાતીમાં તદ્દભવ શબ્દોમાં અનાદિ અસંયુક્ત લકારનો થયેલો ગકાર કાયમ રાખવો જોઈએ; હેનો કાલો લકાર કરી નાંખવો નહિ.

(૨). ર, ડ, ળ, અને (કદી) લ, -તેમ જ લકારનો અમુક નિયમયસર થાય છે અને બોલાય છે (દોયડું, ‘ખાંચણી,’ ‘દયણું,’ ‘શેયડી,’ ‘આયવી,’-ઇત્યાદિ). તે ગણનામાં લાગરવો.

(૩) ‘છટ્ટો,’ ‘પથ્થર,’ ઇત્યાદિમાં (તદ્દભવ શબ્દોમાં) મહાપ્રાણીનું ઠિત્વ થઈ પ્રથમનો અલ્પપ્રાણ ના કરતાં મહાપ્રાણ જ રાખવો વધારે અનુકૂળ છે.

(૪) ગુજરાતીમાં—

(ક) અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર છે:—

સંસ્કૃત—ઉદાહરણ વંદન, શાંત, ઇત્યાદિ.

પ્રાકૃત—ઉદાહરણ આંધળો, વીંછી, રૂંધવું, બેંચવું, સોંપવું-ઇત્યાદિ.

(લ) અ, ઇ, જ, ઝ, ના બળે ઉચ્ચાર છે—

સંસ્કૃત—સુરત તરફ જવો, શુદ્ધ તાલબ; અને પ્રાકૃત—ચરોતર તરફ જવો—

* અર્ધ તાલબ.

(મ) ડ, ઢ ના બે ઉચ્ચાર છે.

મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતર.

* તે પુસ્તકમાં મ્હં હેનો દન્ય તાલબ્ય કહ્યો છે. પણ વિચાર કરતાં લાગે છે કે દન્યનો સંબંધ હેમાં નથી. તેથી અર્ધ તાલબ્ય નામ આપ્યું છે.

(જી) વકાર, વકાર તથા હકારના એ ઉચ્ચાર છે—

લઘુચ્ચારણ અને ગુરુચ્ચારણ.

અને આ બધા બધ્ધે ઉચ્ચાર સનિયમ છે તેથી તહેમનો હક કોઈ ચિહ્નની જાપથી દઢ કરી આપવો જોઈયે.

એ પુસ્તકમાં મ્હેં એમ પણ સ્થાપિત કર્યું હતું કે આ સર્વ સચનાઓ નેડણીનાં એ જ પરંતુ મહત્વનાં બીજા ઉપર અવલમ્બીને રહીછે—

તે બીજા:—

(ક) ચાલતો ઉચ્ચાર અનુસરવો;

અને (જ) ઉપરના (ક) બીજાને બાધ ના આવે તેમ વ્યુત્પત્તિને અનુસરવી.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું તે જ સમયે ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન ઉપર મ્હેં એ પ્રતો મોકલી તે સાથે એક પત્ર લખ્યો. એ પત્રમાં મ્હારા ઉદ્દેશ તથા પ્રયોજન વગેરેનો ઇશારો હાવાથી તે અવિરતર નીચે ઉતારવો ઇષ્ટ ગણ્યુંછું:—

To,

THE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION.

BOMBAY PRESIDENCY,

POONA.

Camp Barsi Road, 5th January 1888.

SIR,

Herewith I have the honour to forward 2 copies of "notes on the system of spelling in Gujarati," being observations and recommendations regarding the present mode of spelling in Gujarati.

2. In this small pamphlet I have attempted to show that there is room for improvement in the system of spelling at present obtaining in Gujarati literature, or rather that there is a want of system in the mode of spelling now prevalent; and that, in my humble opinion, it is feasible to frame a simple and correct system, based on certain principles which I have tried to establish. I have also indicated the desirability, and even the necessity of the compilation of a lexicon embodying all words spelt in accordance with these principles.

3. If my recommendations, which go a great deal in favour of phonetic spelling, are on that ground objected to as impracticable, I have simply to refer those that so object to the answers supplied in the accompanying treatise, and it would here suffice simply to state that an objection of this nature, originating from a knowledge of the impracticability of such a system in languages like English which are peculiar in the essential constitution of their words, does not hold good in the case of Gujarati which is derived essentially from Sanskrit—a language having a thorough system of phonetic spelling and in which a concomitance of favourable circumstances renders the introduction or rather a complete introduction of phonetic spelling not very difficult.

4. It is not in the power of an individual to work changes in a language such as are recommended. A great deal has to be left to the silent working of the spirit of literature. But it has, I believe, at all times been considered advisable to keep this spirit under proper guidance. This was supplied by institutions like the French Academy in their own time and sphere of influence. Here and in relation to our vernaculars there exist no such institutions, and their place, I submit, may, for the present at least, legitimately be taken by the Educational department of the State.

5. With this view I have been bold to address myself to you on this subject. As I have said, it is beyond the power of an individual to introduce changes of system in a language, and my work would stop where I have left it, leaving the rest to be accomplished by such initiative as you might think fit to take in this matter after first consulting the members of the Gujarati Book Committee, if you think it desirable so to do.

I have the honour to be, Sir,
Your most obedient servant
Narsingrao Bholanath Divatia.

આ પત્રનું ફળ તત્કાળ થું થયું તે જણાયામાં નથી આવ્યું; કેટલીક મુદતે કાંઈક પરીક્ષા પરિણામ આવ્યું હતું તે આગળ ઉપર નોંધીશ. દરમ્યાન જોડણીની આ ચર્ચાએ ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં અને તે પછી થોડાંક વર્ષ સુધી સાક્ષર વર્ગમાં કાંઈક ખળભળાટ કર્યો. જુદા જુદા વિદ્વાનોના, ગૃહસ્થોના, પત્રના તન્ત્રીઓના, જુદા જુદા મત પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા, તેમાં કોઈ અનુકૂળ હતા તો કોઈ પ્રતિકૂળ હતા; પરંતુ એકંદર ફલિતાર્થ તો એ જણાયો કે, જોડણીની પદ્ધતિની મ્હારી સૂચનાઓ સર્વાંશે સ્વીકારવી ઇષ્ટ હો કે અનિષ્ટ હો, પરંતુ ચાલુ સ્થિતિ અવ્યવસ્થિત છે એમ તો સર્વ તરફથી સ્પષ્ટ અથવા ગર્ભિત રીતે

સ્વીકારાયું. એટલું જ નહિ પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ લેખક વર્ગમાં-
ખાસ કરીને નૂતન વર્ગમાં-આ નવી જોડણી પ્રમાણે શબ્દો લખાવા લાગ્યા અને એ વલણ
અઘાપિ કાયમ છે. એક પારસી માસિકમાં એ પુસ્તકનું અવલોકન આવ્યું હતું તહેમાં એ
પુસ્તકને “ગોખવા લાયક” એ વિશેષણ અપાયું હતું! એ કાંઈ બહુ અર્થવત્ વિશેષણ
નથી. તેમજ એ અવલોકનમાં કેટલેક અંશે મતભેદ પણ હતો, પરંતુ પારસી લેખક વર્ગમાં
પણ કાંઈક સારા ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ હતી એટલી સૂચના માત્ર થઈ સકે છે.

સર્વથી ગમ્ભીર ચર્ચા ટૂંકાણમાં પણ વિચારગર્ભ રીતે મરહૂમ નવલરામભાઈએ
કરી હતી તે ઉતારવી આવશ્યક છે:— *

“જોડણી સંબન્ધી આ તરણુ વિદ્યાનના વિચાર શા શા અને કે’વા પ્રકારના છે તે
આ ન્હાની નોંધમાં દર્શાવી સકાતા નથી; પણ અત્રે એટલું જ કહિયે છિયે કે બધા
ગમ્ભીર અને કેટલાક કેટલેક અંશે ગ્રહણ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ તહેનો બહો ભાગ
આપણી હાલની જોડણીને નવી જૂની જ કરી નાંખે હેવો, અને વળી વધારે ખેદકારક તો
એ છે કે તે ભાષાના પ્રાન્તભેદનો ઝઘડો હાલ જે સમી ગયેલો છે તહેને પાછો પુર જોસ-
માં સઘળી તરફ જગૃત કરે હેવો છે. મળતી જોગવાઈએ જ હમે આ વિચારોનું વિવેચ-
ન કરવાનો ઇરાદો રાખિયે છિયે, પણ તે દરમ્યાન આ અંકમાં “ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય”
એ મથાળા નીચે કેટલીક હકીકતો લખી છે તે આ તરણુ નિબન્ધકારને તેમ જ બધાને
હાલ વાંચી મૂકવાની વિનંતિ કરિયે છિયે. કેમકે આપણું ઐક્ય કોઇ પણ પ્રકારનું તૂટી માંહોમાંહ
વિરોધ ન વધે હેવા ધોરણ ઉપર જ હમે સઘળા સંસાર વ્યવહારી સંવોલોનો સિદ્ધાન્ત
બાંધિયે છિયે, અને તહેમાં જ હમારી સમજ પ્રમાણે છેવટ સિદ્ધિ રહેલી છે. હેને પછી સં-
રક્ષક મત કહો કે સમાધાનીનો મત કહો.”

નવલરામભાઈએ ઇચ્છેલી સવિસ્તર ચર્ચાનો લાભ આપણને તે પછી મળી સકયો
નહિ-કેમકે એ પછી થોડા માસમાં જ હેમના મરણથી ગુજરાતી સાહિત્યને અસહ્ય ખોટ
પડી. નહિં તો મ્હારી ખાતરી છે કે પરિણામે, હેમનો મતભેદ પણ ગમ્ભીરતા ના છોડતાં,
મુખ્ય પ્રશ્નોને વિશે કાંઈક ઇષ્ટ ધોરણ ઉપર હેમના વિચાર આવત. આમ માનવાને આધાર
છે. ઉપરની હેમની ટીકામાં મ્હારી સૂચનાઓનો સંપૂર્ણ લાગ નથી, પરંતુ સ્વીકાર પણ
જરાક સંકોચ સાથે છે. છતાં, હું આગળ ઉપર બતાવીશ તે પ્રમાણે, ‘બોલવું તેમ લખવું’
એ મૂળ ધોરણ હેમણે સ્વીકાર્ય ગણેલું છે, અને હેમાંથી નિકળતાં પરિણામ યોગ્ય મર્યાદામાં
એઓ વધારે મનનથી અને દલીલોથી કબૂલ રાખત એમ જણાય છે. કેમકે ‘બોલવું તેમ
લખવું’ એ તત્ત્વનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ ના થાય, અને તે બને તેટલા પૂર્ણ વિસ્તારમાં,
તો પછી એ તત્ત્વના સ્વીકારનું સાર્થક્ય ક્ષણમાં કાંઈ ના રહ્યું. મ્હારી આ સંબવકલ્પના નિ-
રાધાર નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં મ્હારા પત્રના ઉત્તરમાં નવલરામભાઈનો પત્ર મ્હારી
કને છે તહેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

* ગુજરાત જ્ઞાણપત્ર પુ. ૨૭ મું અંક ૨ જો ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ પૃ. ૩૫.

Rajkote, 10th February 1888.

MY DEAR Mr. NARSINHRAW,

I hope you don't think me discourteous because I have not yet answered your letter of the 5th ultimo. That my silence does not proceed from any indifference to its valuable subject matter will be seen from the prompt notice I have taken of your pamphlet in the *Shala-patra*. The fact is, age is telling upon my constitution, and it leaves me little strength to attend to anything else besides the professional and literary work I ordinarily do.

* * * *

"I thoroughly approve the scholarly manner in which you have handled the subject of Gujarati orthography, and most of your suggestions I personally endorse, but I don't think they are practical or such as will meet with general approval. But it will certainly create some agitation as you want, and I intend to do my best to keep it up.

* * * *

Yours sincerely

Navalram Laxmiram.

Italics માં મૂકેલા શબ્દો ઉપર ધ્યાન ખેંચું. અલગત હેમણે શાળાપત્રમાં કરેલી ટીકાનું બીજ એ પછીના વાક્યમાં છે;—I don't think they are practical &c. પરંતુ આજથી પંદર વીસ વર્ષ ઉપર જે impractical નજીતું હતું તે આજ છેક તેમ નથી, એ પ્રત્યક્ષ વાત છે. અલગત હજી કેટલાક વાંધા આવેછે અને મતભેદ દર્શાવાયછે; પરંતુ તે સર્વવ્યાપક નથી. અને મહારી સૂચનામાંથી કેટલીક તો સ્વીકારપાત્ર ગણાઈછે. આ કારણોથી નવલરામભાઈના મત સંખ્ય ઉપર દર્શાવેલી આશા નિરાધાર નથી એમ કહુંછું. પરંતુ એ વિદ્વાન પોતાનું આ શ્રવનનું કર્તવ્ય પૂરું કરીને વધારે કિત્તમ શ્રવનમાં પ્રવેશ પામ્યાછે, તો શોક, ખોટય આપણને પડ્યા ખાતે સ્વાભાવિક છે, પણ હેમની નીચને સંખ્ય અનુચિત છે. પણ એ શોક હવે વૃથા છે. પરંતુ નવલરામભાઈની ટીકા તો સંપૂર્ણ રીતે મહારા પુસ્તકની વિષયમર્યાદા સમજાઈને જ થઈ હતી; પણ તે સમયે થયેલી બીજા લોકોની ચર્ચામાં એ વિષયમર્યાદાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયેલું જોવામાં આવતું હતું એટલું કહેવાની જરૂર છે, જેથી કરીને હવેની ચર્ચાઓમાં તે રીતની સ્થિતિ ફરી ના આવે. ઉદાહરણ તરીકે મિ. ક. ર. નાનનિયાણીએ એક ચર્ચાપત્ર + ગુજરાત શાળાપત્રમાં મોકલ્યું હતું, હેમાં યદ્યપિ મહારા અભિપ્રાયો જોડે બહુધા એઓ સંમત જ હતા, તથાપિ એક તત્ત્વ ભૂલી જવાયું હતું, અને તે એ કે મહારી ચર્ચા ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દો માટે નહિ પણ તદ્દભવ શબ્દોની જોડણી માટે જ આરમ્ભથી છે. એ વિસ્મરણને લીધે 'પથર' નહિ પણ 'પથ્થર' લખવું એ મહારી ભલામણમાં એઓ વાંધા લાવ્યા હતા કે એ રીતે તો, બંને મહાપ્રાણ લખીશું તો 'બુદ્ધિ' વગેરેમાં હ થ નહિ પણ એ થ લખવા પડશે. આ ભ્રમ મ્હેં તે સમયે ચર્ચાપત્રનો જવાબ લખીને બતાવ્યો હતો *

+ ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૨૯ મું અંક, ૧૨ મો, ડીસેમ્બર ઈ. સ. ૧૮૯૦ પ. ૨૬૯.

* ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૦ મું અંક ૨ જો ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૧ પ. ૪૨.

પરંતુ ચર્ચા મૂકી દઈને ઇતિહાસકથન ચાલુ રાખિયે.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ ની શુભારમાં મહોટા અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના

મિ. કાવસજી સંજના એમ. એ. અને મી. નુસ્તમજી શેઠના બી

રા. કેશવલાલ એ, એઓએ કરેલી હેમાં ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી શી રાખવી
ધ્રુવના નિયમો. ઈ. એ પ્રશ્ન નિકળતાં એ વિશે કેટલાક નિયમો રા. કેશવલાલ હુર્ષદરાય
સ. ૧૮૯૩. ધ્રુવે યોજ્યા હતા. તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક હોવાથી આ

નિયન્ધ જોડે ટાંકું છું. ડું અને આ સ્થળે નોંધવાની જરૂર છે કે એ નિયમોમાંથી નં. ૧ થી
૯ સૂધીના નિયમોના વિષયો મહારા જોડણીના પુસ્તકમાં ચર્ચાયા જ નથી, પણ હેમાં ઘણે
અંશે મહારો અભિપ્રાય અનુકૂળ જ થાય એમ છે; તે વાત જૂદી રાખી નિયમ ૧૦ થી
૨૧ સૂધી અર્થાત્ બાકીના સર્વ નિયમો મહારી પદ્ધતિને અનુકૂળ જ છે. અપવાદ માત્ર
'પથર' ને બદલે 'પથર' લખવાનું કરાવનાર નિયમ ૧૯ માનો જ છે. પરંતુ હેમાં મહારો
ખાસ દૃઢ પક્ષપાત એકે તરફ નથી તેથી એ બહુ મતભેદ ના જ ગણાય. તેમ જ લઘુ-
પ્રયત્ન યકાર વિશે બહુ પ્રકટ રૂપે નિયમ નથી રચાયો; જે દર્શાવે છે તે માત્ર નિયમ
૧૮ મામાં જ છે, એટલો મહારી યોજનાથી તપાવત છે. એ નિયમ ૧૮ મામાં કહે છે:—

“જેરદાર સંયુક્તાક્ષર અને પોચા સંયુક્તાક્ષરનો ભેદ દર્શાવવો; ઉદા. આશ્રય, કર્યું.”

પરંતુ આશા રાખું છું કે ‘આંખ્ય,’ ‘આન્ય,’ ‘લખ્ય,’ ઇત્યાદિમાંના લઘુચારણ્ય યકારનો પણ
સમાવેશ આ નિયમના પ્રદેશમાં રા. કેશવલાલ કરતા જ હશે. રા. કેશવલાલે પ્રાકૃત ભાષા-
ઓનો અને વ્યાકરણનો અને હેમના ગુજરાતી ભાષા તથા વ્યાકરણ સાથેના સંબંધનો
ખાસ અભ્યાસ મનનશીલ રીતે અને ગમ્ભીર તર્કને માર્ગે કરેલો છે, એ હેમણે મુઘ્ધા-
વમોધઐકિતક વિશે કરેલી ચર્ચા વગેરે ઉપરથી સુવિદિત છે; પરંતુ એ કરતાં વધારે હેમની
વિદ્વત્તાનાં પ્રમાણો પ્રજ્ઞને હજી સૂધી દૃષ્ટિગોચર થવા દીધાં નથી એટલો ખેદનો વિષય છે.
પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે હેમના આ ખાસ વિદ્વત્તા તથા વિચારયુક્ત અભ્યાસના
પ્રમાણમાં હેમના ઉપર કહેલા નિયમોને વજન સ્વાભાવિક રીતે મળે છે. પછી જૂજ જૂજ
મતભેદનો સંભવ આ સામાન્ય વિચારને બાધ આણી સકશે નહિં. આ જ દારણથી વિશેષ
ખેદ થાય છે કે હેમના નિયમો અમલમાં આણવાનો પ્રસંગ જ, કોશનું કામ પડી ભાગવાને
લીધે, આગ્યો નહિં.

આ પછી એક બીજા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય સાક્ષરના પ્રયાસ તરફ દૃષ્ટિ દોડે છે.

ઈ. સ. * ૧૮૯૬ ના છેલ્લા ત્રિમાસના ‘સમાલોચક’માં લેખન-

રા. ગોવર્ધન- પદ્ધતિ વિશે એક લેખ રા. ગોવર્ધનભાઈના હાથનો પ્રસિદ્ધ થયો

રામ ત્રિપાઠીની હતો. હેમાં હેમના વ્યક્તિત્વની સંપૂર્ણ છાપ હતી તે કહેવાની જરૂર
અર્થા; ઈ. સ. ૧૮૯૬. જ નથી. માત્ર હેમણે તારવેલા ‘નિયમ’ નું જ દર્શન કરીશું તો ખસ
છે. એ પણ આ નિયન્ધની જોડે ટાંકું છું. + એ નિયમોના ગુણ-

§ પરિશિષ્ટ (જ).

* ‘સમાલોચક’ પુ. ૧ હું અંક ૪ થો ઑક્ટોબર ૧૮૯૬, પૃ. ૧૩૯.

+ પરિશિષ્ટ (ગ).

દોષની પરીક્ષા આવશ્યક હતી; તેથી * ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના ‘જ્ઞાનસુધા’માં સવિસ્તર ચર્ચા મ્હેં એ લખાણને સંબન્ધે કરી; તેમાં હેમણે સ્વયંવેલાં ધોરણથી કશી સુવ્યવસ્થા આવી સકે એમ નથી એ દર્શાવવાનો યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો હતો. હેના પ્રત્યુત્તર તરીકે વળી x ‘સમાલોચક’માં હેમણે એક વિસ્તાર અને શ્રમયુક્ત લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; પરંતુ તેથી પ્રસ્તુત વિષય ઉપર વિશેષ અથવા નવો પ્રકાશ પડ્યો નહોતો તેથી એ વિશે વધારે નોંધની જરૂર જણાતી નથી.

રા. ગોવર્ધનભાઈની ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રસિદ્ધ થઈ તે જ અરસામાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી આ વિષયમાં કાંઈક પ્રયાસ કરવાની જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઑક્ટોબર નોવેમ્બર ૧૮૯૬ ના શુભારમાં એ સોસાયટીએ ત્રણ ગૃહસ્થોની કમિટી નીમી (રા. રમણભાઈ, મરહુમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ, અને રા. બા. લાલશંકરભાઈ); અને એ કમિટીએ રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ વગેરે કેટલાક એ વિખ્યાના અભ્યાસીઓની સલાહ લેવી એમ ઠરાવ્યું. આ પ્રવૃત્તિનું ખીજ એ હતું કે ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શને રૂબરૂમાં કહેલું કે ગુજ. વ. સોસાયટી ગુજરાતી શબ્દો ખરી જોડણી વાળા લખીને યાદી એઆ ઉપર મોકલી દે તો હવે થનારી વાંચનમાળાની આવૃત્તિઓમાં તથા ખીજાં શાળા ખાતાનાં પુસ્તકોમાં શુદ્ધ જોડણી યોગ્ય લાગશે તો દાખલ કરવામાં આવશે. x ડાયરેક્ટર ઉપર ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં ‘જોડણી’ ના પુસ્તક સાથે મ્હેં પત્ર લખ્યો હતો,—ઉપર દાખલ કરી ચૂક્યો છું—તે ઉપરથી એ અમલદારે આ પગલું ભરેલું કે કેમ તે ખરી માહિતીને અભાવે તર્કનો વિષય રહેલો. આ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં ગુજ. વ. સોસાયટી ઉપર મ્હેં એક ટૂંકો * પત્ર લખી સ્વયંના કરી હતી કે જોડણીને સુવ્યવસ્થિત કરાવવા માટે ડાયરેક્ટર ઉપર સોસાયટી તરફથી પત્ર લખ્યો અને તે માટે એક યોગ્ય કમિટી નીમવાની ભલામણ કરવી; આ પત્ર સોસાયટીને મ્હેં મોકલ્યો હતો કે નહિ તે સંદિગ્ધ છે; પણ જો મોકલ્યો હશે, તો વખતે હેનું પરિણામ પણ ઉપરના પ્રયાસમાં કેટલેક અંશે આવ્યું હોય. ગમે તેમ હોય, પણ ગુજ. વ. સોસાયટીએ એ કમિટી નીમી તે પછી શું પરિણામ નીપજ્યું તે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી. પરંતુ તે પછી સવા વર્ષે સોસાયટી તરફથી તથા શાળા ખાતા તરફથી એક ક્રમ આગળ ભરાયો જણાય છે. ચાલુ જોડણીવાળા શબ્દોનો સંગ્રહ કરી તે તે ઉપર જુદા જુદા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય મંગાવવા, પછી છેવટ નિર્ણય કરવાને શાળા ખાતાના એ અધિકારીઓ (રા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ તથા રા. કમળાશંકર પ્રાણ-શંકર ત્રિવેદી) તથા સોસાયટીના એ મેમ્બરો (રા. બા. લાલશંકરભાઈ તથા રા. રમણ-

* ‘જ્ઞાનસુધા’ પુ. ૧૦ સું અંક ૧૦-૧૧-૧૨. ઑક્ટોબર, નોવેમ્બર, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬.

x ‘સમાલોચક’ પુસ્તક ૨ જીું અંક ૪ થો, પુસ્તક ૩ જીું અંક ૧ લો, ૨ જો, અને ૩ જો.

+ મહારી તા. ૭-૧૧-૯૬ ની ખાનગી ડાયરીની નોંધ ઉપરથી આ જ્ઞાતાન્ત લીધો છે.

* પરિશિષ્ટ (ઘ).

ભાષા મહીપતરામ) એમ ચાર ગૃહસ્થોની કમિટી નીમી હતી, અને હેમનામાં મતભેદ થાય તો ડિરેક્ટરને જણાવવો. તે નિર્ણય થયા પછી ખરા શબ્દસંગ્રહ તરીકે પુસ્તક બહાર પાડું, એમ ઠરેલું હતું. તે કમિટી તરફથી આવેલો પત્ર તથા હેને મેં આપેલો ઉત્તર એ બંને પત્રની નકલ આ નિબંધમાં દાખલ કરવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડશે. §

આ પ્રયાસ ચાલતો હતો તે વખતે મરહૂમ માધવલાલભાઈએ ગુજ. વ. સોસાઈટીની શબ્દકોશ કમિટીને એ પત્રો લખી છપાવ્યા હતા; તે પણ મરહૂમ માધવલાલ દયાન ખેંચે છે. * હેમાંનો પ્રથમનો ડીસેમ્બર ૧૮૯૭ માં હરિલાલ દેસાઈની લખેલો છે, અને એકાર એકારના એ ઉચ્ચાર (સાંકડા થયા. તથા પ્હોળા) નો ભેદ ચિહ્નથી દર્શાવવાની, તેમજ અનુસ્વારના એ ઉચ્ચાર (પોચો તથા જોરદાર-એમ એ) નો ભેદ પણ ચિહ્નથી દર્શાવવાની, બલામણુ કરેલી છે. બીજો પત્ર મે ૧૮૮૮ માં લખેલો છે અને હેમાં મહાપ્રાણીના દિવ્ય વિશે ચર્ચા કરી 'પથ્થર' વગેરેને બદલે 'પત્થર' વગેરે લખવું એમ અભિપ્રાય મૂક્યો છે. પ્રથમના પત્રમાં શબ્દકોશ કમિટીથી પોતે બહાર હોય એમ વચન આપ્યું છે તે પત્ર ઉપર જણાવેલી કમિટીના બંધારણથી વિરુદ્ધ લાગે છે; તેમજ કન્સલ્ટિંગ કમિટી વિશે ઉલ્લેખ હેમણે કર્યો છે, તે કમિટી કેઈ તે જણાવું નથી. ગમે તેમ હો; પણ ગુજ. વ. સોસાઈટીએ આરંભેલા આ સત્કાર્યનો અનુશેષા પરિપાક થયો તે પ્રજ્ઞની જાણમાં આવ્યું નથી. માત્ર માર્ચ ૧૮૯૮ ના ખુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી જણાય છે કે માધવલાલભાઈનો ડીસેમ્બર ૧૮૯૭ નો પત્ર (એકાર એકાર તથા અનુસ્વાર બાબતનો) અભિપ્રાય માટે સોસાઈટી તરફથી રા. છોટાલાલ નરભેરામ ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો; અને તે ઉપર એ ગૃહસ્થે પરિણામે પ્રતિકૂળ મત મોકલ્યો હતો. તે સાથે એમ પણ જણાય છે કે માધવલાલભાઈએ પોતાનો પત્ર જુદા જુદા ગૃહસ્થો ઉપર મોકલવાને પરિણામે કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી સોસાઈટી ઉપર જવાબ આવવા લાગ્યા હતા. પરંતુ રા. છોટાલાલ નરભેરામ સિવાય બીજા કોઈના અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાયા જણાતા નથી. તે ઉપરથી સોસાઈટીની કોશકમિટીના વલણનો કાંઈક ઇશારો જણાય છે; અને આ જોડણીના વિષયમાં અકિાચ્ચદીપિ કુર્વાણઃ સૌહ્યૈર્દુઃસ્થાન્યપોહતિ એ રસિક વચનનો જાણે પ્રયોગાન્તર કરીને લેખનમાં વિષમતાઓ ના દાખલ કરી સૌખ્યવૃત્તિ વડે જોડણીની સુવ્યવસ્થાનું દુઃખ ટાળી કાંઈ પણ કૃતિ ના કરવાનો માર્ગ સ્વીકારાયો હશે એમ પરિણામની શંક્યતાને લીધે અનુમાન થઈ સકશે. અસ્તુ. રા. છોટાલાલ નરભેરામનો પત્ર પરિશિષ્ટ ૩ પે જોડાયો છે. + હેનો સાર માત્ર એટલો જ છે કે ઉચ્ચારના ભેદ વસ્તુસ્થિતિમાં છે તો ખરા અને તે એકાર એકાર અને અનુસ્વાર ઉપરાંત અનેક પ્રકારોમાં-પરંતુ એ અનેકતાને લીધે જ ચિહ્નો બહુબહુ યોજવાં પડશે, માટે તે વાત છોડી દેવી, અને કોશમાં તે તે શબ્દની જોડે કાઉસમાં ચિહ્નો વડે ઉચ્ચારનાં

§ પરિશિષ્ટ (ક) તથા (ક ૧) જુવો.

* પરિશિષ્ટ (ચ) તથા (ચ ૧) જુવો.

+ પરિશિષ્ટ (ઞ)

સ્વરૂપ બતાવવાં. આ નિર્ણયની પરીક્ષા આગળ ઉપર કરીશું. મરહૂમ માધવલાલભાઈના બીજા પ્રયાસ પણ ઇતિહાસમાં નોંધ્યા વિના જવા નહિ દેવાય. ઈ. સ. ૧૮૯૭ ના ઑગસ્ટથી ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના સેપ્ટેમ્બર સુધી શાળાપત્રમાં “હેમચન્દ્રની અપભ્રંશ ભાષા,” “ગુજરાતી વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિ” એ મથાળાંથી પોતાના અભિપ્રાયો હેમણે દર્શાવ્યાછે. હેમાંના ઘણા ખરા વિચારપૂર્ણ અને સ્વીકારવા લાયક છે. એ બધી ચર્ચામાંથી ફેટલાક પ્રશ્નો વિશે મ્હં ચર્ચા સુદર્શનના ૧૮૯૯ના માર્ચથી ઑગસ્ટ સેપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ સુધીના અંકોમાં કરેલી છે. ત્યાં વિગતવાર પરીક્ષા જોઈ સકાશે. અહિં એટલું જ નોંધું છું કે મ્હારાથી સ્વતન્ત્ર રીતે, વ્યુત્પત્તિ અને ચાલતો ઉચ્ચાર એ બે તત્ત્વોનું તથા એ બે તત્ત્વોના પરસ્પર સંબંધનું યથાસ્થિત દર્શન હેમને થયેલું હેમાં જણાયછે, અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર્યુંછે.

આ પછી છ વર્ષ સુધી આ વિષયમાં નિશ્ચેષ્ટતા રહી. પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યના અન્તર્ગદ્ધમાં કેવળ નિશ્ચેષ્ટતા નહોતી. ક્ષેપક વર્ગમાં જોડણીનાં નવાં તત્ત્વો ફેટલેક અંશે પ્રગટ રીતે સ્વીકારવા લાગ્યાં તે ફેટલાક શાળા ખાતા ના પ્રયાસ. ઈ. સ. ૧૯૦૪. લેખકોની જોડણી સખળ રીતે કાઢી આપેછે. પણ એટલા જ સરખા મહત્ત્વની વાત એ છે કે મરહૂમ માધવલાલભાઈએ ગુજરાત શાળાપત્રમાં પોતાનાં લખાણોમાં નવા ધોરણની જોડણી ઘણે ભાગે દાખલ કરી એ પદ્ધતિને અનુમોદન આપ્યું. પરંતુ આ સર્વ મૌનયુક્ત પ્રવાહ હતો; અને તે કોરાણે મુકતાં, જોડણી સંબંધે કોઈ ખાસ ઘોષણના અભાવને લીધે કહેવુંખરું જ છે કે એ છ વર્ષ વિરામનાં હતાં. અન્તે ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં વાંચનમાળાના સંશોધનની યોજના શરૂ થઈ. તે પ્રસંગેના લાભ લઈને એ સંશોધન કમિટીના પ્રમુખ, મિ. કોવર્ટન ઉપર મ્હં મ્હારું ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળું જોડણીનું પુસ્તક મોકલી નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

Dhulia, 16th January 1904.

To,

J. G. COVERTON, Esqr.

President, Vernacular Text Books Revision Committee.

POONA.

SIR,

As the Gujarati Text Books are going to be revised by your Committee I take the liberty to send by book-post a Note on Gujarati Spelling, published by me some years ago, and to suggest that the spelling of Gujarati words to be adopted in the series may be settled on a systematic, and scientific and rational basis.

2. My note will speak for itself. All I may state here is that it is a plea for something like phonetic spelling, a principle essentially congenial to the genius of the Gujarati (as of any other Indian vernacular) language, deriving as it does its formation from Sanskrit which is eminently phonetic in its system of

spelling. Of course I have made certain concessions wherever necessary. But it is the principle that requires to be recognised in practice.

3. And here I may be allowed to draw attention to the support practically received by my system from the Gujarat Sala Patra while it was conducted by the late R. S. Madhavlal H. Desai who, independently of my book, came to the same conclusion as myself, in the most important of my suggestions.

4. I may also mention that somehow or other the principles advocated by me have slowly and silently received acceptance in practice in several books in recent Gujarati literature; and it would be well to give the matter authentic recognition which can best be done by a responsible and influential body like the Educational Department of the State.

5. This responsibility was apparently recognised and understood in the preliminary attempts made by the Department when the G. V. Society of Ahmedabad was asked to assist in settling this vexed question of spelling. In doing this the Department impliedly recognized the unsettled state of spelling in the School series and the desirability of systematizing it.

6. In these circumstances I have ventured to trouble you with my proposals, under a sense of duty to my mother-tongue and with full hopes that the subject will receive the consideration which its importance deserves.

I have &c.

N. B. Divatia.

આ પત્ર તથા જોડણીનું પુસ્તક કમિટી આગળ વિચારને માટે મૂકવામાં આવશે એમ સંખ્યતાથી ઉત્તર મળ્યો. પરંતુ અનુમાન થઈ સકે છે કે એ રા. કમળાશંકર મહારી સૂચનાને પરિણામે એ કમિટીએ “જોડણીના કેટલાક પ્રશ્નના ત્રિવેદીની ચર્ચા. સંખ્યનામાં પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મંગાવ્યા હતા.”* એ અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નથી એટલી ખામી પડે છે. પરંતુ એ સંખ્યને રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના અભિપ્રાયનો લાભ આપણને મળ્યો છે. એ અભિપ્રાય શાળાપત્રના ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના જુલાઈના અંકમાં પ્રગટ થયા છે. હેનો સાર એ જણાય છે કે “ગુજરાતી જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો અત્યાર સુધી થઈ સંક્યા નથી, તેમ જ થવા ધણી સંભવિત નથી.” પરંતુ જોડણીના નિયમોનાં આધારભૂત બીજા હેમને મતે આ છે:—

* ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૪૩ મું અંક ૭ મે જુલાઈ ૧૯૦૪ પ. ૨૧૩ મું

“ ૧. શિષ્ટ વર્ગના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરવી; પરંતુ ઘણા લાંબા કાળથી રૂઢ થયેલાં રૂપોમાં ભાષાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય હોવો ફેરફાર કરવો નહિં.

૨ જ્યાં ઉચ્ચારથી શુદ્ધ રૂપનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં વ્યુત્પત્તિથી નિર્ણય કરવો.”

આ ચર્ચા સંબંધે મહારા વિચાર તથા દલીલો ‘વસન્ત’ ના સંવત ૧૯૬૦ ના ભાદ્રપદના અંકમાં સવિસ્તર લેખમાં મૂકે જણાવ્યાં. આ પૂર્વે તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૯૦૪ ને દિવસે અમદાવાદમાં વાંચનમાળાની સંશોધન કમિટી મળી હતી અને તે પ્રસંગે કેટલાક ગૃહસ્થો પણ હાજર રહ્યા હતા; જોડણીના નિયમનો ખરડો તૈયાર કરી ગુજરાતના થોડાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો માગ્યા હતા; તે સર્વની ચર્ચા કરી છેવટે મુકરર કરેલા નિયમો ઑગસ્ટ ૧૯૦૪ માં ‘બુદ્ધિપ્રકાશના’ તન્ત્રીને મળેલા જણાયછે. એ નિયમો ‘બુદ્ધિપ્રકાશના’ સેપ્ટેમ્બર ૧૯૦૪ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયાછે. આ કમિટીની મીટિંગ જોધપે તહેવી પ્રસિદ્ધિથી થઈ જણાતી નથી; તેમ જ થોડાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આવેલા પણ પ્રગટ થયા નથી. આ સર્વ ન્યૂનતા માત્ર નોંધવી બસ છે. આ કમિટીના નિયમો કાંઈક કાચા રૂપમાં હતા એમ જણાયાથી કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ ઉપર ‘વસન્ત’ માં પ્રસિદ્ધ કરેલી મહારી ચર્ચાની નકલ મોકલીને નીચે પ્રમાણે પત્ર મૂકે લખ્યો:—

Dhulia, 8th October 1904.

To,

J. G. COVERNTON, ESQ.,

President, Vernacular Text Books Revision Committee.

POONA.

SIR,

In continuation of my letter dated 16th January 1904 (acknowledged under your No. 362, 19-1-04), I beg to send (separately by book post) a supplementary pamphlet on the subject of Gujarati Spelling.

2. It mainly traverses the criticism of my views, published in the Gujarat Sala-Patra of July 1904, but, I believe, it also illustrates further the main contentions advanced by me.

3. I find the subject had been placed before a committee of selected persons by you at Ahmedabad on 25th July 1904, and some tentative rules were drawn up then. These being not final, as I presume, I have ventured to send this pamphlet to you, especially as I am humbly of opinion that the subject has not really received the serious and careful consideration it deserves.

I have &c.
N. B. Divatia.

હાના ઉત્તરમાં રીતિ પ્રમાણે લખાઈ આવ્યું કે કમિટીની આગળ એ પત્ર તથા ચોપાનિયું મૂક્યાં છે. અને ફળ એટલું થયું કે ‘શબ્દનાં પદ’ એ અર્થહીન વચનને સુધારીને ‘એકાચ્’ ‘દ્વિસ્વર,’ એમ લખ્યું, અને ‘એ,’ ‘જ,’ ‘કે,’ ‘પણ’ એ અવ્યયોને પ્રત્યયનું ખોટું નામ આપ્યું હતું તે કેટલાં પ્રત્યય શબ્દ તો કાઢી નાંખ્યો, પણ અવ્યય એમ નામ ના પાડ્યું; પણ એટલો એ માત્ર અતિ ગૌણ બાબતમાં સુધારો કર્યો; અને જોડણીના ધોરણને તો પૂર્વવત્ અથવા વધારે અસંસ્કૃત દશામાં જ રાખ્યું. એ કમિટીના કાચા નિયમો તથા છેવટના નિયમો અપરિશિષ્ટમાં મૂક્યાં છે. આ કમિટીએ કરેલા કાર્ય સિવાય બીજા પ્રયાસ જાણ્યામાં નથી. પરંતુ જન્યુઆરી ૧૯૦૫ ના શાળાપત્રથી જાણાય છે કે ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં “ ખાતા તરફથી જોડણીના નિયમો નક્કી કરવા સરકારે એક પરિપદ (કોનફરન્સ) નીમી હતી. તેમ જ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો પણ મંગાવ્યા હતા. એ પરિપદે નક્કી કરેલા નિયમોને છેવટનું સ્વરૂપ પ્રો. (?) કૉનવર્ટનની સભા (કમિટી) એ આપ્યું છે. એ નિયમો ગયા નવેમ્બર માસના શાળા-પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.” આ કોનફરન્સના જન્મજીવન વગેરે વિશે પ્રગ્નજન અજ્ઞાનમાં છે. સરકારે નીમેલા કોનફરન્સનું બંધારણ, તહેની પ્રસિદ્ધિ વગેરે સ્વરૂપના અભાવને લીધે એ નામ જો અમદાવાદમાં મળેલી કમિટીને અપાયું હોય તો અર્થત્રમ થવાનો ભય છે. અને વાસ્તવિક કોનફરન્સ થયું હતું કે નહિ તે વિશે સંશય જ રહે છે.

અસ્તુ. પણ આ ‘નિયમો’ છેવટના થયા એમ સંભવતું નથી. એ ઉપર શંકાઓ ‘મુદ્ધિ પ્રકાશ’ના ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના ઓક્ટોબરના અંકમાં ચર્ચાપત્રથી રા. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતાએ કેટલીક જણાવી છે. હેમાં જો કે ઘણો ગૂંચવાડો થઈ ગયો છે, તથાપિ કેટલાક પ્રશ્નો તથા સૂચનાઓ મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમ જ સંવત્ ૧૯૬૧ ના માર્ગશીર્ષના ‘વસન્ત’-માં રા. નંદનાથ કેદારનાથ દ્વીક્ષિતે જોડણી વિશે લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે, ડોશી, બેશી, હશી, ઇત્યાદિ માટે, તેમ જ ‘હમે,’ ‘હેનું,’ વગેરેમાંના હકારને યોગ્ય ચિહ્ન માટે ભલામણ કરે છે; અને લઘુપ્રયત્ન યકારનું અસ્તિત્વ ‘આંખ્ય’ વગેરેમાં સ્વીકારી ‘આવ્ય’ વગેરેમાં હેના સ્થલપરત્વે જ શંકા બતાવે છે. x

વળી રા. કમળાશંકરે ‘વસન્ત’ના સંવત્ ૧૯૬૧ ના કાર્તિકના અંકમાં હેમનો બચાવ આપ્યો છે. અને અન્તે હેનો પ્રત્યુત્તર મ્હેં સં. ૧૯૬૧ ના માધ માસના ‘વસન્ત’માં પ્રસિદ્ધ

* પરિશિષ્ટ (જ) તથા (જ ૧) જુવો.

x રા. નંદનાથના લખાણમાં ‘રહેવું કૌરવમાં ને બજવા પાણવ’ને હેવી વૃત્તિનો ભાસ થાય છે. કમિટીના નોંહેમ્બર ૧૯૦૪ના શાળાપત્રમાં છપાયેલા નિયમોને એઓ સર્વથા માન્ય ગણે છે છતાં હેમાંના કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો વિશે જ પોતે જૂદો નિર્ણય આપે છે; ઉદા- ડોશી, બેશીને, વગેરે લખવું. લઘુપ્રયત્ન હકાર માટે કાંઈક યોજના કરવી, વગેરે. વધારે આશ્ચર્ય તો એ છે કે મ્હારા પોતાના લેખો પણ કમિટીના આ નિયમોથી બહુ વિરુદ્ધ માર્ગ-ગામી નથી, એમ એઓ કહે છે. ગમે તો હું કમિટીના નિયમો નથી સમજી સક્યો, કે મ્હારી લેખનપદ્ધતિ શી છે તે હું જ નથી જાણતો !

કર્થોછે. આ સર્વ ઉપરથી એટલું જણાયછે કે આ વિષય નિર્ણયની દશાએ હજી સુધી પહોંચ્યો નથી. અને હેનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ છે, અને આટલે વર્તમાનકાળ સુધી આવીને અટક્યોછે.

વિષયચર્યા.

આ ત્હારે આ કંટકમય વિષયનો ઇતિહાસ છે. હેમાં છેક ત્રીસ વર્ષ ઉપરાંતથી માંડીને આજ સુધીના જણવાજોગ બનાવેલું આપણે સિંહાવલોકન જોડણીના ઇતિહાસ કરી ગયા. એ અવલોકનથી ફલિત થતી નિષ્પત્તિનો હવે તપાસ નો ઉપસંહાર. કરવાની જરૂર છે. એ સિંહાવલોકનમાં આપણે જોયું કે છેક ઈ. સ. ૧૮૭૨ની પૂર્વે શાળાખાતાની યુક્કમિટી તરફથી જોડણીના નિયમો પ્રસિદ્ધ થયા હતા; તે ઉપર ઈ. સ. ૧૮૭૨માં નવલરામભાઈએ સમર્થ અર્થાવલોકન કર્યું. એ નિયમનો અમલ વ્યવહારમાં—શાળાખાતામાં પણ—અનેક કારણોને લીધે યથાઘટિત ના આવ્યો. લગભગ એ જ શુભારમાં નર્મકેશમાં લેખનશુદ્ધિના નિયમોનું કાંઈક વિલક્ષણ રૂપમાં દર્શન થયું. પછી સોજે વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૮૮માં મ્હેં ‘જોડણી’નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી એ વિષય ફરીથી જાગૃત કર્યો; હેને પરિણામે કાંઈક ખળભળાટ પસર્યો, કાંઈક વ્યવહારમાં પરાક્ષ રીતે અસર થઈ. પછી ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં અંગ્રેજી ગુજરાતી કોશને સંબંધે રા. કેશવલાલ ધ્રુવના વિચારપૂર્ણ નિયમો ઘડાયા, પરંતુ દૈવની ગતિથી હેનો પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ જ ના આવ્યો. તે પછી રા. ગોવર્ધનભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૯૬માં એ વિષય ચર્ચ્યો અને મ્હેં તે ચર્ચાનું અવલોકન કર્યું. તે જ વર્ષથી ૧૮૯૮ સુધીમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ—શાળાખાતાની પ્રેરણાથી અને હેના સંયોગે—કાંઈક પ્રયાસ આરંભ્યો, પરંતુ, એ સરસ્વતીનદીનો પ્રવાહ સૂકા અરણ્યમાં જ લુપ્ત થઈ ગયો. આ સમયમાં માધવલાલભાઈએ શાળાપત્રદ્વારા અને ખીજી રીતે જોડણીના સુધારાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ ઘણે દરજ્જે કરવા માંડ્યો,—પરંતુ હેમના અવસાનની સાથે ત્હેનું પણ અવસાન આવ્યું. આમ છ વર્ષ વીતી ગયાં, અને અન્તે ગઈ સાલ (ઈ. સ. ૧૯૦૪)ના આરંભમાં વાંચનમાળાસંશોધન કમિટીને મ્હેં પત્ર લખી આ વિષય ફરીથી ચેતવ્યો, અને એ વર્ષના અન્તભાગમાં કાંઈક અધકચરા પ્રયાસાભાસ થઈ અપરિણામી સૂત્રો ઘડવાનું પરિણામ આવ્યું; અને હજી આ વિષય આમ અસમાધાનની દશામાં રહીને ચર્ચાના વમળમાં જ ગૂંચવાઈ રહ્યોછે.

આ ઇતિહાસદર્શનથી શું નજરે પડેછે, અને હેના બોધ શા છે તે જોઈએ. પ્રથમ

તો એ જણાયછે કે જોડણીમાં અવ્યવસ્થા છે અને તે દૂર કરી

જોડણીના સર્વ-કોષક શાસ્ત્રીય તેમ જ વ્યાવહારિક ધોરણ ઉપર હેને સુસ્થાપિત માન્ય નિયમો છે કરવાની આવશ્યકતા અને ઇષ્ટતા છે;—એ વાત પાછલાં ત્રીસ અસંભવિત નથી. બત્રીસ વર્ષથી સ્પષ્ટ અથવા ગર્ભિતરીતે સ્વીકારાતી આવીછે. વ્યવસ્થાની જરૂર છે એમ માનીને જ બધા પ્રયાસના આરંભ થયેલા;

છે તે બધું બરોબર છે, કશા ફેરફારની જરૂર નથી,—એમ ઠરાવવાનું હોત તો એ પ્ર.

યતની ઉત્પત્તિ જ ના થાત. જે છે તે સાઈ કે ખોડું—એ તપાસનો હેતુ હતો જ નહિ. સાક્ષર વર્ગના સામાજિક હૃદયની આ વૃત્તિ કોઈક સર્વમાન્ય ધોરણ ઉપર આવવાની ઇચ્છા સૂચવેછે, અને તેથી જ શિષ્ટ વ્યવહારમાં સર્વમાન્યતાનો, અનુકૂળ સંસ્થિતિના લાભે, કાંઈક સંભવ બતાવેછે. કેમકે સર્વમાન્યતા તો કોઈ પણ ભાષાને માટે સંભવિત નથી. માટે

સાક્ષરભાષામાટે નિયમ જ ના થવા જોઈએ એમ કલિત ના થાય. ઉચ્ચારાનુસાર લેખન. અને આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયમાં નિયમનું ધોરણ બહુ અંશે phonetic spelling—એટલે ઉચ્ચારાનુસાર લેખન—ના

પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ તત્ત્વ ઉપર જ અવલમ્બન રાખશે. ખીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ જેવી અને આપણી ભાષાઓનું બંધારણ એ તત્ત્વને અનુકૂળ નથી; અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, વગેરે ભાષાઓ વચ્ચે આધુનિક યુરોપિયન ભાષાઓનું સ્વરૂપ જ જુદા પ્રકારનું છે, અને ઉચ્ચારાનુસાર લેખનને પ્રવેશ આપતાં અત્યંત અસ્તવ્યસ્તતા, ભ્રમ, વગેરે અનિષ્ટ પરિણામ થવાનાં. (કાંઈક આ ભાષાઓના

ધોરણને જ લક્ષમાં રાખવાથી કેટલાક ગૃહસ્થો— ખાસ અંગ્રેજ ગૃહસ્થો—ગુજરાતીમાં એ તત્ત્વ દાખલ કરવામાં અકારણ બચ જુવેછે.) લેટિન, ગ્રીક, વગેરે કેટલીક પ્રાચીન ભાષાઓને એ બાધ આવતા નથી. ફારસી અને અરબીમાં કાંઈક એ તત્ત્વને વિરોધી અંશ છે. પરંતુ સંસ્કૃત તો સર્વાંશે ઉચ્ચારાનુલેખનને યોગ્ય બંધારણવાળી ભાષા છે. અને ગુજરાતી હેતી પુત્રી (અથવા પ્રાકૃત મારફત આઝ્યાથી દૈહિત્રી) હોવાને લીધે હેતું સ્વરૂપ પણ ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ અનુકૂળ રીતે પોતામાં સમાવી સકે એમ છે: એટલું જ નહિ પણ હેતું ખાસ સ્વરૂપ જ એ તત્ત્વની માગણી કરેછે ને એ તત્ત્વનો વિનાશ થતો રોકવા માટે આક્રોશ કરેછે,—જે તે માટે આપણે શ્રવણશક્તિ વાપરિયે તો. સંસ્કૃતવર્ણો જ ગુજરાતીમાં દાખલ થયાછે; અને પાણિનિયે સ્થાપેલાં સ્થાનો જ હોઈ સકે—એ કાંઈક લક્ષ્યલક્ષણના સંજન્યમાં સ્થાનવિપર્યાસ કરનારી દલીલમાં પણ આ ઉચ્ચારાનુલેખનના તત્ત્વનો ગર્ભિત અને પર્યાયાન્તરથી સ્વીકાર સમાયછે.

આ તત્ત્વનું દર્શન મરહૂમ નવલરામભાઈ ને સ્વાભાવિક રીતે ઉચ્ચારાનુલેખનનું થયેલું હોઈ હેમણે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યુંછે. યુક્તમિતીના જોડણીના તત્ત્વ વિદ્યાન ચિન્તકો- નિયમોનું અર્થગ્રહણ કરતાં એઓ લખેછે:—* એ સ્વીકાર્યુંછે.

“આ રીતની જોડણીની એક એવી અસર થઈછે કે કહેવું, કહે-છે, વગેરે જે જોડણી હાલ પસરીછે તે ઉપરથી ઉચ્ચાર પણ કેટલાએક વાંચનારાઓ ખોટા કરેછે અને કેટલાએક મહેતાજીઓ એવા ઉચ્ચાર શીખવવા એમ પોતાની ફરજ સમજેછે. ખીજું બોલવું તેમ જ લખવું એ જ આપણી લિપિનું લક્ષણ છે તેમાં આ નિયમથી એક મોટા વિરોધ આવીને પડેછે.” વળી ખીજે સ્થળે:—†“કેટલાએક બોલાયછે

* નવલમંથાવલી ભા. ૩ જે પૃષ્ઠ. ૧૮.

† નવલમંથાવલી ભાગ ૩ જે. પૃષ્ઠ. ૧૨.

તે પ્રમાણે જ લખવું એમ કહે છે. અને ખરું જોતાં આપણી લિપિની રૂઠિને એ વિચાર જ અગત્યનો છે.”

મોટાં ટાઇપ મ્હેં મૂક્યાં છે, તે વાક્યની સ્પષ્ટતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. અલબત્ત એ તત્વનો સર્વોચ્ચ વ્યવહારમાં પ્રવેશ એઓ કરાવી સમ્યા નહોતા, તે ‘મોટા’ ને બદલે ‘મોટો’ વગેરે પ્રયોગોથી જણાય છે. પરંતુ તે કાળની સંસ્થિતિનું પરિણામ હતું. અને આ તત્વ હેમણે સ્વીકાર્યું હતું તે તો ઉપરના વાક્યમાં હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ છે. વિશેષ પુરાવો એ હકારના વિષયમાં જ હેમના પોતાના વચનમાં મળે છે. જોડણી વિશેની ચર્ચામાં પૂરવણી પ્રશ્નો વિશે બોલતાં હેમણે *મ્હાડું, મ્હોડું, પ્હોડું, ન્હાડું, મ્હોડું, હમે, ત્હમે, વગેરે શબ્દોમાં હકાર વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે ત્હમાં હકારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી તે કોઇ પણ રીતે પ્રદર્શન કરવા તરફ મત આપ્યો છે, —માત્ર એ હકારના સ્થળનો નિર્ણય કરવામાં હેમણે જુદી રીતની ભલામણ કરી છે. આ સ્થળનિર્ણય માટે મ્હારા જોડણીના પુસ્તકમાં સાથે અવલોકન કરીને વસ્તુસ્વરૂપ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે તે સ્થળે જોઈ લેવાની વિનંતી છે.

આ તત્વનો સ્વીકાર કવિ નર્મદાશંકરે પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરેલો છે. નર્મદોશ, મુખ્ય-મુદ્રા પૃ. ૪૬માં લખે છે:—

“લેખનશુદ્ધિ વિશે જરૂરથી મ્હં અન્ય લખવા માંડ્યા ત્હારથી જ બોલવું ત્હેવું જ લખવું એ જ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો છઉં. એ ત્રણ વાર નિયમ પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિશે મ્હં સ્પષ્ટા રાખી નથી. ત્રણેક વર્ષ થયાં જૂનાં પુસ્તકો વાંચવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મ્હં આનન્દ માન્યો છે તે ઉપરથી પણ મ્હારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે કે બોલવું ત્હેવું જ લખવું. પછી રૂપાન્તર મૂળને મળતું આવતું હોય કે ના હોય”.

હાને એક ટૂટનોટથી કાંઈક વિશિષ્ટતા અપાઈ છે કે પરસ્પર સંગતિવ્યવહારની શ્રદ્ધિ, અન્યકારોની સંખ્યામાં વધારો, અનેક કોશઅન્યની રચના, પ્રાન્તપ્રાન્તની બાબાનું સં-મિશ્રણ, વગેરે સ્થિતિ આવતા સૂધી લેખનશુદ્ધિના અવિચળ નિયમ બંધાવા કઠણ છે. પરંતુ હવે કાલક્રમે એ બધી બાબતમાં દશા ફરી છે, તે તો જૂદી વાત છે, પણ ઉચ્ચારાનુસાર લેખનનું તત્વ હજી ગણવામાં નર્મદકવિ પણ શામેલ થયા છે એ મુખ્યવાત ડગતી નથી. વળી એઓ સ્પષ્ટ લખે છે:—(નર્મદોશ, મુખ્યમુદ્રા, પૃષ્ઠ. ૪૬) “વર્તમાનકાળમાં ઉચ્ચારણ્ય પ્રમાણે જ લખવા ઉપર લક્ષ રાખ્યેથી લેખનશુદ્ધિ પોતાની મેળે જ યથાસ્થિત થશે.”

આ મતે ‘હવણાં’ ને બદલે ‘અહુણાં’ વગેરે પ્રયોગો અયોગ્ય જ ગણાય, ને તે વાજબી છે.

મરહૂમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈએ પણ આ ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્વ સ્વીકાર્યું-

છે. મ્હારો, ત્હારો, વગેરે પ્રયોગોનો પક્ષ સ્વીકારવાનાં કારણો બતાવતાં એઓ એક સ્થળે *લખેછે:—

“એટલે ગુજરાતીમાંથી હ ને હાંકી કાઢવો એ અશાસ્ત્રીય છે. ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ છે, અને તે કારણથી પસન્દ કરવા જેવું નથી. કોઇ પણ શબ્દની જોડણી નક્કી કરતાં હેના ઉચ્ચાર પર પ્રથમ ધ્યાન આપવું જોઇયે, અને ઉચ્ચાર એક કરતાં વધારે થતો હોય ત્હારે વ્યુત્પત્તિ ક્યા ઉચ્ચારને ટેકો આપેછે તે જોવું જોઇયે. જ્યાં ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ચોખ્ખી રીતે મળતાં હોય ત્યાં તો કોઇ રીત્યની તકરાર હોવી જ ન જોઇયે”.

આ અભિપ્રાય ઉપર એઓ મ્હારાથી સ્વતન્ત્ર રીતે જ આવેલા જોઈને મ્હને એક રીતે સંતોષ થયો હતો, અને સુદર્શન (ડીસેમ્બર ૧૮૫૯) ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૭૧મે આ ઉપર ઉતારેલા વચન વિશે મ્હં આમ ઉદ્ગાર કર્યા હતા:—

“અન્તની પંક્તિયોમાં જોડણી વિશે જે તર્વો (ચાલતો ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ) તથા તે તર્વોના સંબન્ધ શાળાપત્રે સ્વીકાર્યાં છે તે જોઈ મ્હને એક જાલ્યનો આનન્દ થાયછે. કેમકે આજથી દસ વર્ષ ઉપર એ જ તર્વોની હિમાયત મ્હં કરી હતી અને જે કે તેથી આરમ્ભમાં કાંઈક ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને પછી વળી એ હિમાયત અરણ્યરુદિત થવાનો ભય જણાતો હતો, તોપણ કાલક્રમે શિષ્ટ લખાણોમાં એ તર્વોનો આચારથી ધીમે ધીમે સ્વીકાર થઈ જઈ અન્તે શાળાપત્ર જેવા જવાબદારી વાળા માસિક-માં એ તર્વો સ્પષ્ટપણે વિચારમાં તેમ આચારમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યાંછે.”

સારાંશ એ કે ઉચ્ચારાનુક્રમનું તત્ત્વ તો વાસ્તવિક અને સ્વીકાર્યોગ્ય છે. અને હેમાં આશ્ચર્ય નથી. સત્ય, વ્યવહારમાં સત્યનો ઉપયોગ, પ્રમાણિકપણું, ક-પટનો તિરસ્કાર,— એ વૃત્તિ આ તત્ત્વના બીજમાં ગુપ્ત રૂપે રહીછે; ઉચ્ચારાનુક્રમનું તત્ત્વ કપટના તિર- એ વૃત્તિનું કૃતિમાં આવનારું સ્વરૂપ એ તત્ત્વછે. ખોટા વેસ ધારણ સ્વીકારમાંથી બિપજેલું કરીને દગનારની જે સ્થિતિ તે ઉચ્ચારભિન્ન જોડણીમાં દેખા દેનાર શબ્દની સ્થિતિછે. બોલવું ‘ડોશી’, ‘મ્હોટું’ વગેરે અને લખવું ‘ડોસી’ ‘મોટું’ વગેરે એ આ રીતે એક જાતનું બુદ્ધિવિષયક કપટ જ છે. લખાતી જોડણીનો એ ખરું છે કે કાળે કરીને લખાતી જોડણીની અસર,—હેનો પ્ર-પ્રત્યાધાત ઉચ્ચાર ત્યાધાત—ઉચ્ચાર ઉપર થવાનો સંભવછે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ શું ઉપર થશે ? બતાવેછે ? ‘મોટું’, ‘માટું’, ‘એસીને’, ‘ડોસી’, છલાદિ રૂપો વાંચન-કૃત્રિમ જોડણીને માળા વગેરેમાં આટલા વખતથી દાખલ થયા છતાં,—છોકરાં છતી રવાબાવિક શીખવાના આરમ્ભકાળમાં તદ્દપ ખોટા ઉચ્ચાર કરેછે, તોપણ પરિ-ઉચ્ચાર પોતાનું ણામે અને બોલવાના વ્યવહારમાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર ઉપર જ પાછાં બળ રથાપેછે. એ જાયછે—; અને મ્હોટી ઉમરના વર્ગમાં અદ્યાપિ વ્યવહારમાં તો હકાર શકારવાળા ઉચ્ચાર કાયમ રહ્યાછે. આ સ્થિતિ સહજ સૂચવેછે

કે કૃત્રિમ જોડણીનો પ્રત્યાઘાત ઉચ્ચાર ઉપર નથી થયો, અને હેતુ* કારણ એ ઉચ્ચારની સ્વાભાવિકતા અને વ્યુત્પત્ત્યનુસાર સ્વરૂપ એ જ. પછી હજી સમય જતો ઉચ્ચાર જ જોડણી જેવો થઈ જશે તો જુદી વાત છે, અને તેમાં કાંઈ શંકા કરવા નથી. પરંતુ હાલ જ્યાં સુધી એ પ્રત્યાઘાત થયો નથી—ખોટી જોડણીએ ખરા ઉચ્ચારને પોતાના સ્વરૂપમાં ભેળવ્યો નથી—ત્યાં સુધી ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ જોડણી, વ્યુત્પત્તિથી ટેકો મળનારી જોડણી, પ્રયોગમાં આણવાનો ટૂંકો, સીધો, સત્યપર, પ્રમાણિક માર્ગ શા માટે ના સ્વીકારવો ?

અને આ phonetic spelling—ઉચ્ચારાનુસાર જોડણી—તે કાંઈ આજ કાલ્યેનો નવો ઊભો કરેલો માર્ગ નથી. હેતુ તત્ત્વ તો આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉચ્ચારાનુલેખન એ ઉપર નવલરામભાઈએ અને કવિ નર્મદાશંકરે અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં નવીન માર્ગ નથી. સ્વીકાર્યું હતું. અને વ્યવહારમાં પણ જૂના કાળથી બહુધા એ પ્રકાર પ્રચરિત હતો,—જો કે હેમાં વર્ણના સ્થળપરત્વે અનિયમિત-પણું હતું. જૂના જમાનાના લોકો ‘મહારું’, ‘માહારું’, ‘તેહેને’, વગેરે ગમે તે રીતે લખી દકાર ગમે તે સ્થળે મૂકતા હતા, પરંતુ દકારનો સ્વીકાર કરતા હતા. હોપસાહેબની વાંચનમાળા દાખલ થઈ તેની પૂર્વે આ પદ્ધતિ કાંઈક પ્રચારમાં હતી એમ જણાય છે. નવલરામભાઈની દકારની ચર્ચામાં લખેલું છે કે દકાર પોતાની પહેલાંના વ્યંજન જોડે જોડી દેવાની રીત (જહેન, પહેલું—વગેરે જેવી) “ખોડના વખતમાં કેટલાએક શબ્દોમાં ચાલવા માંડી હતી અને નર્મદાશંકરે તો હેને સર્વત્ર વાસ આપ્યો છે.”*—તેમ જ અભે, તભે, ઇત્યાદિ લખવાની રીત “ખોડના વખતમાં ચાલતી, અને ‘ગુર્જરી ગદ્યના પિતા’ રણછોડદાસ ગિરધરભાઈની પ્રસાદી જણાય છે.” † મહારા ‘કુસુમમાળા’ નામના કાવ્યસંગ્રહમાંની જોડણી વિશે લખતાં રા. બ. ગોપાળજી મુરભાઈએ એ પદ્ધતિને સંકુલ અને નિરુપયોગી કહેવાની સાથે કબૂલ કર્યું હતું કે હેમાંના કેટલાક પ્રકાર એક જમાના પૂર્વે (એ અભિપ્રાય ઈ. સ. ૧૮૯૯માં આપ્યો હતો તેથી આજથી આશરે એ જમાનાના શુભારમાં) પ્રચારમાં હતા.

તેમ જ, બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીયું જન્મ પામ્યું તે વખતનો લખાણનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે:—

“આ ચોપાનીયું છાપનારાઓની એવી ખાતરી થઈ છે, કે જે દેશમાં ખોલીનું કંઈ ટેકાણું નથી, તરેતરેવાર ચોપડી થએલી નથી, લોકોનું મન વિદ્યા તરફ લાગેલું નથી, ને તેને લીધે વિદ્યા એ શી વસ્તુ છે, તે ભણાથી શા શા શએદા થાય છે, એવા દેશમાં મુળ-

* નવલગ્રંથાવળી ભાગ ૩ જો. ૫૪. ૨૭.

† નર્મદાશંકરે કોશના વખતથી મારું, અમે—ઇત્યાદિ રૂપ લખી દકારનું દર્શન અક્ષરની નીચે ણિન્દુ મૂકીને ઠરાવ્યું છે, પણ હેતુ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું જ.

† નવલગ્રંથાવળી ભાગ ૩ જો. ૫૪ ૨૮

પગરણુમાં કંઈ બુદ્ધિ ઉઘડે, લોકોના વહેમ જાય, ને વિદ્યા ભણવા તરફ ચીત લાગે, લોકોની આંખો ઉઘડે, કે વિદ્યા તે શું છે, પથરા છે, દેખાળા છે શું? એવી એવી મ્હોટી મ્હોટી અનેક તરેનીવાતો માંહી આવે એવું ચોપાનીઈ થયા વગર દેશમાં સુધારો થાય લોકો સમજને ડાહ્યા શાણા વિચારવંતે જ્ઞાની વિદ્વાન થાય એવું થવું મુશ્કેલ છે”.

બુદ્ધિપ્રકાશ તા. ૧૫ મી મે ૧૮૫૦ ને દિવસે પ્રથમ નીકળ્યું હતેની પ્રસ્તાવનામાંથી આ ઉતારો છે. હેમાં ‘વહેમ’, ‘મ્હોટી’, ‘આંખો’,—એ શબ્દો પ્રસ્તુત ચર્ચાને સંબંધે ધ્યાન ખેંચેછે. અલખત એ સમયમાં જોડણી અવ્યવસ્થિત હતી તે તો સ્પષ્ટ જ જણાય છે. પરંતુ ઉચ્ચારાનુસાર લખવાનો પ્રયત્ન તે વખતે હતો એ ઉઘાડું છે; પછી આધુનિક સાહિત્યના આરમ્ભકાળને લીધે લેખનપદ્ધતિમાં એકધારી વ્યવસ્થાનો અભાવ હતો તે જુદી વાત છે. ફહેવાનો હેતુ એટલો છે કે હાલ જે વ્યવસ્થા માટે હું પ્રયાસ કરું છું તેમાંનાં બીજ કેવળ નવીન કલ્પનારૂપ નથી. તેમ જ ઉપરના પેરંઆઈમાં કહી ગયા પ્રમાણે હજી પણ એ ઉચ્ચારો—હકાર, લઘુચ્ચારણુ યકાર, વગેરે—શિષ્ટ વર્ગના વ્યવહારમાંથી હુમ થયા નથી. તો તે સ્થાપિત કરવામાં રૂઢાપણુ તેમ જ સત્યાનુસરણુ સમાયું છે. (પ્રસંગવશાત નોંધું છું કે ‘થયા’, ‘થાય’ એ પ્રયોગોમાં અકાર છે તે પૂર્વે પ્રાકૃતકાળમાં લઘુપ્રયત્ન યકારને સ્થળે અકાર લખાતો હતો તેનો અવશેષ હોવાનો સંભવ છે. *પરંતુ તે પ્રકાર ‘ભણા’ વગેરેમાં પણ દાખલ કરેલો જણાય છે. તેમ વળી ‘થાય’ એમ પણ જોડણી કરેલી દેખાય છે, તેથી વ્યવસ્થા બરોબર તે સમયમાં નહોતી એતો ખરું જ. પરંતુ ઉપર નીપજવેલાં અનુમાનોને એથી બાધ નથી આવતો તે હમણાં જ કહી ગયો છું.

હકારને વિશે મરહુમ ટેલર સાહેબનો હેવો વિચાર હતો કે—‘પેહલો’ વગેરે લખવું. અને ઉતાવળથી એ હકાર અર્ધો બોલાય છે માટે તે કાઢી નાંખવો અથવા આથો ખસેડી નાંખવો ના જોઈએ”. +આમ કાંઈ પણ રીતે હકારનું પ્રદર્શન કરવા તરફ મત તો હતો જ. પછી હેના સ્થળ સંબંધે મતભેદની જુદી વાત છે. ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું હતું એટલું જોવાનું છે. અને હોપસાહેબે આ હકારનો ભાગ વાંચનમાળામાં કર્યો હતો કારણ

§ આ ઉતારો રા. રમણભાઈના ‘ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલનું વલણ’ એ નિબંધ-માંથી લીધો છે. (કવિતા અને સાહિત્ય—૫. ૭૦૦), અને હેમાં જોડણી વગેરે યથાવત છે એમ રા. રમણભાઈએ તે સ્થળે કહ્યું છે.

* અવર્ણો યશ્રુતિ: સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૮૦ ક, ગ, જ, ચ ઇત્યાદિનો, સ્વર પછી આવતાં, અસંયુક્ત હોય તો, અને અનાદિ હોય તો, લોપ થતાં શેષ રહેલો અવર્ણ, (અર્થાત્ અ તથા આ) લઘુપ્રયત્ન યકાર જેવો સંભળાય છે. એમ છે. એટલે નગરમ્ તું નગરં, નયનમ્ તું નમળં વગેરે થતાં હેમાંના અકારનો ઉચ્ચાર લઘુચ્ચારણુ ય જેવો થાય છે. તે ય અક્ષરના લખતાં અ અક્ષર જ લખાતો, પણ એ અને આકાર કાંઈક જુદી રીત્યનો લખાતો, લઘુપ્રયત્ન યકાર છે એમ જણાવવાના હેતુથી, એમ કાંઈક ભાસ થાય છે.

+ નવલગ્રંથાવળી ભાગ ૩ જો, પૃષ્ઠ. ૨૪.

સોધીશું તો હેમાં પણ ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ તો આવશે જ. હકાર ગુજરાતમાં સુરત શિવાય બીજે કહિં બોલાતો જ નથી એમ માનીને હકાર એઓએ કાઢી નાંખ્યો હતો. અર્થાત્ ગુજરાતના મ્હોટા ભાગમાં ઉચ્ચાર થાય તે પ્રમાણે લખવું એ તત્ત્વ તો સ્વીકારાયું જ. ભ્રમ માત્ર ઉચ્ચારના પ્રચારની વસ્તુસ્થિતિ બાબત થયો. કેમકે હકાર સર્વત્ર બોલાય છે જ. નવલરામભાઈએ આ વાત પોતાની ચર્ચામાં સવિસ્તર જણાવી છે.† અહિં ઉતારો કરીને લંબાણ થઈ જાય એમ છે.

પરંતુ આમ જોડણીની વ્યવસ્થા સુસ્થાપિત કરવાની સ્ક્રામે કેટલાક લોકો જુદી જુદી જોડણી વ્યવસ્થિત તરેહના વાંધા આણે છે, એ વાંધાના વિશેષ સ્વરૂપમાં ઊતરતા પહેલાં જોડણી વ્યવસ્થિત કરવા સ્ક્રામે વાંધા હેતુ સામાન્ય વર્ગીકરણ એ પ્રકારના વિભાગમાં આણી સકાય છે:—

(૧.) ઉચ્ચારભેદ (એકાર ઓકારના બખ્ખે ઉચ્ચાર; ચ, છ, જ, ઝ, ના બખ્ખે ઉચ્ચાર; ય, વ, હ ના બખ્ખે ઉચ્ચાર; ડ, ઢ, ના બખ્ખે ઉચ્ચાર; અનુસ્વારના એ ઉચ્ચાર; એમ ઉચ્ચારભેદ) છે ખરા, પરંતુ તે લેખનપદ્ધતિમાં દર્શાવવાની જરૂર નથી અથવા એ ભેદનો નિર્ણય કરવામાં તેમ જ દર્શાવવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે. અને (૨) હેવા ઉચ્ચાર ભેદ જ છે નહિં.

હામાંનો બીજો વિભાગ તો વસ્તુસ્થિતિનો કેવળ અનાદર કરે છે અને આ પ્રશ્નનો ટૂંકામાં જ નિકાલ આણવા જાય છે. તેમ આપણે કરીશું તો કાં તો ઉચ્ચારભેદ-એકાર ખરી હાલત જેવાની આપણી અશક્તિ અથવા અનિચ્છા અને ત્હેને ઓકારના; ચ, છ, પરિણામે અસરલતા સ્પષ્ટ થશે. ઉચ્ચારભેદ છે જ નહિં એમ કોઈ જ, ઝ, વગેરેના-એ આગ્રહ રાખશે તો ત્હેનો નિર્ણય એકની હા અને બીજાની નાથી જ નહિં, એ થવાનો નથી. એ નિર્ણય કરવાની જરૂર જ હોય તો ખરો માર્ગ કદિપત વાંધો. એ છે કે યોગ્ય વિદ્વાનોની કમિટી નીમાય અને તે જનસમુદાયમાં,

શિક્ષિત શિષ્ટ વર્ગમાં ફરી, સચક પ્રશ્નો પૂછ્યા વિના, સહજ અવ-લોકન કરી વસ્તુસ્થિતિનો તપાસ કરીને જણાવે. એ કમિટીએ શા ધોરણે તપાસ કરવી, ક્યાં ક્યાં તપાસ કરવી, એ સર્વ ઝીણી પણ મહત્ત્વની વાતોનો વિસ્તાર આ સ્થળે કરવાની જરૂર નથી. પ્રસંગ આવે તો તે સર્વનો નિશ્ચય કરવાને અવકાશ ધણો એ છે. રા. કમળાશંકરે આ વિષયમાં કાંઈક તપાસ કર્યાનું હેમના સંવત ૧૯૬૧ ના કાર્તિકના 'વસન્ત'માં ચાલેલા લખાણથી જણાય છે; પરંતુ તે તપાસ યથાઘટિત થઈ સકી નથી એ હેમના લખાણથી જ જણાય છે અને સં. ૧૯૬૧ ના માઘના 'વસન્ત'માં મ્હેં તે બતાવ્યું જ છે. માત્ર યોગ્ય જ ગૃહસ્થોને લખીને પૂછી, લખેલા અભિપ્રાય મંગાવ્યાથી સિદ્ધિ નથી,—એ ગૃહસ્થો આ વિષયમાં બધાએ અધિકારી હોય તોપણ લખેલા અભિપ્રાય મંગાવ્યા પછી પણ રૂપર (તટસ્થ અથવા બધા મતના પ્રતિનિધિભૂત કમિટી આગળ) એ ગૃહસ્થોને પ્રશ્નમાળા-પૂછી પૂછી તારતમ્ય જેવું એ હાવી સર્વ તપાસનું આવશ્યક

અંગ છે, તો ઉચ્ચારના સ્વરૂપ જેવા જીણા વિષય માટે તો સવિશેષ રીતે આવશ્યક છે. પરંતુ એ અપૂર્ણ અને એકદેશી તપાસના ક્ષણમાં પણ એટલું તો જણાઈ ગયું છે કે શિષ્ટ વર્ગમાં પણ અમુક અક્ષરોના બળે ઉચ્ચાર પ્રચરિત છે. પછી તેને આમ્ય દરાવીને પતવી દેવાથી વિષયાન્તરતા સિવાય બીજું પરિણામ નથી આવતું.

પ્રથમના વિભાગ—ઉચ્ચારભેદ છે, પરંતુ નિર્ણય કરવામાં તથા દર્શાવવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે એ વાંધા-ની પરીક્ષા કરવામાં જોડણી વિરુદ્ધના ઉચ્ચારભેદ છે પણ નિર્ણય મુખ્ય વાંધાઓના વિશેષ સ્વરૂપમાં ઊતરવાનો પ્રસંગ કરવામાં તથા દર્શાવવામાં આવે છે, તો તે કમ ઉપર હવે જવું પડશે.
મુશ્કેલીઓ છે;—એ વાંધા.

એ વાંધાઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

(૧) અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં phonetic spelling—ઉચ્ચારાનુસાર જોડણી સ્વીકારાઈ નથી.

(૨.) જોડણી જેવા વ્યાવહારિક વિષયમાં વ્યવસ્થા, નિયમ, વગેરે આણવાની શાસ્ત્રીયતા અસ્થાને આવે છે.

(૩.) યુજરાતી ભાષામાં કેશ સુસ્થિત જોડણીવાળો જ્યાં સૂધી નહિં થાય ત્યાં સૂધી જોડણીની નિશ્ચિતતા નહિં આવી સકે.

(૪.) આ નવી પદ્ધતિની ભલામણને પરિણામે પ્રાન્તભેદનો ઝઘડો પુનઃ જન્ય થવાનો ભય છે.

(૫.) ઉચ્ચારભેદ વિવિધ પ્રકારના છે તેથી તે દર્શાવવાને અનેકાનેક ચિહ્નો યોજવાં પડશે અને તે બહુ મુશ્કેલ વાત છે.

(૬) સર્વમાન્ય નિયમો થઈ સકશે નહિં:—

કેમકે—

(ક) ઉચ્ચાર અનિશ્ચિત છે.

(સ્વ) વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલીઓ છે.

અને—(ગ) પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ.

પ્રથમનો વાંધો લઘ્યે.—અંગ્રેજી અને હેવી ભાષાઓમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખન નથી, તે માટે આપણી ભાષામાં તે પ્રકાર અસકય છે અથવા

અંગ્રેજી વગેરે અનિષ્ટ છે, એ દલીલ યથાન્યાય નથી. ઉપર કહી ગયો જ છું
ભાષાઓમાં ઉચ્ચારા- કે એ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ તથા બીજી કેટલીક ભાષાઓનું જાતિબંધા-
નુલેખન નથી. રણ જ જુદા પ્રકારનું છે, અને સંસ્કૃત અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી
ભાષાઓનું બંધારણ જુદા પ્રકારનું છે. પ્રથમ કહેલી ભાષાઓને ઉચ્ચાર-

રાતુસાર લેખનનું તત્ત્વ પ્રતિકૂલ જેવું જ છે, અને પછી કહેલી ભાષાઓને એ તત્ત્વ પ્રતિકૂલ નથી એટલુંજ નહિ, અનુકૂલ છે એટલુંજ નહિ, પણ સ્વરૂપ જ એ ભાષાઓનું એ તત્ત્વ માગી લે છે. એ તત્ત્વનો સ્વીકાર ના થાય તો ઉલટી ભાષાના સ્વરૂપને પ્રતિકૂલતા આવે. મરહૂમ નવલરામભાઈનો મત આ રીતિનો જ કાંઈક હતો તે “બોલવું તેમ જ લખવું એ જ આપણી લિપિનું લક્ષણ છે ” એ હેમના વચનથી ઉપર હું સૂચવી જ ચૂક્યો છું. તેમજ આ પ્રશ્ન વિશે પાછલા ભાગમાં કહી ગયો છું તેટલું જ બસ છે. એક વાત ફક્ત ઉમેરીશ. અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખન કરવા જતાં શબ્દોનાં મૂળ જડવાં અશક્યવત્ થઈ જાય એમ છે, અને ચાલે છે તે જોડણી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં બહુ મદદ આપે છે—એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. know (=જાણવું)

ઉચ્ચારાનુલેખનના શબ્દને ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવા જતાં હેની વ્યુત્પત્તિનું તથા સંસ્કૃત સેવનથી ગુજરાતી- જ્ઞા ધાતુ જેડેના સંજ્ઞનું દર્શન અશક્ય થવાનું. ફ્રેંચ ભાષામાં તો માં વ્યુત્પત્તિનું દર્શન- એથી પણ વિશેષ અન્ધકાર થઈ જવાનો ભય છે. l'œuf (=પાણી)ના ન સંભવે છે, અને ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરે તો o એમ કરવી પડે. એટલે લેટિન અંગ્રેજી વગેરેમાં mutton ઉપરથી આવ્યાની વાત જાણવાનું સાધન તદ્દન નાબૂદ થાય. હુમ થાય છે. આથી ઉલટા પ્રકારની રિયતિ આપણી ભાષાની છે. આપણે તો

‘પોણું’ ને બદલે ‘પ્હોણું’ લખીએ તો—ઉલટા વ્યુત્પત્તિ ઉપર સખળ પ્રકાશ પડવાનો, અને સં. પૃથુલમ્, પ્રા. પૃથુલં અને પછી પ્હુલલ, અને હામાં (અ ઉ હોવાને લીધે આ થવાથી) પ્હોણું એ કમની ઊંડી વીચિનું દર્શન મનોરંજક રીતે થવાનું. સારાંશ કે, અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓમાં ઉચ્ચારાનુલેખનથી અનિષ્ટ ફળ થાય છે,—વ્યુત્પત્તિનો નાશ,—તે જ ધોરણે આપણી ભાષામાં એ તત્ત્વ આણ્યાથી ઇષ્ટ ફળ થાય છે,—વ્યુત્પત્તિ નો પ્રકાશ.

ખીજે વાંધા કાંઈક ગમ્બીરતા, વ્યવહારકુશલતાના ગમ્બીર વિચાર, ઉપર રચાયેલો હોય એમ પ્રથમ ભાસ થાય છે. ભાષા તે કાંઈ ગણિત,

જોડણી જેવા વ્યાવહારિક કે ન્યાયશાસ્ત્ર (logic), કે ખગોળ, કે પદાર્થવિજ્ઞાન, વિષયમાં નિયમની શાસીયતા કે હેવો વિષય નથી, કે હેમાં અચળ, એકત્રારા, નિયમો અનુચિત છે; એ અચોચ વાંધો. પ્રવર્તાવાય; મનુષ્યના નિત્યવ્યવહારનું સાધન ભાષા છે, તે હેમાં આમ નિયમોનાં બન્ધન આણવાં એ રૂઢાપણનું કામ નથી; હાવી દલીલો આ વાંધામાં જણાય છે §.

§ કાંઈક હાવી રીતની દલીલ ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જન્યુઆરીના તા. ૪ થીના જ્ઞાન-સુધા (સાપ્તાહિક) ના અંકમાં પ્રગટ થઈ હતી. “ગુજરાતી ચાલતી ભાષા છે,” “સંસાર-વ્યવહાર અને વહેપારરોજગારનું લખાણ હેમાં થાય છે,” “શબ્દો ઉતાવળે લખવાની જરૂર છે,”—હેવાં કારણો બતાવી મ્હારા ‘જોડણી’ વિશેના તે સાલમાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાં કરેલી સૂચનાઓ અસ્વીકાર્ય તરીકે જણાવી હતી. હેનો ઉત્તર એક ટૂંકા ચર્ચાપત્ર રૂપે તે જ સમયે મ્હં આપેલો ‘જ્ઞાનસુધા’ માં ‘જગાની તંગાસને લીધે’ દાખલ ના થવાથી ‘ગુજરાત જોડીટ પત્ર’માં મ્હં મોકલ્યો હતો.

એ વાંધામાં
રહેલો તર્કદાપ.

શાસ્ત્ર તે વ્ય-
વહારથી સ્વતન્ત્ર
અને વ્યવહારની
પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી
વસ્તુ નથી.

પરંતુ આ ગમ્भीરાભાસી દલીલમાં સત્ય તત્ત્વ કેટલું છે તે તપાશિયે. પ્રથમ તો એ જ બુદ્ધ્ય થાયછે કે વિધાનાં શાસ્ત્રના નિયમો તે જાણે કાંઈ એ નિયમોના વિષયની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી સ્વતન્ત્ર વસ્તુ ના હોય, અને પોતાના વિષયને પોતાના સ્વતન્ત્ર બળથી હલાવનાર ચલાવનાર શક્તિ ના હોય, એમ માની લેવાયછે; અને પ્રથમથી જ અસ્તિ-ત્વમાં રહેલા એ વિષયોમાંથી હેમાં પ્રવર્તતાં તત્ત્વો તારવી કાઢી હેનું યથાઘટિત સ્વરૂપ દેખાય તે જ નિયમો છે, એ વાત વીસારી દેવાયછે. ભાષાનો જ દાખલો લઈશું તો, વ્યાકરણના નિયમ પ્રથમ રચાયા અને પછી ભાષા ચાલી એમ નથી, પરંતુ ભાષાનું અવલોકન કરી હેમાં વ્યાપી રહેલા નિયમોનું રચનાયુક્ત દર્શન કરાવવા ભાષા પછી વ્યાકરણ ઉત્પન્ન થયું એમ છે. Scientific-શાસ્ત્રીય, System-વ્યવસ્થા એ શબ્દોથી બહકવાનું નથી; હાવા વિષયમાં શાસ્ત્રીયતા, વ્યવસ્થા, સંભવે જ નહિ; એ તો બન્ધનરૂપ થઈ પડે; શાસ્ત્રીયતા અને વ્યવહાર એ બેની વચ્ચે તો વિરોધ જ છે;—આમ ભ્રમ રાખવાનો નથી. શાસ્ત્ર તે વ્યવહારથી સ્વતન્ત્ર વસ્તુ નથી. વ્યવહારની નીતિ (practical politics) અને શાસ્ત્ર એ પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ નથી. વ્યવહારમાંથી જ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વ ઉપજવી કદાચછે. વ્યવહારમાં તો compromise લે-મૂક, ત્યાગસ્વીકારનું તત્ત્વ હોય અને શાસ્ત્ર તો અવિચલ હોઈ હેમાં એ તત્ત્વ પ્રવેશ ના પામે એમ પણ શંકા કાઢવાનું કારણ નથી. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રોમાં એ ત્યાગસ્વીકારનું તત્ત્વ પણ પ્રવર્તેછે. નિયમોના અપવાદ, પ્રતિપ્રસવ (અપવાદના અપવાદ), વિકલ્પ, દ્વંસાદિ પ્રકારો એ આ compromise-ત્યાગસ્વીકાર-ના તત્ત્વનાં જ સ્વરૂપો છે. શાસ્ત્રમાં એ તત્ત્વનો સ્વીકાર ના હોય તો સૃષ્ટિમાં જે વિવિધતાનું દર્શન છે તહેને બદલે એકરૂપતાની જ અપેક્ષા રખાત. સૃષ્ટિની વિવિધતામાં નિયમોના અપવાદ અને તહેમાં વળી સનિયમતા, પેટા-નિયમો, વગેરે તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિ સુવિદિત છે. સામાન્ય નિયમ એક પ્રકારનો હોય, પરંતુ કાંઈ પ્રતિબન્ધક અંશ બીજો પેસે એટલે તે નિયમ ના પ્રવર્તતાં બીજું પરિણામ ઉત્પન્ન થાય—આ પ્રકારનો શાસ્ત્ર સ્વીકાર કરે જ છે, (વ્યવહાર ઉપરથી શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાયછે એ ક્રમને લીધે જ), અને એ પ્રકારમાં compromise નું તત્ત્વ જ સમાયલું છે.

ત્રીજો વાંધો યોગ્ય કોશના અભાવ બાબતનો છે. પરંતુ હામાં પ્રથમ કોશ થાય અને પછી જોડણીનો નિર્ણય થાય એ ક્રમ ઉલટો થાયછે. Putting the cart before the horse—ગાડીને અવળી આજૂએ ઘોડો જોડવા જેવું થાયછે. તેમ જ, કોશ રચવો ખરો પણ હેમાં શબ્દોની જોડણી શી રાખવી તે માટે તો કાંઈક નિયમ કરવા જ પડવાના, એ વિચારીશું તો, કોશ હોય તો જોડણીનો નિર્ણય થાય, આમ પરિણામશૂન્યતાવાળો અન્યોન્યાશ્રય ઉત્પન્ન થાયછે. હામાં આભાસનું તત્ત્વ હોય તે બાદ કરીશું, અને એમ ગણીશું કે કોશમાં જોડણી લખાઈ તે સામાન્ય વર્ગને સ્વીકારવા માટે નિશ્ચિત સાધન મળે, અને કોશમાંની જોડણી તો કાંઈ નિયમાનુસાર કરવાની જ, એટલું જ કહેવાનું

એ વાંધામાં
માયલો અન્યો-
ન્યાશ્રય દાપ.

તાત્પર્ય આ વાંધા લખનારાઓનું છે. તેા એ તેા એ વચનમાંથી જ દર્શિત થયું કે કોશમાં જોડણી શી રાખવી તે માટે નિયમ સ્થાપિત કરવા જ પડશે અને તે કોશ રચવાની પૂર્વે જોડણીનાં શાસ્ત્રીય તત્ત્વની પરીક્ષા કરી તે પ્રમાણે નિયમ સ્વીકારવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. એ માટેનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે એમ ખતાવવા માટે બહુધા કોશના અભાવની દલીલ આગળ કરવામાં આવેછે, અને ત્હારે જ હેમાં આભાસહીન અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવેછે. એ દોષ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે જોડણીના નિયમોની વ્યવસ્થા તે કોશની રચના માટેના એક મુખ્ય સાધન તરીકે હોઈ સાધકવર્ગને માટે છે, અને કોશ તેા તે પછીથી વ્યવહારમાં પ્રયોગ કરવાને સ્થૂલ રૂપે માર્ગદર્શન કરનાર વસ્તુ સિદ્ધ પદાર્થનો ઉપયોગ કરનાર વર્ગને માટે છે, આ વિષય અને પાત્રાદિકની મર્યાદાનું અયોગ્ય મિશ્રણ અથવા વિસ્મરણ થઈ જાયછે. બાકી જોડણીના પ્રથમ જોડણીની નિયમોની સુવ્યવસ્થાને અને નિર્ણયને અન્તે વ્યવહાર માટે વ્યવસ્થા અને પછી નિશ્ચિતતા આણવાને અર્થે સુવ્યવસ્થિત કોશની આવશ્યકતા તેા કોશ, — એ ખરેખર પ્રથમથી જ ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા પુસ્તકમાં સ્વીકારીછે અને ક્રમ છે. જોડણી દર્શાવીછે. ટૂંકામાં; — નિશ્ચિતતા માટે કોશ, પરંતુ નિર્ણય માટે નિયમોની પરીક્ષા અને વ્યવસ્થા, — અને પ્રથમ નિર્ણય સાધવા પછી હેને પરિણામે નિશ્ચિતતા, એ આ પ્રશ્નનું ખરું સ્વરૂપ છે.

ચોથો વાંધો — પ્રાન્તભેદના ઝગડોનો છે. આ વાંધો પણ પ્રથમાભાસે મ્હોટો છે.

પરંતુ વિચાર કરતાં જણાશે કે એ તદ્દન અનિવાર્ય છે એમ નથી.

પ્રાન્તભેદનો ઝગડો જો આ જોડણીના પ્રશ્નનો કોશ પણ નિર્ણય કરવો હોય, તેા

તેા એ વાંધા માટે કાંઈક રસ્તો કાઢવા વિના છૂટકો નથી. નહિં તેા પછી કશું પણ ના કરવું એ માર્ગ જ અવશિષ્ટ રહેવાનો. અલખત, ગુજરાતમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં અમુક શબ્દોના ઉચ્ચાર જુદી જુદી રીતે થાયછે, એ ખરી વાત છે. પરંતુ ત્હારે કરવું શું? શિષ્ટ લખાણ માટે જોડણી એક તેા સ્વીકારવી કે નહિં? અને તે માટે

હાવે પ્રસંગે ધોરણ એ જ રાખવું પડશે કે જે ઉચ્ચાર બહુ ભાગમાં

બહુ ભાગમાં શિષ્ટવર્ગમાં પ્રચરિત હોય, અને તે વ્યુત્પત્ત્યુસાર હોય તે સ્વીકારવો. પ્રચરિત ઉચ્ચાર બહુમતનું તત્ત્વ ખીજા વિષયોમાં જેમ વપરાયછે તેમ હામાં પણ સ્વીકારવો. વાપરવું પડશે. પ્રાન્તભેદના ઝગડોનો બાધોડા ઊભો થયોછે તે પણ કાંઈક

સમઝકરને લીધે. હમારા પ્રાન્તનો ઉચ્ચાર ખરો અને ત્હમારા પ્રાન્તનો

ખોટો — એમ ખતવાનો પ્રસંગ છે એમ માની લેવામાં આવેછે. પરંતુ એક પ્રાન્ત સ્હામે ખીજો એમ નહિં, પરંતુ મ્હોટા ભાગ આગળ ન્હાના ભાગનો સ્વાભાવિક અનાદર — એમ પરિણામ આણવાનું છે.

આ સંબંધે આપણી પૂર્વે થયેલા વિચારશીલ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય જોતાં પણ આ

વાંધાની વિરુદ્ધ જ પ્રમાણ મળેછે. ઈ. સ. ૧૮૭૨ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં બુકકમિટીએ પહેલાં શાળાખાતાની બુકકમિટીએ ધડેલા નિયમો બહુદેશી ઉચ્ચારના સ્વીકારનું માનો ૪ થો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—
ધોરણ કબૂલ રાખ્યું છે.

“ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા”.

જે વ્યવસ્થા માટે હું આટલા વખતથી મથન કરુંછું તે વ્યવસ્થા મ્હારી પોતાની નથી, પણ હેના અંકુર આ બુકકમિટીના નિયમમાં જ છે એ હવે તો સ્પષ્ટ જણાશે એમ આશા છે.

નવલરામભાઈએ પણ નવલરામભાઈએ પણ આ ધોરણનું વાળખીપણું સ્પષ્ટરૂપે સ્વીકાર્યું-એ ધોરણ સ્વીકાર્યુંછે. છે. આ નિયમનું અર્થગ્રહણ કરતાં એઓ નીચે પ્રમાણે કહેછે:—*

“આ નિયમ જેમ વાળખી છે તેમ હવે અર્થમાં ખુલ્લોછે” (ગુજરાતી શબ્દ એટલે મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ઘણું રૂપાન્તર પામી થયેલા તદ્દલવ શબ્દો એમ અર્થ એઓ બતાવી-ને, પછી ઉપર પ્રમાણે કહેછે.) “ પણ અમલમાં આણવો સહુથી અધરો છે.+ ઘણા ભાગમાં કયું ઉચ્ચારણ સાધારણ છે તે જાણ્યા અગાઉ તે શબ્દગુજરાતના બધા ભાગમાં શી રીતે બોલાયછે તે જાણવું જોઈયે. એટલું જ્ઞાન થોડામાં જ હોઈસકે. પણ એ બાબત કાંઈ પણ વિશેષ નિયમ આપવો એ અશક્ય છે, કેમકે જુદા જુદા ભાગમાં શબ્દ બોલ-વાની કાંઈ અમુક રીતિયો નથી. સુરત જિલ્લામાં બધે સ બોલેછે, ચરોતરમાં ક નો ચ, દ્વરવ હ ઉ નો લોપ, દીર્ઘ ઈ બિ નો ગુણ વગેરે જે કાંઈ નિયમસર ઉચ્ચારબેદ છે તે નીચલા વર્ગના લોકોમાં જ છે, અને તેથી ફલાણા ભાગમાં આ નિયમપ્રમાણે ઉચ્ચાર થાયછે એમ કહી સકાતું નથી. એ તો દરેક ભાગના વતનીઓ એકઠા મળી દરેક શબ્દના રૂપ વિશે નિશ્ચય કરે ત્હારે જ થાય. કમિટી એ ધોરણ મુજબ ભેગી થઈ હતી. અને તેથી જે શબ્દ હેમણે મુકરર કર્યા તે પ્રમાણે જે શુદ્ધ છપાયા હોત તો આપણે કોઇ વાતની અડચણ રહેત નહિં. પણ તેમ થયું નથી ત્હારે તો ઘણું ઠેકાણે શી રીતે કીકું-છે તે ઉપર નજર રાખવી જોઈયે.

* નવલ અંથાવળી પુ. ૩ જી પૃષ્ઠ ૧૬.

+ આ અધરાપણું જનસમુદાયને માટે છે—એમ તાત્પર્ય છે, જેને માટે હેમણે અર્થ-ગ્રહણ આદર્યું હતું. પરંતુ જોડણીનો નિર્ણય કરવાનું કામ સ્વીકારીને તે પ્રયાસ આ-રમ્ભનાર અવલોકનશીલ સાધકમંડળને માટે અધરો નથી.—માટે જ આ ઉતારામાં છેલ્લા વાક્યમાં કહ્યુંછે કે “તપાસ કરિયે તો તે કાંઈ ઘણું અધરું નથી”. આ રીતે એ અન્તના વચનમાં અને ઉપરના વચનમાં વિરોધ છે તે માત્ર આભાસ જ છે, વાસ્તવિક વિરોધ નથી.

“નિયમ તો કાંઈ બરાબર નીકળી સકતો નથી. તે છતાં મુરત, ઉત્તર ગુજરાત, અને કાઠિયાવાડ, એ ત્રણ ગુજરાતના મ્હોટા ભાગ છે. અને એ ત્રણ ભાગની ભાષા કેટલીએક રીતે એક બીજાથી નોંખી પડે છે એ વાત યાદ રાખવી. હમે સાંભળ્યું છે કે કમિટીએ પણ એ ભાષાના હેવા મ્હોટા ત્રણ વિભાગ જ પાડ્યા હતા. તેથી એ ત્રણે ભાગમાં હર-કાંઈ શબ્દ શી રીતે બોલાય છે તેની તપાસ કરિયે તો તે કાંઈ ઘણું અઘરું પડે હેતું નથી.”

આમ ત્યારે મ્હારી સૂચનાને આ બે પ્રાચીન ટેકા છે. મ્હારી આ સંબંધે સૂચનાનું

સ્વરૂપ કાંઈક ઉલટું સમજાવાથી આ વિષયની ચર્ચામાં ખેદકારક

બહુદેશી

ઉચ્ચાર સ્વીકારવો

એ ધોરણ સંબંધે

થયેલી ગેરસમજ.

વાદવિવાદને પ્રવેશ મળ્યો જણાય છે. મુરત, કાઠિયાવાડ, અને ગુજરાત તળ એ ત્રણ મુખ્ય વિભાગમાં પણ—મ્હોટાં શહેરોમાં પણ—નતિ વગેરેના વર્ગપરત્વે ઉચ્ચારભેદ હોવાને લીધે માત્ર સ્થળનું જ ધોરણ બસ નહિં થાય એમ ગણીને શિષ્ટ વર્ગમાં ઉચ્ચારનો પ્રચાર એ તરત્ત મ્હોં કબેરું, અને કહ્યું:— “ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદ

અને તે આસપાસનાં સ્થળોમાં ઊંચા વર્ગોમાં બોલાતી ભાષા ઉપર લક્ષ અપાય તો ઠીક. ” આ સૂચનામાં ‘ તે આસપાસનાં સ્થળો ’ એમ સ્પષ્ટ છે તેથી માત્ર અમદાવાદનો માટે કશો દુરાગ્રહપૂર્વક હક નથી કર્યો. તેમ જ તે ઉપર ‘લક્ષ રખાય તો ઠીક’ અર્થાત્ ઉચ્ચારની વ્યાપકતાનો તપાસ કરવામાં એ વાત માત્ર ધ્યાનમાં લેવી, જેથી કાંઈક ઝટ નિર્ણય થવાનો સંભવ છે, એટલો જ હેતુ હતો; બાકી તે ઉચ્ચાર તે જ સ્વીકાર્ય એમ તાત્પર્ય નથી. છતાં કાંઈક અમદાવાદનું નામ દઈને બલામણુ થવાને લીધે તેમ જ ઉચિત શબ્દયોજના થવામાં કાંઈક ખામીને લીધે—એમ કેટલાકને ભ્રમ થયો કે અમદાવાદનો ઉચ્ચાર તે જ સ્વીકાર્ય એમ આગ્રહ પકડ્યો છે. પરંતુ આશા છે કે ઉપરના વિવેચનથી જણાશે કે તેમ નથી, મ્હોટા ભાગમાં શિષ્ટ વર્ગમાં થતો ઉચ્ચાર સ્વીકાર્ય અને તેના નિર્ણયમાં સહાય થવા માટે અમદાવાદ અને તે આસપાસ અર્થાત્ તળ ગુજરાતમાં થતા ઉચ્ચાર તરફ લક્ષ રાખવું; કેમકે બહુધા તે ઉચ્ચાર મ્હોટા ભાગમાં થતા હોવાનો સંભવ છે, એમ મ્હોટું માનવું હતું અને છે. પછી હેમાં કાંઈ રીતે વસ્તુસ્થિતિમાં પ્રરક નીકળે તો આગ્રહ અમદાવાદ માટે નથી, પણ ગુજરાતના મ્હોટા ભાગ માટે, તેમાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર માટે. શિષ્ટ ઉચ્ચારણું ધોરણ તો રાખવું જ પડશે; નહિં તો પછી શહેરોમાં પણ કેટલાક અશિષ્ટ વર્ગમાં ‘નીચે’ ને બદલે ‘નેચે’, ‘ગુલાબ’ ને બદલે ‘ગલાબ’, વગેરે બોલાય છે તે સ્વીકાર્ય થઈ જશે.

મ્હોટા ભાગમાં

શિષ્ટવર્ગમાં

ઉચ્ચાર સ્વીકારવો.

આ વાત મ્હારા જોડણીના પુસ્તકમાં જણાવી છે.* તેમ નવલરામ-ભાઈના ઉપરના ઉતારામાં પણ નીચલા વર્ગમાં થતા ઉચ્ચાર વિશે

અનુલક્ષણ છે તે ઉપરથી હેમનું વલણ પણ શિષ્ટ વર્ગના ઉચ્ચાર તરફ જ જણાય છે. અને તે તો સર્વમાન્ય થશે જ. શ્રમ—મુશ્કેલી નહિં, પણ કાંઈક શ્રમ—માત્ર મ્હોટા ભાગના શિષ્ટોચ્ચારણુની તપાસનો કેટલેક પ્રસંગે પડશે. પણ તે માટે તો મ્હોં સૂચનું જ છે કે

યોગ્ય બંધારણની કમિટીનું એ કામ છે. કવિ નર્મદાશંકરનો મત કવિ નર્મદનો મત. પણ શિષ્ટવર્ગના ધોરણ તરફ જણાય છે. એ લખે છે:—“સ્થળજાતિ પ્રમાણે બિનપણ છે. ત્યારે કિયું ઉચ્ચારણ તે સહુનું કહેવાય ? ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ એ પ્રમાણે લોકની સ્થિતિ કહેવાય છે ને મનાય છે; તો એ ક્રમ પ્રમાણે તે તે વર્ગના લોકનું સર્વત્ર સમઝવું ને એટલે (?) તેઓની ભાષા સમઝવી.” “વર્તમાન-કાળમાં સામાન્યે વપરાતા શબ્દનું ઉચ્ચારણ જે પ્રકારે ઉપલા વર્ગના લોક કરતા હોય તે જ પ્રમાણે છે.” (નર્મદાશ, મુખ્યમુદ્રા. પૃ. ૪૬. પૂટનોટ ખીજી). આ વિચાર પરભાષાના શબ્દ વિશેની પૂટનોટમાં મૂક્યા છે પરંતુ પરભાષાને તો બહુ થોડે અંશે જ લાગૂ પડે છે; બહુ અંશે તો ગુજરાતી શબ્દોને જ યથાર્થ રીતે લાગૂ પડે છે.

રા. કમળાશંકરે પ્રાન્તિક ઉચ્ચારનો વાંધો આણ્યો છે તે વિશે હું મહારા તે વિષયની ચર્ચામાં અન્યસ્થળે ઉત્તર આપી ચૂક્યો છું. તે વિશે માત્ર એટલું જ એકદેશી અને કહેવું બસ થશે કે, અમુક પ્રાન્તમાં ઉચ્ચાર થાય તે બીજામાં ના પ્રાન્તિક વચ્ચે થાય, તો ફલાણા જ પ્રાન્તનો ઉચ્ચાર તે સ્વીકાર્ય અને બીજાને ભેદ છે. ત્યાંજ એમ ના થઈ શકે. ઉચ્ચારની વ્યાપકતાનો પ્રદેશ તપાસતાં મહોટા ભાગમાં કિયો પ્રચરિત છે તે જ જોવાનું છે. એકદેશીતા અને સર્વદેશીતા—એમ નહિ, પણ અલ્પદેશીતા અને બહુદેશીતા—એમ ઉચ્ચારના પ્રચાર માટે ધોરણ રાખવાનું છે. કેમકે સર્વદેશી ઉચ્ચાર તો હાલે ભેદને પ્રસંગે સંભવે જ નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ વાંધાનું આ સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. તેમ જ ઉપરનું સવિસ્તર વિવેચન ધ્યાનમાં રાખ્યાથી આ પ્રશ્ન વિશે આ મતભેદનું કારણ લુપ્ત થશે.

પાંચમો વાંધો—વિવિધ ઉચ્ચાર માટે અનેકાનેક ચિહ્નોની યોજના કરવી પડવાથી ઉપજતી મુશ્કેલીઓ બાબતનો છે. આ વાંધાનું પ્રગટ સ્વરૂપ રા. છોટા-જીભાભાઈ લાલ નરભેરામના પત્રમાં આવેલું છે. હેની પરીક્ષામાં આ વાંધો ઉચ્ચારો માટે લાવનાર સર્વ કોઈની દલીલોની પરીક્ષાનો સમાવેશ થશે. એ પત્ર માર્ચ બહુ બહુ ચિહ્નોના ૧૮૯૮ ના મુદ્દિપ્રકાશમાં આવ્યો છે તે વિશે ઉપર ઉલ્લેખ કરી ચોજવાં પડશે—ચૂક્યો છું. એ પત્રનો સાર એ જ છે કે એકાર ઓકારના ખ્યાળા ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન દર્શાવવા જઈશું, તો બીજા ઉચ્ચારભેદોને માટે પણ ચિહ્નો ચોજવાં પડશે, અને તે હેવાં અનેકાનેક છે કે એ પ્રયાસ પ્રથમથી જ છોડી દેવો એ ઠીક. પરંતુ મ્હને લાગે છે કે હામાં ચોડામાં ઘણો બધા અ-કારણ દીઠો જણાય છે. હેમને જ હિસાબે નીચેનાં ચિહ્નોથી વધારેનો પ્રસંગ જણાતો નથી:—

૧. એકાર તથા ઓકાર ખ્યાળા બતાવવાનું ચિહ્ન.
૨. પોચા અનુસ્વારનું ચિહ્ન.
૩. શરસી ઉચ્ચારો (ખાસ વર્ણો જેમકે ખે, કાફ (મહોટા) વગેરે) માટે ચિહ્નો.
૪. ચ છ જ ઝ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નો.

૫. લઘૂચ્ચારણુ યકાર, વકાર, અને હકાર માટે ચિહ્નો.

અને. ૬. ૩ તથા ૬ ના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નો.

આ સર્વમાં પ્રત્યેક વર્ણુ માટે જુદું જુદું ચિહ્ન જોઈશે અને ફારસી અક્ષરો જેટલા ખાસ ઉચ્ચારના હશે તેને માટે જુદું ચિહ્ન જોઈશે; એટલે ફારસી સિવાય બાર ચિહ્નો અને તે સાથે તો વળી તેથી વધારે જોઈશે;—આમ મુશ્કેલીનું મહત્ત્વનું રૂપ અપાયું છે. પરંતુ તેમ કરવાની જરૂર કશી નથી. પ્રથમ તો ફારસી અક્ષરો માટે ચિહ્નો યોજવાની જરૂર જ નથી; એ શબ્દો ગુજરાતીમાં રૂપાન્તર પામીને આવ્યા છે એમ જ ગણવું જોઈએ અને બહુધા તે ગુજરાતી લિપિના ધોરણને વશ જ રાખવા વાજબી છે, વગેરે પુખ્ત વિચાર નવલરામાભાઈએ જણાવ્યા છે તે વાજબી જ છે. એઓ લખે છે:—

“તે શબ્દ (અર્થાત્ પરભાષાનો શબ્દ) આપણી ભાષામાં આવ્યા પછી જુદા ઉચ્ચારણનો થઈ ગયો છે, અને તેથી આપણે તેના મૂળ રૂપ પ્રમાણે લખવાને બિલકુલ બંધાયલા જ નથી. એ પણ ખરી વાત છે કે એક ભાષાની લિપિનું કામ કાંઈ બીજી ભાષાનાં ઉચ્ચારણો લખવાનું નથી, અને એ કાર્ય જો તે ન કરી સકે તો કાંઈ તેનો લેખમાં જરાએ દોષ ગણાય નહિ. દુનિયાની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિહ્ન કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી સકીએ નહિ, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી.”*

તેહારે પરભાષાના ઉચ્ચારનો ભાગ બાદ કરતાં ફક્ત બાર ઉચ્ચારભેદ માટે ચિહ્નો કરવાનાં રહેશે. પરંતુ આ બાર ઉચ્ચાર માટે બાર ચિહ્ન જોઈએ એમ આવશ્યકતા નથી. પૂર્ણા એ તથા ઓ માટે અવળી માત્રા (૮ આમ), પોચા અનુસ્વાર માટે અર્ધચન્દ્રમાં બિન્દુ (૭ આમ), અને પ્રાકૃત ચ હ જ ઝ, લઘૂચ્ચારણુ ય વ હ, અને મૂર્ધન્યતર ૩ ૬, એ સર્વ માટે તે તે અક્ષરની નીચે બિન્દુ (ચ ઇ યાદિ);—આમ યોજના રાખે તો ફક્ત ત્રણ જ નવાં ચિહ્નો યોજવાં પડવાનાં. આ ત્રણમાંથી પ્રથમનાં એ ચિહ્નો તો વાસ્તવિક રીતે જોતાં નવાં નથી; પ્રાકૃત, પ્રાચીન ગુજરાતી વગેરેના વખતમાં, અને આધુનિક ગુજરાતીના આરમ્ભ-કાળમાં એ એ ચિહ્નો અથવા યથાદર્શન એમાંનાં અકેકે ચિહ્ન વપરાતાં હતાં, તેનો ફરીથી પ્રચાર કરવાનો છે એટલું જ છે.

રા. છોટાલાલને તો અનેક ચિહ્નો યોજવાનો ભય નડે છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક ઉચ્ચાર માટે નવા અક્ષરો યોજવા પડશે અને મૂળાક્ષરોની સંખ્યામાં વધારો કરવો પડશે એમ પણ ગભરાટ થાય છે. અને તેથી વ્યાકરણ પણ નવાં રચવાં પડશે એમ ભય એઓ બતાવે છે. પણ આ વૃથા ભય છે. અક્ષરો તો તેના તેજ રાખી

* નવલરામ'ચાવળી પુ. ૩ જી ૫. ૧૪.

† મૂર્ધન્યતર ૩ તથા ૬ માટેનું ચિહ્ન પણ નવું નથી તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. અને તે રીતે જોતાં તે પણ એક ઉપરની ગણનામાંથી બાદ કરવું જોઈએ.

ચિહ્ન યોજતાં તે ચિહ્નોના અર્થ વ્યાકરણમાં તેમ કોશની પ્રસ્તાવનામાં બતાવવા જરૂરો સુધારો કરવો જ પડશે. વ્યાકરણ આપણાં હેવાં અચલ નથી થઈ ગયાં કે આમ પૂર્તિ ના કરાય. સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં પણ વાર્તિકકારની પૂર્તિ જોઈએ છિયે તો આપણી હજી બંધાતી દશામાં આમ શા માટે ના થાય? હેવાં ચિહ્ન કરીશું તો શ, પ, સ એ ત્રણને બદલે એક અક્ષર રાખી બાકીના અક્ષરોનો ઉચ્ચારભેદ નુકતાઓ મૂકીને બતાવવાની માગણી રા. છોટાલાલ કરેછે, તે ન્યાયપુરઃસર નથી. છે ત્હેમાંથી ઓછું કરવાનું પ્રયોજન નથી. સંસ્કૃત લિપિને સર્વ હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓ અનુસરેછે અને મૂળાક્ષરોની ગણના કરેછે, માટે હેમાં ચિહ્નો વધારી ઘોટાજો કરવો નહિં એમ એઓ કહેછે. પણ અક્ષરો વધારવાના છે જ નહિં; માત્ર કેટલાક ઉચ્ચારભેદ અધિક ચિહ્નનથી અક્ષરોની સંખ્યા બતાવવાના છે. હેમાં કાંઈપણ ઘોટાજો થવાનો નથી તે ચિહ્નો વિશે વધારવી નહિં ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી જણાશે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ફક્ત ત્રણ જ ચિહ્નોની યોજનાથી બધું કામ આપણું થાય એમ છે. તો +અનેકાનેક ચિહ્નોની જરૂર પડશે એ બયનું આ રીતે નિરસન થાયછે.

પરંતુ રા. છોટાલાલની શંકા આગળ વધેછે. “પ્રચલિત ભાષાઓમાં પરભાષાના સંસર્ગથી નવાં નવાં ઉચ્ચારણુ દાખલ થયાં જ કરશે, અને તેમ થતાં પરભાષાના એક વખત પાછો ફરીને હેવો પણ આવે કે તે વખતે હમણાં નવીન અક્ષરોચ્ચાર માટે ચિહ્નો યોજ્યા છતાં પણ લેખનની અપૂર્ણતા માલમ પડી ચિહ્નો નહિં આવે.” આ શંકા અસ્થાને છે. પરભાષાનાં ઉચ્ચારણોને તો પ્રથમથી જોઈએ. ખાતલ કયોછે. તેમ જ પરભાષાના સંસર્ગથી નવાં નવાં ઉચ્ચારણો ભવિષ્યમાં દાખલ થશે એ સંભવ પણ જણાતો નથી.

પરંતુ એ વાત બાદકરતાં પણ એમ વખતે કોઈ કહી સકે કે હાલ સૂચવેલી બધી યોજના ધારો કે સંપૂર્ણ રૂપે સ્વીકારાઈ; તો પણ હેમાં finality—સમાપ્તિ—ના તત્ત્વમાટે કશી જામીનગિરી છે? આજ જોડણીની વ્યવસ્થા ઠરાવી, પરંતુ તે છેવટની જ વ્યવસ્થા થશે, કાલાન્તરે ઉચ્ચારાદિક ફરીને ફેરફાર કરવો નહિં જ પડે, એમ ખાતરી

+ અનેકાનેકપણાનો ભાર વધારવાની ઇચ્છાથી રા. છોટાલાલ એકાદ સ્થળે અત્યુક્તિમાં પડી ગયાછે. આવ્ય, ઊઠ્ય, વગેરે આત્માર્થ રૂપોમાં યકાર સંભળાયછે ત્હેને માટે પણ “ચિહ્નો યોજવાં પડશે” એમ બહુવચન શા માટે વાપર્યુંછે તે સમજાતું નથી. યકાર એક જ તરેહનો અનેક શબ્દોમાં આવે માટે દરેક શબ્દમાં જુદું ચિહ્ન કરવું એમ હોય, તો તો બધા મૂળાક્ષરો જુદાજુદા શબ્દોમાં જુદીજુદી વખત આવે માટે શબ્દે શબ્દે એકેક મૂળાક્ષર કરવો, એમ શબ્દોમાં સામાન્ય રૂપના અક્ષરનો વિલોપ કરનાર અન્ધકારનું પરિણામ આવશે. એમ હેતુ હોય જ નહિં માટે જ બહુવચન અત્યુક્તિનું જણાયછે. અને અનેકાનેક ચિહ્નો એમ કહેવાને ઉત્કર્ષ આપવાની ઇચ્છા એટલું જ મૂળ જણાયછે.

કોઈ આપી સકશે ? આ શંકાના ઉત્તર અનેક છે. પ્રથમ તો એ જ કે, હાવી રીત્યની ખાતરી ધારો કે ના આપઈ, માટે શું હાલની અવ્યવસ્થા કાયમ રાખવી એ પણ ન્યાયયુક્ત ગણાશે ? જેટલે દરજ્જે અને તેટલે દરજ્જે સુવ્યવસ્થા કરવી એ શું કર્તવ્ય, હાપણ બરેલું કર્તવ્ય, નથી ? તેમ વળી finality—સમાપ્તિ—હાવા વિષયમાં

ભાષામાં finality— સર્વથા શક્ય તો હોય પણ નહિ. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતની પેઠે **સમાપ્તિ—નું** તત્ત્વ મૃત ભાષા હોય તો અને. પણ જીવતી ભાષાને વિશે તો ઉત્તરો-કેટલે દરજ્જે સ્વી-તર વિવૃદ્ધિ એ જ લક્ષણ સંભવે. સમાપ્તિમાં જીવનક્રિયાનું સ્તમ્ભન કારણ ? છે અને જીવનમાં વિવૃદ્ધિ, ફેરફાર, વગેરે અંશ છે; એટલે સમાપ્તિ

અને વિવૃદ્ધિની વચ્ચે સ્વભાવસિદ્ધ વિરોધ જ છે. તો વિવૃદ્ધિલક્ષણ-વાળી જીવનયુક્ત ભાષામાં સમાપ્તિની માગણી કરવી એ વાસ્તવિક નથી. તોપણ આપણી ભાષાનું વલણ—ખાસ હાલનું વલણ—જેતાં તો સંભવાસંભવપરીક્ષા એમ થઈ સકે ખરી કે જોડણીના વિષયમાં સમાપ્તિનું સ્વરૂપ બહુ અંશે આવી સકશે,—જે પૂરી રીતે વ્યવસ્થા થાય તો. આ સંબન્ધે મહારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૪૪મે કહેલાં વચનોનું ફરીથી દર્શન કરાવવું અનુચિત નહિ ગણાય. લંબાણ થાય માટે પરિ-શિષ્ટ રૂપે એ વચન જોડુંકું.*

પણ કોઈ કહેશે કે ગમે એટલાં ચિહ્નો યોજે પણ ઉચ્ચાર તો શીખવ્યા વગર આવડવાના નહિ. પણ આ દલીલ તો બધી ભાષાની વર્ણપદ્ધતિને ઉચ્ચાર ચિહ્નો-લાગૂ પડશે, અને હેમાં સાર નથી. હાલ છે તે મૂળાક્ષરોના ઉચ્ચાર થી નહિ પણ શીખવ્યા વિના તો કોઈને નથી જ આવડતા. અમુક સંસાર તે ગુરુમુખે જ અમુક ઉચ્ચાર સચવેછે એમ તો બોધ આપવાં જ પડેછે. આ શીખી સકાય. કારણથી જ રા. છોટાલાલનો નીચેના વાક્યમાંનો વાંધો પણ ટકી સકે એમ નથી:—

“સંસ્કૃત લિપિ પૂર્ણ છે, તેમ છતાં પણ ત્હના ઉચ્ચાર શિખ્યોને ગુરુમુખે શીખવા પડેછે, એ સદુ કોઈ જાણેછે.”

પણ તે તો શીખવા જ પડે. હેમાં નવાઈનું કશું નથી. ભાષા શબ્દ જ જોઈશું, અથવા એ અર્થના શબ્દો બીજી ભાષાઓમાં જોઈશું (અંગ્રેજીમાં એ બાધની language લૅટિન lingua=જીભ ઉપરથી, tongue=જીભ, અને અસારતા. ભાષા; ફારસીમાં ઝબાન=જીભ, અને ભાષા), તો હેનો યોગાર્થ ‘બોલવું’ (માષ્=બોલવું) અથવા એ મતલબના અર્થ (જીભથી બોલાવ માટે tongue, language, ઝબાન) એમ રપટ જ છે. લખેલી ભાષા એ એક રીતે અન્તર્વિરોધી વચન છે. પારકી ભાષા ફક્ત પુસ્તકદ્વારા બોલતાં તો કદી શીખાય જ નહિ.

આમ છે તો પૂર્ણ લિપિ કે અપૂર્ણ લિપિ ગમે તેમ હો પણ અપૂર્ણતાની પૂર્તિ થઈ સકતી હોય તો કરવામાં બાધ નથી, કર્તવ્ય છે. “અંગ્રેજી, શરસી, ઉર્દુ વગેરે ભાષાઓમાં ચિહ્નોની સંખ્યા થોડી છતાં વ્યવહાર નભાવી લેવામાં આવે છે, તે જોતાં આપણી ભાષામાં ચિહ્નો ઉમેર્યા વગર ન જ ચાલે એમ કાંઈ લાગતું નથી.”—એમ ફહેવામાં અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના સ્વરૂપ અને આપણી ભાષાના સ્વરૂપ વચ્ચેના મૂલ્યગત ભેદનું વિસ્મરણ થાય છે. તેમ જ બીજી અપૂર્ણ (લિપિને સંબંધે અપૂર્ણ) ભાષાઓનો દાખલો લઈને આપણી પૂર્ણતા પામવાને લાયક ભાષાને સંબંધે હાથ જોડીને બેસી રહેવું એ ન્યાય નથી. કોઈ દરિદ્રને લૂગડાં ગમે ત્યાં કાટલાં તૂટલાંથી નભે છે તો હું પણ તેમ ચલાવીશ—એમ શક્તિવાળો માણસ ફેરે ત્યાં જોવી આ વાત છે. વળી આપણે નિયમો રચીશું ગમે એટલા તો પણ લોકો તો, લિપિ પ્રકૃતિને અનુસરે છે એમ માનીને, પોતાની સરળતા તરફ લક્ષ આપશે—એ દલીલ સ્વીકારીશું તો તો હસ્ત દીર્ઘ ઇકાર ઉકાર, સંયુક્ત અક્ષર વગેરે સર્વ સરળતાનો ભંગ કરનાર પ્રકાર ઉપર પાણી ફેરવવું પડશે. શિષ્ટ લખાણ માટે નિયમ કરવાના છે એ વાત ભૂલી નઈને હાલો વાંધો અણાય છે.

જોડણી હાલની જ કાયમ રાખી કોશકારે કોશમાં શબ્દની આગળ કાંઈસમાં જરૂર લાગે ત્યાં ઉચ્ચાર બતાવવો એમ ભલામણ રા. છોટાલાલ કરે છે.

ખરી જોડણી પરંતુ આમ ક્યાંથી વ્યવહારમાં કશો લાભ થવાનો નથી. લખાણમાં **ફક્ત કોશમાં** યથાવત્ સંજ્ઞાને અભાવે ઉચ્ચાર ખરી થવાની મુશ્કેલી કાયમ જ **કાંઈસમાં બતાવવાની સૂચના.** રહેવાની. પ્રત્યેક વખતે કોઈ કોશ જોવા જતું નથી. કોશથી જ્ઞાન મળ્યા પછી વ્યવહાર ચાલી સકે એમ ઉત્તર દઈ સકાય. પરંતુ યુજનાતી જેવી ભાષામાં એમ ફહેવાનું પ્રયોજન પણ નથી તેમ ઉચ્ચારાનુસાર લેખનની શક્યતા પણ છે, તો અંગ્રેજી જેવી ભાષાને કોશમાં કાંઈસમાં ઉચ્ચાર બતાવવાની જરૂર પડે છે તે રીતિ આપણે વગર જરૂરે સ્વીકારવી અનિષ્ટ છે.

ત્યારે અનેકાનેક ચિહ્નોની જરૂર પડશે એ ભયનું અવાસ્તવિકપણું આમ જોયું. રા. છોટાલાલ ચિહ્નો વધારવાનો અર્થ અક્ષરો વધારવા એમ સમજે છે તે ભ્રમ પણ તપાસ્યો. એઓ તો એટલે સૂધી ફેરે કે ચીનાઈ ભાષાની પેઠે અક્ષરો વધારી દેવા જેવું થશે. પરંતુ ચીનાઈ ભાષામાં અને આપણી ભાષામાં લિપિના તત્વનો મૂલ્યગત ભેદ અત્યંત છે. આપણે પૃથક્ પૃથક્ વર્ણોચ્ચાર પ્રમાણે લિપિ છે, ચીનાઈ ભાષામાં તો પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થ, વિચાર ઇત્યાદિ પરત્વે અક્ષરસંજ્ઞા છે. માટે આ ઉપમા કેવળ અર્થહીન બને છે. હવે આ પ્રકરણ બહુ લખાયું. અને બીજું ફહેવાનું અવશિષ્ટ રહેતું પણ નથી *

* રા. છોટાલાલના પત્રમાં એક બે વાતો આવેલી પ્રસંગવશાત્ નોંધું. સહ ઉપરથી આવેલા સહેલું રૂપને સહેલું કરી નાંખવાથી આપણે પ્રાકૃતને પણ પાછી અપભ્રંશ કરી નાંખિયે છિયે—એમ એઓ ફેરે. પણ એ રીતે તો કશાં રૂપાન્તરો જ ના થાય. હેમાં અપભ્રંશ શેની આવી? આ પ્રસંગે કવિ નર્મદાશંકરનો અભિપ્રાય ટાંકવા લાયક છે:—

“ભાષા ફેળવાઈને ઘટ તથા સુન્દર થતી જાય છે, ને ત્યાંથી બહેલી થાય એ આપણો

હવે છઠ્ઠો વાંધો જોઈએ.—જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો થઈ સકશે નહિં એ એક મ્હોટો વાંધો બતાવવામાં આવેછે. પરંતુ આ સંસારવ્યવહારમાં સર્વમાન્યતા તો કશા પણ વિષયમાં કદી આવી નથી. તે માટે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું વાજબી ના ગણાય. કોઈ પણ ભાષાને માટે સર્વમાન્યતા નહિં આવે, માટે સાક્ષરભાષા માટે નિયમ ના થાય એમ ના બને. આદ્યનો ભંગ થવા માટે શાસનનું તત્ત્વ બધાં દાખલ ના થઈ સકે ત્યાં સર્વમાન્યતા ક્યાંથી આવે? અને હેવા શાસનના તત્ત્વને પ્રવેશ આપનાર પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સર્વમાન્યતા નથી જ આવતી,—આરામંગના પ્રકાર વારંવાર ઉત્પન્ન થવાથી. માટે નિયમને માટે તો બહુમાન્યતાનું જ તત્ત્વ કબૂલવું પડશે. અને બહુમાન્યતા તો અસાધ્ય નથી; પરંતુ તે માટે આપણે સર્વે એકદિલ થઈને એક નિર્ભય ઉદ્દેશ ઉપર લક્ષ ગાંબીને પ્રયાસ કરીશું તો તે સિદ્ધિ થશે.

સર્વમાન્ય નિયમ ના થવાનાં ત્રણ કારણો ઉપર નોંધ્યાં છે તે ઉલટે ક્રમે લઈશું.

(ગ) પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ,—આ વિશે હું ઉપર (ચોથા વાંધાની પરીક્ષામાં) તેમ જ અન્ય સ્થળે બહુ કહી ચૂક્યો છું, તેથી પુનરુક્તિ કરતો નથી. પ્રાન્તિક ઉચ્ચાર-ભેદ. ટૂંકમાં એટલું જ જરીથી નોંધું છું કે એક પ્રાન્ત અને બીજા પ્રાન્ત વચ્ચે વિરોધનો પ્રશ્ન નથી, મ્હોટા ભાગ આગળ ન્હાના ભાગનો અનાદર કરવો એટલું જ ધોરણ છે; અને આ ધોરણ બુદ્ધિમિટીના ઈ. સ. ૧૮૭૨ ની પૂર્વે થયેલા નિયમમાં સ્પષ્ટ સ્વીકારાયું છે, અને નવલરામભાઈએ કબૂલ રાખ્યું છે; અને હેમાં શિષ્ટ વર્ગના ઉચ્ચાર એ અંશ દાખલ કર્યાથી અવલોકનના પ્રદેશનો પણ યોગ્ય સંકોચ થાય છે; એ તત્ત્વ પણ નવલરામભાઈને તેમ કવિ નર્મદાશંકરને પણ માન્ય હતું એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ.

ઉદ્દેશ છે. માટે એ ઉપર અને વર્તમાન ભાષાની સત્તા પૂર્વ ભાષાની સત્તા કરતાં વિશેષ પ્રબળ છે ને સહુને માન્ય છે માટે વર્તમાન ઉચ્ચારણ પ્રમાણે જ લખવા ઉપર લક્ષ રાખ્યેથી લેખનશુદ્ધિ પોતાની મેળે જ યથાર્થિત થશે. આ શબ્દરૂપાન્તર શુદ્ધ છે ને તે અશુદ્ધ છે એ કહેવું યોગ્ય નથી—કાળપરત્વે એક વધતું સુંદર છે એમ બણતું યથાર્થ છે.” (નર્મદાશંકર-મુખ્યમુદ્રા પૃષ્ઠ ૪૬). ધ્યાનમાં એટલું રાખવાનું છે કે શિષ્ટવર્ગની ભાષા વિશે જ અહિં ઉદ્દેશ છે.

વળી અનુસ્વારને સંબંધે રા. છોટાલાલના વચનમાં કાંઈક ન્યૂનતા આવેછે. આ ઉપરનો અનુસ્વાર તો ગમે ત્યાં પણ અનુનાસિક જ બોલાય છે, એમ એમો લખે છે.—પરંતુ બધાએ હ્રસ્વ સ્વર ઉપરના અનુસ્વારને વિશે એ લાગૂ પડે છે. માટે “આ અને તે પછીના સ્વરો ઉપર અનુસ્વાર આવે છે ત્યારે તેના ઉચ્ચાર એ પ્રકારે થાય છે.” એમ કહેવામાં હ્રસ્વ ઇ અને હ્રસ્વ ઉ આદ કરવાં જોઈએ.

વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન. (સ્વ) વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલીઓ.—

આ શંકાનું ભાદ્રપદ સં. ૧૯૬૦ ના 'વસન્ત' માં હું સમાધાન આપી ચૂક્યો છું. જોડણીનું ધોરણ સ્થાપવાનું કામ સર્વ સામાન્ય વર્ગના—વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી અસ્પૃષ્ટ વર્ગના—લોકોને માથે સોંપવાનું છે જ નહિ; હાવા નિયમોનો નિર્ણય તો વિદ્વાન્ વર્ગને જ સોંપાય, તેથી આ વાંધો ટળી જાય એમ છે. એ હેતુ સારાંશ હતો.

તેમ વળી આજથી પંદર વર્ષ ઉપર પ્રાકૃતાદિકનું જ્ઞાન હતું તેથી હાલ કાંઈક વધ્યું છે,—સાક્ષર વર્ગમાં તેમ જ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં. એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ આદરનારાઓને આ જ્ઞાનની જરૂર પડે છે; તેથી વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન વધ્યું જવાનો જ સંભવ છે. અને પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો વગેરે દરજ્જાના લોકોમાં પણ તે જ્ઞાન પ્રસરવાનું એક ઉત્તમ સાધન ગુજરાત શાળાપત્રે હમણાં હમણાંમાં વરચિત્ર પ્રાકૃત પ્રકાશ ભાષાન્તર સહિત દાખલ કરીને પૂરું પાડ્યું છે.

આ રીતે આ ન્હાના સરખા વાંધાનો નિકાલ થઈ જાય છે.

ઉચ્ચારની અનિ- (ક) ઉચ્ચારનું અનિશ્ચિતપણું. આ કલ્પનાનો આધાર
શ્ચિતતા. મુખ્ય ત્રણ કારણો ઉપર રખાયેલા જણાય છે:—

(૧) અનુસ્વારના જુદા જુદા ઉચ્ચાર,—સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત;

(૨) અકારની અમુક પ્રસંગે શાન્તતા;

અને (૩) ધકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતામાં ઉચ્ચારની અસ્પષ્ટતા.

હામાંથી (૧) આવત રા. કમળાશંકરે જુલાઈ ૧૯૦૪ ના—શાળાપત્રમાં પૃ. ૨૧૫ મે અનુસ્વારના ત્રણ ઉચ્ચાર દર્શાવ્યા છે તે નિશ્ચિત રૂપે જ છે અને તદ્દભવમાં દીર્ઘ સ્વર ઉપરનો અનુસ્વાર પોચો હોય છે, એ વિચારતાં આ પ્રકારમાં તો અનિશ્ચિતતા નહિ પણ નિશ્ચિતતા જ છે.

(૨.) વિશે હું અન્ય સ્થળે દર્શાવી ચૂક્યો છું કે અકાર શાન્ત નથી, સંભવે જ નહિ (સ્વરના સ્વરૂપ જોડે વિરોધ જ આવે). અકાર ફક્ત અસ્વરિત unaccented છે; અને તે પણ નિયમાનુસાર હોય છે. આ કારણથી આ વિષયમાં પણ અનિશ્ચિતતા નથી. તેમ અકારનો લોપ કરવાનો પ્રસંગ જ નથી ઉત્પન્ન થતો.

(૩) ધકાર ઉકારના ઉચ્ચાર કેવળ અનિયમિત છે એમ નથી. હેના નિયમ સોધાય અને ઘડાય એમ છે. આ વિશે આગળ ઉપર હું દિગ્દર્શન કરીશ. તેમ જ આ વર્ણોના હ્રસ્વદીર્ઘ ઉચ્ચાર વિશે નિર્ણય માટે આજ સુધી થયેલા પ્રયત્નો જ સાક્ષી આપે છે કે

આ નિશ્ચિતતાની કોટિમાં આવી સકે એમ છે. અને આખર નિર્ણય કરી આ બાબત જોડણી નિશ્ચિત કરી એટલે નિશ્ચિતતા અર્થાત્ જ આવવાની.

આ ત્રણ પ્રકાર શિવાયની અનિશ્ચિતતાનાં સ્થળ વખતે એ ચાર પ્રકારમાં કલ્પાતાં હશે. ૨ વર્ગના પ્રથમ ચાર અક્ષરના બબ્બે ઉચ્ચાર, એકાર ઓકારના બબ્બે ઉચ્ચાર, વગેરેની બાબતમાં ઉચ્ચારભેદ છે કે નહિ એમ મૂલગત શંકા કોઈક ઊઠાવે છે. પરંતુ એ વાસ્તવિક નથી તે હું અન્ય સ્થળે સંયુક્તિક બતાવી ગયો છું. અને કદી આ વિશે સંશય સ્વીકારાય તો પણ મહેં પાછળ ઇશારો કર્યો છે તે પ્રમાણે તપાસ કરનારી કમિટી નીમાય તો અનિશ્ચિતતા મટી જવાની પૂર્ણ ખાતરી છે. તેમ જ સર્વ તપાસને અંતે નિયમ થઈ કોશ-દૃઢ સ્થાપિત જોડણીવાળા શબ્દોનો કોશ-ચાય એટલે નિશ્ચિતતા ફલ તરીકે આવી જ.

આ રીતે સર્વ વાંધાની પરીક્ષા આપણે કરી ગયા. હવે એ સામાન્ય વાંધા કેઈ કેઈ તકરારી જોડણીમાં પ્રવર્તે છે તે જરાક ઝડપથી જોઈ લઈએ.

વાંધાવાળી જોડણી- તકરારી જોડણીઓના ત્રણ વિભાગ હું કરું છું :—
નાં સ્થળો.

(ક) પ્રધાન મહત્વની;

(લ) ગૌણ મહત્વની;

અને (ગ) ગૌણતર મહત્વની.

હામાંથી પ્રથમ વિભાગ (ક) ની અંદર નીચેના પ્રકારોનો સમાવેશ કરું છું:—

* (૧) હકાર—

(a) વ્યંજનની સાથે આવેલો; ઉદા—મ્હો, પ્હેલું, ખ્હેન, મ્હારું, ત્હારું, હેનું, ત્હમે, જ્હારે, ત્હારે, વગેરે.

(b) ઢકારમાં સમાયેલો અને ડકાર સાથે રહેલો; ઉદા—કાઢવું, પઢવું, મ્હોડું, હ્મોડું.

(c) સ્વરમાં બળેલો, ઉદા—હમે, હમારું, હેને, હેનું, હેવું, વગેરે.

(૨) લઘુપ્રયતન યકાર; ઉદા—આવ્ય, લખ્ય, જોલ્ય, આપ્ય, ગાંધ્ય, કાલ્ય, છત્યાદિ.

(૩) એકાર ઓકારના પ્હોળા ઉચ્ચાર;

* આ હકાર નવીન કલ્પના છે એમ નથી. પાછળ (પૃ. ૩૨ મે) યુદ્ધિપ્રકાશના આઠમા અંકમાંથી ઉતારો કર્યો છે તેમાં એ હકારનું દર્શન છે. નવલરામભાઈ જૂની ગુજરાતી ભાષાના નમૂના શાળાપત્રમાં છાપ્યા હતા તેમાં પણ એ પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણ જોડશે. (નવલ અંધાવણિ ભાગ ૨ જે પૃ. ૪૧ જુવો.)

ઉદાહરણ—વૈર, મેલું; કોઠ, ઘોળું, ઇત્યાદિ.

(૪)

(a) સકારનો, ઇકાર અથવા લઘુપ્રયત્ન યકારને સમાગમે, શકાર: ઉદાહરણ—
કોસો, કોશી; એસવું, એશ (આશ્ચર્ય બીજા પુરુષનું એક વચન);
વસ્થું; એશીને; ઇત્યાદિ.

(b) સંસ્કૃત મૂળ અને ચાલુ ગુજરાતી વચ્ચે ફરક થોડો હોય તો સંસ્કૃત મૂળને
વળગવું એ નિયમનો દુરુપયોગ;—

ઉદાહરણ—સકવું, પોસવું, સુણવું, સોધવું, કોસ, વિશે, નહિ, દહિ;—વગેરેને બદલે
શકવું, પોપવું, શુણવું, શોધવું, કોશ, વિષે, નહિ, દહિ;—વગેરે લખવું વાજબી નથી.

વિભાગ (સ્વ) માં નીચેના પ્રકાર મૂકું છું:—

(૧.) અનુસ્વારનો પોચો ઉચ્ચાર; કાંતવું, શાંસ, વીંધવું, રૂંધવું,—ઇત્યાદિ.

(૨.) મૂર્ધન્યતર ઇકાર તથા ટકાર;

ઉદાહરણ—ઘોડો; દોડવું; કઢી, લઢવું, પઢવું, ઇત્યાદિ.

(૩.) ચ, છ, જ, ઝ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર;

ઉદાહરણ—વાંચવું, પૂછવું, તજવું, વીંચવું, ઇત્યાદિ.

(૪.) મહાપ્રાણીનું ઢિલ;—પથર કે પથર.

વિભાગ (ગ) માં નીચેના પ્રશ્ન પ્રશ્નું છું:—

(૧) ર, ળ, બ, અને કદી લનો તથા ઇનો યકાર;

ઉદાહરણ—દોયડું, ખાંચણી, દવાણું, શેયડી, બાયડી; ઇત્યાદિ.

(૨.) શાન્ત અકાર.

(૩.) લખીએ, કે લખિયે ?

ખડીઆ કે ખડિયો ?

ચોપડીઆ કે ચોપડિયો ?

(૪.) ઇકાર ઉકારનાં હ્રસ્વદીર્ઘનાં સ્થળો.

હવે આ સર્વનું ઝડપથી અવલોકન કરી જઈએ. સામાન્ય ટીકા આ સર્વને લાગૂ
પડનારી એક છે તે એકવારકી કહી મૂકું છું. તે એ કે આ સર્વ પ્રકારોમાં ઉચ્ચારાનુસાર

લેખન અને વ્યુત્પત્તિનું દર્શન એ એ ધોરણો સ્વીકારીને જ ચાલુંછું. એ તો પ્રથમથી જ પાયો રચેલો છે. એટલે પ્રત્યેક પ્રકારની ચર્ચા વખત જુદું જુદું ફેરવાની પુનરુક્તિ નહિ કરું.

ત્હારે પ્રથમ (કી)-(૧)-(ઘ.) લખ્યે.--વ્યંજનની સાથે આવેલો હકાર

મ્હો, મ્હારું, પ્હેલું,—ઇત્યાદિ ઘણા શબ્દોમાં હકારના અસ્તિત્વની તો હવે બહુધા કોઇ પણ ના પાડતું નથી;† અને ઘણા લોકો હકારનું વ્યંજનની સાથે કોઇ પણ રીતે પ્રદર્શન પણ કરે છે. વાંચનમાળા સંશોધન આવેલો હકાર. કમિટીએ પણ હકારનું શ્રવણ થાય છે એમ તો સ્પષ્ટ રીતે (હેમના આખર નિયમ ૫ મામાં) સ્વીકાર્યું છે; માત્ર એમ ઠરાવી દીધું છે કે હાલ લખાય છે તેમ લખ્યે જવું,—પહેલું, વહેલું; અને મારો, મોટો; વગેરે. હામાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે,—પ્રથમનામાં હકાર મૂકવો ને બીજા ઉદાહરણોમાં ના મૂકવો એ વિરોધ; પણ તે વિશે બહુ ફેરવાય એમ નથી; કેમકે ‘હાલ જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું,—એ જ એ કમિટીના નિયમોનું અધિકારસ્ત્ર જણાય છે. પરંતુ હકારનું શ્રવણ થાય છતાં ના દર્શાવવો એ યથાન્યાય નથી. મ્હારો, મ્હારું વગેરેમાં હકાર લખીશું તો અન્ય શબ્દોમાં પણ યથાશ્રવણ હકાર દર્શાવવો પડશે એ બાધ કેટલાક આણે છે. પણ એ બાધ રૂપે હું જોઈ સકતો નથી. એ તો વાસ્તવિક રીતે આપણે સ્વીકારેલા આધારવાક્યોનું ન્યાયયુક્ત પરિણામ છે. ભાષાનું સ્વરૂપ બગડી જશે વગેરે કાલ્પનિક વાંધાનું નિરસન અન્ય સ્થળે હું કરી ગયો છું. §

પ્રશ્ન માત્ર એટલો રહે છે કે હકાર લખવો ક્યાં? શબ્દના મધ્યમાં, આરંભમાં, કે ક્રિયે દેકાણે? મ્હારું, માહું, મ્હારું-વગેરે ક્યાં લખવો વાજબી છે? નવલરામભાઈએ આ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના શાળાપત્રમાં કરી છે અને ત્રણ વૈકલ્પિક રૂપ સ્વીકાર્યાં છે.—માહું, માહું અથવા, સર્વથી સારું તો, મારું. હેમનું માનવું એમ હતું કે હકારનું શ્રવણ પ્રથમના સ્વરની પછી થાય છે. પરંતુ વિસ્તાર થવાના ભયથી મ્હારાં સર્વ કારણો અહિં ચર્ચવાનું મૂકી દઈને એટલું જ કહ્યું કે જોડણી વિશેના મ્હારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૨૨ માની અંદર આ પ્રશ્નનું સર્વ રીતે અવલોકન કરીને એમ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે હકારનું સ્થળ શબ્દના આરંભમાં જ છે;

† ૨૯ ક્રમજાણકર પણ હકારનું શ્રવણ તો સ્વીકારે જ છે. ગુજરાત શાળાપત્ર જુલાઈ ૧૯૦૪ પૃ. ૨૨૧ પેઠા (ફ) જુવો. હકારની શ્રુતિ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર દર્શાવવી જ જોઈયે, અને તેથી જ્ઞહારે, જ્ઞહાં, ત્હારે, ત્હને વગેરેમાં “ રા. ‘નરસિંહરાવ દર્શાવે છે તેમ દર્શાવવી જ જોઈયે. ”—એમ હેમણે કહ્યું છે. પછી ભાષાનું સ્વરૂપ બગડી જાય વગેરે સંકોચને લીધે એઓ તે સ્વીકારતા નથી તે જુદી વાત છે.

§ વસન્ત સં. ૧૯૬૦ ના વર્ષ ૩ બનો અંક ૮ પૃ. ૩૧૭-૧૮ જુવો,

પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં હાવા હકારનું વલણ શબ્દના આરમ્ભમાં જવાનું છે. §

જહ, જહ, વગેરે સંયોગ અસંભવનીય તથા અશાસ્ત્રીય છે;—એ સંયોગનું કૃણ તો ક, ભ, વગેરે અક્ષરોમાં પરિવર્તન થવાનું થાય, તેમ જ સ્વરશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ સંયોગ ન થાય—એમ બાધ બતાવવામાં આવે તો ત્હેનો ઉત્તર હું આપી ચૂક્યો છું. ઈ. સ. ૧૮૮૮ના જોડણીના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૧-૨૨માં તેમ જ સં. ૧૯૬૦ ના ભાષ્યપદના વસન્તમાં-પૃ. ૩૧૪-૩૧૫ મે સવિસ્તર ચર્ચા છે તે વાંચવાની વિનંતિ કરું છું.

એક બીજી વાત નોંધવા જેવી છે. પહેલું, વહેલું, વગેરેમાં માત્રાદોષ-ઉચ્ચારનો માત્રાદોષ—આવે છે એ જૂલવાનું નથી. ઉચ્ચાર તો નિઃસંશય ચાર માત્રાનો થાય છે અને લેખન પાંચ માત્રાનું એ વિરોધ શા માટે જોઈયે! આ વિશે નવલરામભાઈના સબલ શબ્દો ઉતારવા લાયક છે. એઓ ફહે છે:—

§ ૨કત એ ત્રણ શબ્દો નમૂના રૂપે મૂકું છું તેથી કાંઈક આ પ્રમાણનો ઇશારો થશે;—

૧. સં. ગમીરમ પ્રા. ગમીરં. ગુજ૦-ધેરું; હામાં હકાર આરમ્ભમાં જઈ ગ્ જોડે બળી જઈ ઘ થયો છે એ સ્પષ્ટ છે. (વિશેષ ચર્ચા જોડણી પૃ. ૨૧ મે જોવી.)
 ઘઉં, ગોધૂમ ઉપરથી. (મરાઠીમાં ગહુ); ઘયડો, ઘરડો (સં. જરઠઃ ઉપરથી ગરઠો પછી ઢ માંનો હ આરમ્ભમાં જઈ ઢ રહ્યો); ઘો, — સં.—ગોધા ઉપરથી; ઘ નો હ ઘઈ આરમ્ભમાં ગયો; ભેંશ (મહિષી ઉપરથી); આ શબ્દો પણ ઉપરની વાતને આધાર આપે છે. ગધેડો—(ગર્દભઃ-ગર્દહો-ગર્દહેડો) એ જરાક અપવાદ છે. હકાર અધવચ અટક્યો તેથી.

૨. હવણાં હમણાં—એમ હાલ પણ લખિયે છિયે—એ અધુના ઉપરથી છે. હામાં પણ હકાર પ્રત્યક્ષ રીતે આરમ્ભમાં જ ચઢી બેઠો જણાય છે.

૩. સં. શ્રુક્ષ્ણમ પ્રા. લહૂણં પછી ગુજરાતીમાં આવતાં અંતરિયાળ રૂપ નહૂન સંભવી 'ન્હાનું' થયું. અહિં નમાંનો અ દીર્ઘ થયો તે હકાર હૂન માંથી જઈ આરમ્ભમાં ગયો તેથી. (જોડણી પૃ. ૨૨.)

મારવાડીમાં 'ત્હારો' ને બદલે 'ચારો' છે, અને હિન્દુસ્તાનીમાં 'ખહેન' ને બદલે 'મેન' છે, તે પણ હકારની આરમ્ભમાં સ્થિતિની સાક્ષી આપે છે. (અહિં તત્ત્વ થ થયો ને બૃત્ત નો ભ થયો તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં પણ ખહેન, ત્હારું, ખહેલું, વગેરેમાં મ, ઘ, ફ વગેરે થાય—એમ કૂદી પડવાનું નથી. બીજી ભાષાનાં રૂપાન્તર આપણને બન્ધનકારક જ થાય એમ ના બને. ભાષા જેવા વિષયમાં એ ન્યાય લાગૂ ના પડાય.

* “કોઈ પણ કવિએ શહેરની ચાર માત્રા અને વાહાલાની છ કે ગમે તો પાંચ પણ ગણી હોય એમ હમને કોઈ બતાવી આપે તો હમે હમારો વાદ છોડી દેવાને કબૂલ છીએ.”—વગેરે દલીલ બતાવી ‘શહેર,’ ‘વાહાલો,’ વગેરે જેવી જોડણી અસ્વીકાર્ય ઠરાવી છે.

૨. કેશવલાલ હકારતું સ્થળ મ્હારી પેટે, આરમ્ભમાં જ ઠરાવેછે; હેમનો નિયમ ૧૬ મો જુવેલ (પરિશિષ્ટ સ્વ માં.)

૨. ગોવર્ધનરામ ‘મ્હારું,’ ‘હારું,’ ‘મ્હોટો,’ ‘મ્હાનો,’ ‘ત્હ,’ ‘મ્હ’ વગેરે રૂપો સ્વીકારનાર, હેમના ઠરાવ ઉપરથી સૂચવતા જણાયછે કે ‘પ્હેલું,’ ‘વ્હેલું’ ઇત્યાદિમાં હકાર રાખવો અને એ હકારતું સ્થળ શબ્દના આરમ્ભમાં (સંયુક્તાક્ષરના અધસ્તન અક્ષર તરીકેનું) છે. (પરિશિષ્ટ (ગ) નિયમ ૫—એ તથા અ જુવો.) એઓ ‘ત્હમારું,’ ને બદલે ‘તમારું’ સ્વીકારેછે એ આ રીતે અસંગત જણાયછે.

માધવલાલભાઈ પણ ‘મ્હારું,’ ‘હારું,’ ‘મ્હ,’ એ રૂપો સ્વીકારેછે. માત્ર ‘પ્હેલું,’ ‘વ્હેલું’ વગેરેમાં હકાર છૂટો રાખેછે, જે કે એ વિશે સ્પષ્ટ મત હેમનો પ્રસિદ્ધ નથી,—જેવો ‘મ્હારું,’ ‘હારું,’ વિશે છે, ત્હેવો. + શાન્ત અક્ષર એઓ માનતા હતા તેથી વખતે પ્હેલું, વ્હેલું, એમ પ્રયોગ એ રાખતા હશે. પરંતુ તે ન્યાયે તો ‘મહારું,’ ‘તહારું,’ એમ રાખવું જોઈતું હતું. તેમજ ‘ત્હમારું,’ ને બદલે એઓ ‘તમ્હારું,’ એ રૂપ સ્વીકારતા હતા. પરંતુ જે ધોરણે ‘ત્હારું,’ માં હકાર આરમ્ભમાં ગયેલો સ્વીકાર્યો હતો તે જ ધોરણે ‘ત્હમારું’ માં પણ ગણવું જોઈતું હતું.

(ક)—( )—(b)—હકાર અને હ-ડ—કાઢવું, પઢવું, કઢવું,

હકાર અને હ-ડ

વગેરેમાં હકારતું કારણ વ્યુત્પત્તિથી મળેછે; અને એ હ x મૂર્ધન્ય-તર છે (‘દગલો’ શબ્દમાં બોલાયછે તે કરતાં વધારે ભરેલો બોલાયછે) તેથી હ-ડ જેવો ખોટો ભાસ થાયછે;—આ કારણથી ‘કહાડવું,’ વગેરે નહિ પણ ‘કાઢવું’ વગેરે લખવું. તેમ જ, ‘લોઢું,’ ‘મોઢું,’ એમ હ અને ડ બેળી દઈ દટ્ટો કરવો એ ઉપરના હકારના વૃથાસામ્યનું પરિણામ છે; બાકી, લોહ, મુલ્લ-મુહને સંસ્કૃત કં પ્રત્યયનો પરિણામી ઢઢ (અઢ) પ્રત્યય લાગી દેહોડું;—મ્હોડું એમ જ સ્થિતિ બરાબર છે. આ વ્યવસ્થામાં કશી અડચણ આવતી નથી. વાંચનમાળા સંશોધન કમિટીનો નિર્ણય ‘લોઢું’ ‘મોઢું’ લખવું એમ થયોછે તે આ વસ્તુસ્વરૂપ તરફ લક્ષ ન દઈને જ થયોછે એ સ્પષ્ટ છે. ૨. કેશવલાલ ધ્રુવ પણ મ્હારા મતને મળતા છે. (હેમનો નિયમ ૧૪ પરિશિષ્ટ સ્વ જુવેલ.)

* નવલ ગ્રંથાવળી, ભાગ. ૩ જો. પૃ. ૩૦ ચું.

+ ગુજરાત શાળાપત્ર પૃ. ૩૭ અંક ૫ મે ૧૮૯૮ પૃ. ૧૫૦ જુવો.

x સવિસ્તર ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મ્હારા જોડણીના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૨-૨૪ માં જોવી.

(ક) — (૧) — (૯) —

સ્વરમાં બળેલો હકાર

સ્વરમાં બળેલો હકાર. — ઉપર (ક) — (૧) (ઃ) ને પ્રસંગે

કહ્યું છે કે પ્રાકૃતમાં થઈને ગુજરાતીમાં આવતાં હકારનું શબ્દને

આરમ્ભે જવાનું વલણ છે. એ તત્વના પરિણામમાં અકારથી શબ્દ શરૂ થતો હોય ત્યાં સ્વર જોડે હકાર બળવાનું કાર્ય થાય, અને સ્વર અને વ્યંજનનો સંયોગ એક જ રીતે સંભવે, — પ્રથમ વ્યંજન અને પછી સ્વર, — એટલે હ+અ=હ એમ થાય. તેથી અસ્માકમ્નું અસ્માકં થઈ ગુજરાતીમાં હમારું થયું. તે જ રીતે હમે, વગેરે રૂપો આ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા જોડણીના પુસ્તકમાં પરિશિષ્ટ ક માં મૂકી દીધી છે તે ઉપર લક્ષ ખેંચ્યું છે. અહમે, અહમારું એમ હાસ્યજનક, અને સંયુક્તાક્ષર એટલે સ્વરરહિત વ્યંજનસમુદાય એ તત્વ જ ભૂલી થયેલા પ્રયોગો વિશે કથું ફૂટેવાની જરૂર નથી. એ વિશે અન્ય સ્થળે હું કહી ચૂક્યો છું. x

હમે, હમારું, હેને, વગેરે રૂપોમાં હકારના ઉચ્ચાર વિશે કેટલાક સંશય ખતાવે છે. પરંતુ એ સંશયનું મૂળ એ જ છે કે હરિ, હસ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં જોરદાર હકાર છે તે હકાર આ રૂપોમાં પણ છે એમ માની લઈને ઉચ્ચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ++ પરંતુ ‘હમણાં’, ‘હું’, ‘હવે’, એ શબ્દોમાં જે પ્રકારનો ઉચ્ચાર હકારનો બધા કરે છે તે પ્રકારનો જ આ રૂપોમાં પણ છે, અને તેમ ઉચ્ચાર કરીને વાંચિયે તો કશી કૃત્રિમતા આવવાની નથી. ‘હવે’, ‘હમણાં’, — એ શબ્દોમાં (તેમ જ “હું” માં પણ) હકાર લખિયે ઢિયે, — ‘અવે’, ‘અમણાં’, અને ‘હું’ નથી લખતા, તો પછી હમે, હમારું, વગેરે માટે શો બાધ આવ્યો? ‘હવે’ ની વ્યુત્પત્તિ જોઈશું તો ‘હાવું’ (આ જેવું) લખવાને તો ના નહિ જ પડાય. હવે, હાવાં, હાવે, એ રૂપાન્તરો જોતાં જણાશે કે ‘હાવું’ ની સમસીના રૂપ ઉપરથી ‘હવે’ શબ્દ આવ્યો છે. — હાવું છે ત્યારે, હાવી રિથિતિમાં, =હાવે, હાવાં; એ અર્થમાંથી ‘હવે’ થયું. આન છે તો ‘હેવું’, ‘હેતું’, વગેરેમાં પણ યથાદર્શન હકાર આવવો જ જોઈયે.

આ સર્વ શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર પોતો છે. આ ઉચ્ચારને લઘુચ્ચારણ હ, એમ નામ આપ્યું છે. પરંતુ તે યકારના લઘુચ્ચારણ જોડે તદ્રૂપ કરવાનું નથી; માત્ર સામ્યથી નામ આપ્યું છે. યકારને સંબન્ધે સમગ્ર જીવના શૈથિલ્યથી લઘુચ્ચારણતા ઉત્પન્ન થાય છે,

x ઈ. સ. ૧૮૮૮ નું જોડણીનું પુસ્તક પૃ. ૧૮ મું.

+ + આ પ્રકારની બ્રાન્તિને લીધે જ રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત લખે છે: —

“જેમ ‘અમે’ અને ‘એનું’ હેમાં હકાર જોઈયે તહેવો નથી. તેમ, ‘હમે’ તથા ‘હેનું’ હેમાં જોઈયે તે કરતાં વિશેષ હકાર છે.” (સં. ૧૯૬૧ ના માર્ગશીર્ષના વસન્તનું પૃષ્ઠ ૪૩૯). પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે કે ‘અમે’ — ‘એને’ માં હકાર લગાર પણ ક્યાં છે કે ‘જોઈયે તહેવો નથી’ એમ કહી સકાય ?

અને હકારને સંબંધે ઉર અને કંઠમાં ઉત્પત્તિ હોઈ કંઠમાં larynx ની શિથિલતાથી લઘુ-ચારણ્યતા ઉત્પન્ન થાયછે—એમ કાંઈક બીજું હશે. પાણિનીય શિક્ષામાં ઉરઃસ્થ અને કંઠય હકાર એમ બેદ છે તે આ રીતનો કાંઈક સંભવેછે, જો કે થોડોક ફેર છે એમ લાગેછે.

રા. કેશવલાલ ક્યુવ ‘હમે’, ‘હમારું’, ‘હેને’, ‘ત્યાં’, વગેરે રૂપો વિશે સ્પષ્ટ કહેતા જણાતા નથી. પરંતુ પોચા હકાર વિશે હેમનો નિયમ ૧૫ મો (પરિશિષ્ટ સ્વ) ‘હવણાં’ શબ્દમાં હ નીચે બિન્દુ મૂકવાનું કહેછે, તે ઉપરથી અનુમાન કાંઈક થઈ સકેછે. ગમે તેમ હો પણ પોચા હકારનું તત્ત્વ હેમણે ગ્રહીતું, એ નિઃસંશય છે.

એ, આ (અને જો, તે, એ સર્વનામો વ્યંજનાદિ છે પણ હેનો સંગ્રહ પણ આ સ્થળે કરતાં,—જો, તે)—એ સર્વનામો પ્રથમા તથા પંચમીમાં હકારરહિત બોલાયછે, પણ તે શિવાય બીજી વિભક્તિઓમાં હકારસહિત છે. એમ અવ્યવસ્થિત જોડણીઓ તે કેમ લખાય? ને બધા શું જાણે કે આ વખત હ લખવો ને આ વખત ના લખવો? આમ શંકા અયોગ્ય છે. એ રીતે તો વ્યાકરણે લક્ષણ કરેલાં સર્વ રૂપાખ્યાપનોમાં અપ-વાદ, રૂપાન્તર, વગેરેને વિશે બાધ અણાશે. ‘કહેવું’ માં હકાર ક બેગો અને ‘કહું’ માં બુદ્ધ પડેછે—એ વિશે નવલરામભાઈએ કહેલાં વચન આ સ્થળે ઉતારવા જેવાં છે—કહે, રહે એમ આદિ વ્યંજનથી અસંયુક્ત હકાર રાખવાનો અર્થ કમિટીના નિયમમાંથી ઉપ-જળવીને એઓ કહેછે:—

‘આ નિયમ શા માટે બાંધવો પડ્યો હશે તે હમે સમજી સકતા નથી. કહું, કહિયે, વગેરે કેટલાંક રૂપાખ્યાનમાં હ છૂટો પડેછે અને મૂળ વ્યુત્પત્તિમાં હ છૂટો છે તેથી એ કદાપિ કાઢ્યો હશે, પણ એ ફેરફાર દર્શાવવો એ વ્યાકરણકારનું કામ છે. અને એ ફેરફાર દર્શાવવો પડે માટે જોડણીમાંથી તે બેદ જ કાઢી નાંખવાનો હુકમ કરવો એ કોઈ પ્રકારે હમને વાજબી લાગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અ-નિયમિતપણું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારો થાક્યા નહિં તો આપણે આટલી હરકતથી કેમ હરી જઈ જોઈએ?’ +

વિચારવાનું એ છે કે ભાષા કાંઈ હેવો સંચો નથી કે હેમાંથી એકધારાં, એક જ આકારનાં શબ્દનાં રૂપોનાં રમકડાં ઘડાઈને નીકળે, હેમાં તો અ-નિયમના આભાસમાં નિયમ છે, અવ્યવસ્થાના આભાસમાં વ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થા જોવાનું ને નિર્ણય કરવાનું કામ વ્યાકરણકાર વગેરે સાધકવર્ગનું છે. માટે યથાદર્શન—એટલે ભાષામાં પ્રચારમાં જણાતાં હોય તેમ—ઉચ્ચાર ઉપરથી રૂપો સ્વીકારવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે, પણ

એમ કરવામાં થોડાક જ લોકોના સ્વૈચ્છિક પ્રયોગોને પૂર્ણપ્રચારનું સ્થાન આપવાની બૃહ્ત્ય પણ કરવી ના જોઈયે. માટે જ-તો પણ અર્થમાં 'તોય' (તોએ) એમ વપરાય છે ત્હેમાં પણ હકાર બેળવી 'તોય' એમ કેટલાક ગણતર મનુષ્યો જ ઉચ્ચાર કરેછે-તે સાન્ય જ ગણવે જોઈયે. કહ્યું ઉપરથી કાન થયોછે ત્હેમાં કેટલાક હકાર બેળવેછે ને 'ફહાન' કહેછે તે પણ આ પ્રકારનો અસ્વીકાર્ય પ્રયોગ છે-કેમકે તે એક અથવા થોડી વ્યક્તિ-યોમાં જ પ્રચરિત છે અને ત્હેને વ્યુત્પત્તિનો આધાર પણ નથી. બાકી કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાકૃત પછી હકાર પેઠો છે-માત્ર આકારણ જેવો-પરંતુ બહુ પ્રચારથી તેમ જ બહુધા સર્વત્ર પ્રચારથી એ રૂપો સ્વીકારપાત્ર ગણવાં પડશે; ઉદા-સહુ; સધળું; ખીલો, (ક-નો જ જ થયો એમ ગણિયે તો આ શબ્દ બાદ કરવાનો); જૂકવું, (જુક ઉપરથી) (જ નો જ થયો ગણતાં બાદ કરવો); હંવી (દેશ્ય-અચાલિ ઉપરથી); હજ (અચાપિ ઉપરથી અજ્ઞાપિ થઈ); જાળ (જ્વાલા ઉપરથી); પ્હોંચ્યું-પ્હોંચ્યું (પ્રાપ્તમ ઉપરથી).

કવિ નર્મદાશંકરે આ હકારનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યુંછે અને શબ્દના આધારમાં હકાર બળેછે એમ યથાર્થ અવલોકન કર્યુંછે. કોશ રચતા પ્હેલાં એઓ 'મ્હારું' વગેરે લખતા હતા, અને 'અહમે' જેવાં હાસ્યજનક રૂપ પણ લખતા હતા-(હમે એમ રૂપ હેમને જાણ્યું નહોતું). કોશના વખતથી અક્ષર નીચે ખિન્દુ 'અમે', 'મારું',-એમ-મૂકીને પણ હકાર દર્શાવતા હતા.-એ સુવિદિત છે. નર્મદાશંકરમાંથી અને નવલરામભાઈનાં લખાણોમાંથી ઉતારા આપી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

માધવલાલભાઈ 'હમે', 'અમ્હારું' એમ રૂપ સ્વીકારેછે. પરંતુ જે ન્યાયે, 'હમે' માં હકાર આરમ્ભમાં સ્વીકાર્યો તે જ ન્યાયે 'હમારું' માં સ્વીકારવો વાજબી હતો. તો પણ હકાર કોઈ સ્થળે પણ એઓ સ્વીકારેછે ખરા.

રા. ગોવર્ધનભાઈ 'અમારું' એમ હકારરહિત રૂપ માનેછે. હેમનું ધોરણ બણે ટંકાણેથી સખાળડખળ છે તે અન્ય સ્થળે (જ્ઞાનસુધા. ઈ. સ. ૧૮૯૬ ડીસેમ્બરના અંકમાં) હું બતાવી ગયોહું.

હવે (ક)-(ર) ઉપર આવિયે.-

લઘુપ્રયત્ન ચકાર.

લઘુચ્ચારણ ચકાર મુદ્દલ નથી, નવો કલ્પી કાઢેલો ઉચ્ચાર છે, એમ તો કોઈથી નહિં કહેવાય;-જો કે પાછલા ઇતિહાસમાં ના હોય, અને ચાલતી લઘુપ્રયત્ન ચકાર. સ્થિતિમાં વાસ્તવિક ઉચ્ચાર કોઈ નવો ઉત્પન્ન થયો હોય તો ત્હેને સ્વીકારી નામ કાંઈક ત્હેને આપવું એ અપરંપિત તો નથી જ, સાત્ત-દૃષ્ટિના વ્યાપારનું સ્વરૂપ જ છે. પરંતુ હકીકતમાં એ ઉચ્ચાર અતિ પૂર્વકાળથી સ્વીકારાયેલો છે-અલબત્ત અમુક સ્થળોમાં. પાણિનિયે શાકટાયનના મતે એ ઉચ્ચાર છે, એમ કરી વૈકલ્પિક રીતે લીધો છે.* પ્રાકૃતમાં ત્રૈયાકરણ્યે તો અમુક વ્યંજનો (ક, ગ, જ, ઝ,

* ટ્યોર્લ્ફપ્રયત્નતર: શાકટાયનસ્ય. અણધ્યામી, ૮-૩-૧૮

ત, દ, પ, વ, ષ) ના લોપ પછી રહેલા અકાર તથા આકારનું (હેની પૂર્વે અ અથવા આ હોય તો) શ્રવણ લઘૂચ્ચારણ ચકાર જેવું થાયછે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. †

અને ગુજરાતીમાં ‘આવ્યો’, ‘આવ્યું’, ‘લખ્યો’, ‘લખ્યું’, ‘કર્ચો’, ‘કર્ચું’, ‘બાયડી’, ‘દેવડી’, ‘પયડું’, ‘આવિયે’, ‘ખડિયો’, ‘ચોપડિયો’, ‘આવિયો’, (કવિતામાં ‘આવ્યો’ ના અર્થમાં વપરાતું રૂપ), ‘બાયલો’,—ઇત્યાદિ સર્વથા પ્રચારમાં આવેલા શબ્દોમાં આવેલો ચકાર લઘૂચ્ચારણ જ છે. +

આ રીતે લઘુપ્રયત્ન ચકાર નવીન નથી, અને ગુજરાતીમાં ઉપર બતાવેલાં રૂપોમાં તો દર્શન હેતુ થાયછે જ. તકરાર ફક્ત ‘આખ્ય’, ‘ગાંઠ્ય’,

એ ચકારનાં તક-રારી સ્થળો. ‘રીત્ય’, ‘કાલ્ય’ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં તેમ જ ક્રિયાપદોનાં આસાર્થ બીજા પુરુષના એક વચનમાં—આખ્ય, બોલ્ય, લખ્ય, કર્ય, ઇત્યાદિ રૂપોમાં આવનાર લઘૂચ્ચારણ ચકારને સંબન્ધે છે. ‘લ્યો’, ‘ઘો’, ‘લ્યોછો’, ‘ઘોછો’. (લેવું, દેવું ના આસાર્થ તથા વર્તમાનકાળનાં બીજા પુરુષના બહુ વચન) સંબન્ધે પણ થોડો ઘણો ભતભેદ જણાયછે. એ બાબત ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૨૬ થી ૩૦ સુધીમાં મ્હેં સવિસ્તર ચર્ચા કરીછે ત્હેની પુનરુક્તિ કરવાથી અહિં અતિ વિસ્તાર થવાનો ભય છે. અહિં જોડણું જ કહેવું બસ છે કે એ ચકાર નીચેનાં સ્થળોમાં આવેછે:—

(૧) બ્યંજનાન્ત ગુજરાતી ધાતુના આસાર્થ બીજા પુરુષના એક વચનમાં;—આખ્ય, લખ્ય, કર્ય—ઇત્યાદિ.

(૨) સાદા બ્યંજનયુક્ત એકારાન્ત ધાતુના આસાર્થ બીજા પુરુષના અનેક વચનમાં;—લ્યો, ઘો; તેમ જ વર્તમાનકાળના બીજા પુરુષ અનેક વચનમાં, લ્યોછો, ઘોછો.

† અવળોં યશ્રુતિઃ—સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૮૦.

+ લઘૂચ્ચારણ છે હેની સાબીતી સં. સચ્ચ અને ‘લખ્યું’, ‘આવ્યો’, અને સં. લાલ્યોડચમ્, સં. ધુર્ય અને ‘કર્ચું’—ઇત્યાદિમાં ચકારના ઉચ્ચાર સરખાવ્યાથી મળશે. સંસ્કૃત શબ્દોમાં જોરદાર હોઈ ચકારવાળો સંયુક્તાક્ષર પૂર્વસ્વરને ઘડકાવેછે; અને ગુજરાતીમાં તેમ નથી થતું. આ બાબત મ્હારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકના પૃ ૨૬—૨૭ માં ચર્ચા જોવી. ચકાર ગુરુ પ્રયત્ન હોત તો સંયુક્તાક્ષર પણ જોરદાર રહી પૂર્વસ્વરને ઘડકાવત. ‘જોડાક્ષરથી જો પ્રથમ ઘડકે તો ગુરુ થાય’—એ દ્વલપતરામના પિંગળના નિયમનું બીજા પણ આ સ્થિતિમાં જ છે, પછી ઘડકવાને પાત્ર છતાં પણ, ઘડકાવવું ના ઘડકાવવું કવિની ઇચ્છાધીન છે, એમ અનર્થ કરી દર્શને કવિતામાં પ્રયોજો થાયછે તે વાજબી નથી. સંસ્કૃતમાં આમ પોતા જોડાક્ષરનો સંભવ ન હોવાથી હમેશાં પૂર્વસ્વર ગુરુ જ ગણાયછે;—સંયોગે ગુરુ (અષ્ટાધ્યાયી ૧-૪-૧૧ સૂત્રમાં પાણિનિયે ઘડકવા ના ઘડકવાની મર્યાદા નથી રાખી).

(૩) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તથા દેશ્ય ઇકારાન્ત (અને ઉપચિત્ આકારાન્ત) શબ્દો ઉપ-
રથી, ઈ, આ, જતા રહી થયેલા ગુજરાતીમાં અલિંગના શબ્દોને અન્તે તથા
હેવા જ (અને ઉપચિત્ યકારાન્ત) કેટલાક અવ્યયોને અન્તે; ઉદા०—આંખ્ય,
માંક્ય, છાલ્ય, દાટ્ય, ખ્હાર્ય, કાલ્ય;—ઇત્યાદિ.

અને આ યકાર વ્યુત્પત્તિ અને સન્ધિનાં તત્ત્વોને આધારે આવેલો છે. સ્વૈચ્છિક,
અકારણુ, નથી; અને આ યકારના અસ્તિત્વનાં પ્રમાણુ,—વાંચ્ય, પૂછ્ય, તળ્ય, વીંચ્ય,
ઇત્યાદિમાં મૂળના પ્રાકૃત ઉચ્ચારના ચ છ જ જના સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થઈ જાયછે,

‘અહ્લ જેવો હનો ઉચ્ચાર ‘તલ્લે’ માં નથી થતો માટે ‘તલ્લે’ ના લખવું એ
શંકાને સંબન્ધે બોલતાં નવલરામભાઈ નીચે પ્રમાણે લખેછે:—

“પણ ખરી વાત તો એ છે કે સઘળા પ્રાકૃત જોડાક્ષરમાં થકારો થતો જ નથી.
‘રહો’ હેમાં આપણે હને ય જોડિયે છદ્યે, માટે ‘બાહ’ શબ્દમાં જેવા થકારો
થાય છે હેવો હેમાં સંભળાયછે? ‘ચર્ચ’ શબ્દમાં અને ‘કર્ચો’ હેમાં રેફના ઉચ્ચાર
મેશક જૂદા જ છે.” (નવલ ગ્રંથાવલી ભાગ ૩ જે પૃષ્ઠ ૨૫)

આ વચનમાં બીજું બધું તો બરોબર છે, પણ રેફના ઉચ્ચાર જુદા છે એ બ્રાન્તિ
છે. ‘અહ્લ’ અને ‘તલ્લે’ માં અલખત હકારના ઉચ્ચારમાં સખત નરમનો ભેદ છે એ
ખરું. પણ હેના સામ્યથી દોરાઈ જઈને ‘રહો’ અને ‘બાહ’ માં પણ હકારના ઉચ્ચાર-
નો ફેર જ કારણભૂત ગણવામાં કાંઈક ભૂલ્ય છે; કાંઈક એટલા માટે કે ગુજરાતી રહ્
ધાતુમાંના હકાર પોચો છે જ, પણ જ્યાં તો યકારના ઉચ્ચારના જોરદારપણા અને
પોચાપણા ઉપર મુખ્યત્વે આધાર છે. પણ એ જ્યાં સામ્યને વળી આગળ વધારીને યમાં
પણ ભ્રમ થયોછે તે વિશેષ છે; જ્યાં પ્રથમ અક્ષરના ઉચ્ચારની વાત છે, માટે યમાં
પણ તેમ જ હોવું જોઈએ, એમ માની લઈને રેફના ઉચ્ચારમાં ફેર માની લીધો જણાય-
છે. પણ રેફના જે ઉચ્ચાર (યકાર હકાર જેવા સખત નરમ) સંભવતા જ નથી. મૂર્ખામાં
બહુ ઘૂંટીને રેફનો ઉચ્ચાર થાય એમ કાંઈ ફહેશે;—પરંતુ તે જોરદાર ૨ નહિ પણ
૨૨, ૨૨૨, ૨૨૨૨—ઇત્યાદિ અનેક રકારનો ઉપરાઉપરી સંયોગ છે.

‘કર્ચો’ માં જે યકાર છે તે જ ‘કર્ચ’ માં છે; પરંતુ એકમાં યકાર પછી ઓ છે
ને બીજામાં અ છે, તેથી ઓ એ દીર્ઘ સ્વરનો ટેકો અ એ હસ્ત કરતાં વધારે સખળ
મળે છે, અને માટે ઉચ્ચારમાં ફેરનો આભાસ થાય છે. કાંઈક આભાસથી હેતરાઈને જ
રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ‘કર્ચ’, ‘લખ્ય’ એમ સન્ધિનાં તત્ત્વ જોતાં અશક્ય રૂપ
વાપરવા માંડ્યાં હતાં; લઘુચ્ચારણુ ય તે હેને બદલે અડધો ય છે એટલે વ્યંજન ય છે
એમ પણ ભ્રમ થયો હશે.

તેમ જ,—એશ, પેશ, (એસવું, પેસવુંના આસાર્થે બીજા પુરુષ એકવચનમાં) મૂળના સકારનો સકાર થઈ જાયછે,—એ કાર્ય ઉપરથી લઘુપ્રયત્ન યકારની સ્થિતિ જણાયછે; એ દૃષ્ટાન્તોમાં જડે છે. પોતાનું કાર્ય કરીને અદસ્ય થઈ ગયેલો યકાર કાર્યરૂપી પરિણામથી સૂચવેછે કે તે આવી ગયેલો.

તેમ મુરત લશ્ચ સિવાય આ રૂપોમાં લઘૂચ્ચારણ યકાર સર્વત્ર ઉચ્ચારમાં પ્રચરિત છે (લખાણની વાત અસંબદ્ધ છે કેમકે તે તો પ્રશ્નનો જ વિષય છે. અનેક કૃત્રિમ કારણોને લીધે લખવાનું બંધ કેટલાકે કર્યુંછે તેથી); અને ગુજરાતના મ્હોટા ભાગમાં થતો ઉચ્ચાર સ્વીકારવો એ ધોરણ તો પ્રથમથી જ ઇષ્ટ ગણ્યુંછે, એટલે આ રૂપોમાં પણ એ યકાર લખવો, એ આપોઆપ ફલિત થાયછે. આ યકાર હું

એ યકારનું જ જોઈશું એમ નથી. શાસ્ત્રી મજલાલે પણ હેમની + ઉત્સર્ગ-શ્રવણ બીજા માળામાં ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગના શબ્દોને વિશે આ યકાર સ્વીકારતાં ચિન્તકોને પણ મુરત શિવાય બીજા પ્રદેશમાં યકારનો પ્રચાર દીકાછે. ધાતુના આસાર્થે બીજા પુરુષ માટે હેમણે કશું લખ્યું નથી; પરંતુ એ પુરતકની યોજનામાં એ પ્રસંગ આવી સક્યો નથી, તેથી જ.

કવિ નર્મદાશંકરને પણ આ યકારનું શ્રવણ થયેલું છે. નર્મદાશંકરની મુખમુદ્રાના પૃષ્ઠ ઉપર નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

“ કેટલાક લોક આવ્ય, રમ્ય, કર્ય, એશ્ય, ઇત્યાદિમાં પહેલા અક્ષરો ઉપર વિશેષ ભાર મૂકી હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના પ્લુત સ્વર બોલેછે. ”

આ બીજા પ્રસંગે લખેલું છે, અને અક્ષરોની માત્રાની કાંઈક કલ્પનિક ગણનાઓ કરેલી છે તે આ સ્થળે અસંબદ્ધ વાત છે. પરંતુ લઘૂચ્ચારણ યકાર વાળાં રૂપો હેમણે ગણનામાં લીધાંછે એ વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે. બાકી એ યકારના લઘૂચ્ચારણપણાનો ખ્યાલ હેમના મનમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એ જ મુખમુદ્રાના પૃષ્ઠ ૯૯ માં લખેછે:—

“ ભણ્યો, કર્યો, ભમ્યો, ઇં શબ્દોમાંના સંયુક્ત વર્ણ છે તે વ્યંજન નથી એમ મ્હં * પાછળ કહ્યુંછે, પણ લખવામાં તો જેમ જોડાયછે તેમ જ રાખવા કર્યોમાં ૨ વ્યંજન નથી માટે ત્હને રેશ રૂપે યોજવો નહિ. ”

+ ઉત્સર્ગમાળા પૃ. ૧૦૪—૧૦૫.

* પાછળનું વચન તો નીચે પ્રમાણે જડે છે:—

“ કર્યો, ભણ્યો, જમ્યો, ઇં શબ્દોમાં ૨, જ, મ, હેનું ઉચ્ચારણ વ્યંજનથી વિશેષ માત્રાનું છે. ”

આ તો જુદું નીકળ્યું. વ્યંજન નથી—ને બદલે વ્યંજનથી વધારે છે એમ કહેલું છે. અને વ્યંજનથી વિશેષ માત્રા એ પણ અગમ્ય કલ્પના છે. નર્મદ કવિની આ માત્રા-કલ્પના અવિશદ્દ દત્તી એ આ દૃષ્ટાન્તથી જણાયછે.

આ વચનમાં ૨ વગેરે વ્યંજન નથી હોતો અર્થ જ સમજાતો નથી; વ્યંજન તે વ્યંજન નહિ એટલે શું? ખરી વાત એ છે કે સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે સ્વર ગુરુ થાય અને થડકાય તે આ શબ્દોમાં નથી થતું, તેથી આ સંયુક્ત વ્યંજન જ નથી એમ હેમને લાગ્યું. પરંતુ ઊંડું મૂળ એ સંયોગમાં રહેલા યકારના લઘ્વચારણ્યપણામાં છે તે હેમને જણાયું હોય એમ લાગતું નથી.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવે હેમના નિયમ ૧૮ (પરિશિષ્ટ ૪) માં યં જોડાક્ષર જોરદાર તથા નરમ બતાવ્યોછે, ‘ આશ્રય ’ અને ‘ ક્યું ’, એ શિવાય કશો ઉલ્લેખ આ વિષયમાં નથી કર્યો. પરંતુ નરમ જોડાક્ષરમાંનું નરમપણું તે લઘુપ્રયતન યકારને લીધે છે એમ એ સ્વીકારતા હશે એમ આશા છે. આંખ્ય, લાવ્ય,—વગેરે સ્થળોમાં એ યકાર વિશે હેમનો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો નથી.

રા. ગોવર્ધનભાઈ આ લઘુપ્રયતન યકારનો ઉપયોગ વિલક્ષણ રીતે કરતા હતા—ક્યું, લખ્ય—વગેરે રૂપોમાં યકાર ખોટો લખતા હતા. હેંની અશક્યતા અન્ય સ્થળે મહેં બતાવી-છે. (જ્ઞાનસુધા ઑક્ટો—ડીસેમ્બર ૧૮૯૬ નું જીવો.) પછીથી હેમણે યકારનો ત્યાગ કર્યોછે; કેટલાંક કારણોને લીધે—એમ મોંઘમ હેમણે કહેલું છે. (સમાલોચક ૧૮૯૭-૯૮-માં હેમની ચર્ચા જીવો.)

રા. છોટાલાલ નરભેરામને પણ આ યકારનું કાંઈક શ્રવણ કેટલાંક સ્થળોમાં થયેલું જણાયછે. માર્ચ ૧૮૯૮ ના યુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલા હેમના પત્રમાં એઓ લખેછે:—

“ વળી ચાલ, કર, આવ, ઊઠ, વગેરે આશ્રય બીજા પુરુષ એકવચનના રૂપમાં છેલ્લા અક્ષરમાં ય બળેલો હોય તહેવો કાંઈક ઉચ્ચાર થાયછે. તે માટે પણ ચિહ્નનો યોજવાં પડશે. ”

‘ કાંઈક ઉચ્ચાર ’—એટલે જ લઘુપ્રયતનતર યકાર એમ સમજી સકાશે.

રા. નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત સં. ૧૯૬૨ ના માર્ગશીર્ષના વસન્તમાં આ યકાર વિશે લખેછે. તહેનો સાર એટલો છે કે ‘ આંખ્ય ’ એમ ઉચ્ચાર બેશક વડોદરાની ઉત્તર-માં સર્વત્ર થાયછે—સુશિક્ષિત વર્ગમાં પણ; પરંતુ ‘ આવ્ય ’ વગેરેમાં યકારનું શ્રવણ આ અને વ ની વચમાં થાયછે—‘ આય્વ ’ એમ; અને આમ બેદમાં બેદ આણુવા પડશે, માટે આડખરી રૂપો છોડી દઈ ‘ આવ ’, ‘ લાવ ’, ‘ આંખ ’, ‘ વેલ ’,—વગેરે જ કાયમ રાખવું.

પરંતુ ‘ આય્વ ’ એ યકારનું વચમાં શ્રવણ થાયછે એ મ્હારા નમ્ર મતે ખરું અવલોકન નથી. (એ રીતનું શ્રવણ ફક્ત સુરતમાં ચાલતા પ્રયોગો—આય્વો, લાય્વો—

આવ્યો, લાવ્યોને બદલે થાય છે (તેમાં જણાયું છે.) આ સૂક્ષ્માવલોકન તો અપૂર્વે જ જણાય છે. અને મહારા મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે કે ‘આવ્ય’ ‘લાવ્ય’ માં એ યકાર છે તો અંતે જ છે એમ ખરા અવલોકનથી જણાશે. ‘આંખ્ય’ માં ય અંતે અને ‘આયુવ’ માં વચ્ચે એમ ભેદ ખોટો છે એ રા. નન્દનાથને મળેલા કેળવાયલા ગૃહસ્થોના વચનમાંથી જ જણાઈ આવે છે—આસાર્થરૂપોમાં ય વચમાં અને ઇકારાન્ત ઉપરથી સ્ત્રી-લિંગી શબ્દો થયેલામાં ય અન્તે—એમ ભેદ બતાવવાનો હેતુ હેમનો છે. છતાં ‘વેલ્ય’ (વેલી ઉપરથી થયેલા) માટે એઓ કહે છે કે યકાર અન્તે નથી સંભળાતો પણ વચમાં સંભળાય છે. આ ઉપરથી જ એઓના અવલોકનની ઉચ્ચાવચતા, વિષમતા, જણાય છે.

આમ યકારનું સ્થળ એક જ, શબ્દને અંતે (અન્ય સ્વરની તો પૂર્વે જ, પણ સ્થૂલ રીતે બોલતાં અન્તે) રહ્યું તો પછી રા. નન્દનાથના વાંધાનું મૂળ જતું રહે છે, અને માટે યકાર લખવા સ્લામે કશું કારણ રહેશે નહિ એમ આશા છે.

યકાર માટે આટલું બસ છે. એક માત્ર નોંધવું જરૂરનું
યકાર જોરદાર છે એમ ભ્રમથી ઉત્પન્ન થતો વાંધો.
 છે કે જેમ હકારનો ઉચ્ચાર જોરદાર માની લેવાના ભ્રમથી ‘હમે,’ ‘હમારું,’ વગેરે રૂપોમાં હકાર સ્લામે વાંધો આણવામાં આવે છે તેમ જ ‘આવ્ય,’ ‘આંખ્ય,’ ઇત્યાદિમાં પણ યકાર જાણે જોરદાર—ગુરુ પ્રયત્ન—હોય એમ ચીપીને બોલવાથી ભ્રમ થઈ હેમાં પણ યકારનું અસ્તિત્વ નથી એમ બાધ આણવામાં આવે છે.

એકાર એકારના પ્હોળા ઉચ્ચાર.
 હવે (કૈ)—(૩.)—એકાર એકારના પ્હોળા ઉચ્ચાર વિશે બોલું છું.—ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના નેહણીના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૩૬-૩૮ માં આ બાબત સવિસ્તર ચર્ચા છે. હેનો સાર એટલો જ છે કે ગુજરાતીમાં આવવાની પૂર્વે (તદ્દલવ શબ્દમાં) અઇ, અય, હોય ત્યાં એ થાય છે. અને અઉ, અવ, હોય ત્યાં ઓ થાય છે. આ નિયમને અપવાદ બહુ નથી.

આ પ્હોળા ઉચ્ચારની નિદાનકલના બતાવવા ઉપરાંત મ્હેં કાંઈ નવું બતાવ્યું નથી. કેમકે એ ઉચ્ચારના અસ્તિત્વનું દર્શન તો પૂર્વે પણ બીજાઓને થયેલું છે. નવલરામભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

નવલરામભાઈએ પ્હોળા ઉચ્ચાર સ્વીકાર્યા છે.

* “કેટલાં ઉચ્ચારણો આપણને હેવાં માલમ પડશે કે તેનાં ચિહ્ન જ આપણી લિપિમાં નથી. ‘મોર’ પક્ષી ને આંખાનો ‘મોર’, ‘કોઠી’નું ઝાડ ને દાણા ભરવાની ‘કોઠી’ વગેરે કેટલાં-એક ગુજરાતી ઉચ્ચારણોનો આપણી લિપિમાં સમાવેશ થઈ

સકતો નથી તો આરબી કે ઈંગ્લેઝ ભાષાનાં ઉચ્ચારણો આપણે આ નિયમ પ્રમાણે શી રીતે બરાબર લખી સકવાના હતા ? ”

આમ કહ્યુંછે ખરું; પણ ખોળા ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ તો નવલરામભાઈએ ઉપરનાં વચનોમાં જ સ્વીકાર્યુંછે, એટલું જ નહિ પણ ચિહ્નની યોજના માટે પણ વાંધો પર-ભાષાનાં ઉચ્ચારણોને સંબંધે જ હેમનો હતો એમ જણાયછે. કેમકે તરત જ થોડાંક વાક્ય પછી એઓ કહેછે:—

“ દુનિયાની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિહ્ન કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી સકીએ નહિ, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી. ‘ એ ’ ને ‘ ઓ ’ ના જે એ ઉચ્ચાર આપણી ભાષામાં ચાલે છે તેને માટે નવાં ચિહ્ન કદપવાં કે ખેંચવાં હતાં ને હમણાં જ આપણે વિસારી મૂક્યાંછે તેને પાછાં તાજાં કરવાં એ જુદી વાત છે. ”

નવલરામભાઈ સુરત તરફના હતાં એઓ આ ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેછે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. સાંકડો ઉચ્ચાર સુરતના નાગર બ્રાહ્મણોમાં જ બહુધા નિયન્ત્રિત છે એમ કવિ નર્મદાશંકરના વચનનું તાત્પર્ય જે પાછળ પૃષ્ઠ ૫ માં મહં નોંધ્યુંછે તે ઉપરથી કાંઈક ખુલાસો નવલરામભાઈના આ અવલોકનનો મળી સકશે.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવ પણ આ ઉચ્ચારભેદ સ્વીકારેછે. અને તે દર્શાવવા માટે ચિહ્ન (પ્લાવી અવળી માત્રા) યોજવાનું સૂચવેછે. (હેમનો નિયમ ૧૦—પરિશિષ્ટ જીવો.) આ ઉચ્ચારોને હેમણે close અને open એમ કહ્યાછે તે આગળ ઉપર સંવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણુ વિશે કહીશ તેને અનુમોદન આપેછે એમ જણાયછે.

ખોળા ઉચ્ચારનું કવિ નર્મદાશંકર આ ઉચ્ચાર વિશે શું કહેછે તે જોઈએ;—
અવણુ કવિ નર્મદને
પણ થયુંછે.

+ એકારાન્તથી (? એકારથી) તથા એકારાન્ત વર્ણથી તેમ એકારથી ને એકારાન્ત વર્ણથી આરંભાતા શબ્દમાંના કેટલાકના ઉચ્ચાર એ—ઓ પરત્વે કાંઈ એક ચંપાયલા ખોળા જેવા થાયછે. ”

પછી હેમના કોશમાં આવેલા હેવા શબ્દોની સંખ્યાની ગણતરી આપીને ઠરાવેછે

+ નર્મકોશ, મુખ્યમુદ્રા, પૃષ્ઠ ૬.

કે હેવા ગુજરાતી (પરભાષાભિન્ન) શબ્દો બધા જ ધોડા છે. મ્હેં અન્યસ્થાને પ્રતાપ્યું છે કે—

પ્હોળા ઉચ્ચાર-
વાળા શબ્દોની
સંખ્યા પ્રમાણમાં
હોતી નથી.

આ ગણતરી પ્રમાણે પણ એ સંખ્યાપ્રમાણ કાંઈ એ ઉચ્ચારને ચિહ્નપ્રદર્શન માટે ત્યાજ્ય ગણવા જોઈતું નહતું નથી. એ પ્રમાણ આ છે:—

ખરા ગુજરાતી શબ્દો.

પરભાષાના શબ્દો.

પ્હોળા એકારવાળા. સંકેતે ૭૫

૨૫

પ્હોળા ઓકારવાળા. સંકેતે. ૮૩

૭

એકંદર એકાર ઓકારવાળા (સાંકડા તેમ પ્હોળા સર્વે) શબ્દોમાં પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્હોળા એ વાળા
ખરા ગુજરાતી પરભાષાના
સંકેતે ૮ ૩
૧૨

સાંકડા એ વાળા.
૮૮ = ૧૦૦

પ્હોળા ઓ વાળા.
ખરા ગુજરાતી પરભાષાના
સંકેતે ૧૪ ૧
૧૪

સાંકડા ઓ વાળા.
૮૬ = ૧૦૦

* આ ઉપરથી જણાશે કે પ્હોળા એકાર ઓકાર વાળા શબ્દોની સંખ્યાનું પ્રમાણ

* સં. ૧૯૬૦ ભાદ્રપદનું વસન્ત પૃષ્ઠ ૩૧૦ જુઓ.

* નર્મકોશમાં એકારથી અથવા એકારાન્ત વર્ણથી આરમ્ભતા શબ્દોની કુલ સંખ્યા ૧૭૦૨ છે; તેમ ત્હેવા ઓકારવાળાની કુલ સંખ્યા ૨૦૨૬ છે; તે પ્હોળા એકારવાળા શબ્દ ખરા ગુજરાતી ૧૫૩ થયા, પરભાષાના ૫૧ થયા; અને પ્હોળા ઓકારવાળા શબ્દ ખરા ગુજરાતી ૨૬૪ અને પરભાષાના ૨૦ થયા. આ સંખ્યા કાંઈ અદ્ય નથી. તેમ વળી પ્હોળા ઉચ્ચારવાળા સર્વે શબ્દો નર્મકોશમાં આવી ગયાછે એમ નહિ કહી સકાય; એ ધ્યાનમાં રાખતાં જણાશે કે ઉપરની ગણતરી કરતાં વધારે સંખ્યા હેવા શબ્દોની થવાનો સંભવ છે.

હેતું અદ્યતન નથી કે જેથી ચિહ્ન કરવા માટે લક્ષમાં ના લેવાય, અપવાદરૂપ સ્થિતિ તો અલ્પ પ્રમાણની સંખ્યાનાં ઉદાહરણોમાં જ સંભવે; નહિં તો તો પછી અપવાદ અને નિયમ એ બેના પ્રદેશનો વિપર્યાસ જ થઈ જાય. માટે હાવા શબ્દો ઘણા જ યોગ્ય છે એમ કહેવાનું ફળ ચિહ્નની યોજના માટે કશું ગણવાનું નથી.

કવિ નર્મદાશંકર તે પછી કહે છે:—

“ એ શબ્દોમાંના કેટલાકનાં પૂર્વકાળનાં રૂપાન્તરોમાં હ વર્ણ જૂદો લખેલો છે તે કાઢી નાંખતાં એ ખોલો બોલાયોછે એમ જણાયછે. ખોળા ઉચ્ચારણું બીજું કારણ વધારે સરળતાનું પણ છે. એ ઉચ્ચારણુ ફારસી આરબી ઉચ્ચારણુને કાંઈક મળતું લાગે છે પણ વસ્તુતઃ જુદું જ છે.*

ખોળા ઉચ્ચારની આ નિદાનકલના યથાર્થ નથી તે સદજ જણાઈ આવેછે. ખોળા એકાર માટે કવિ નર્મદ દકારનું નિદાનકલના. કારણ આવેછે; પણ એકાર માટે કારણ બતાવી સકયા નથી; તેમ જ એકારના શબ્દોમાં પણ દકાર સર્વત્ર નથી હોતો—કોઈક-માં જ આવેછે; અને પૂર્વ રૂપમાં અઘ, અય્, અથવા અઠ, અવ્ હોવાથી ખોળા ઉચ્ચાર થાયછે એ મ્હેં નેડણીના પુસ્તકમાં સવિસ્તર સાબીત કરી આપ્યુંછે, આ સર્વ વિચાર્યાથી કવિ નર્મદની આ કલ્પનાની અવાસ્તવિકતા જણાશે પણ આ માત્ર પ્રસંગ-વશાત્ કહ્યું; હેમાં હેમનો કશો દોષ નથી. ફારસી આરબી ઉચ્ચારણુને ‘કાંઈક મળતું’ પણ વસ્તુતઃ જુદું જ એમ એઓ કહેછે ત્હેમાં જ આ અઘ, અય્, અઠ, અવ્ની પૂર્વ-સ્થિતિમાં એ ઉચ્ચારણુના કારણની કલ્પનાનું દૂરતમ બીજ ગૂઢ રહેલું જણાયછે; તેમ જ ફારસી આરબીમાં અય્ અવ્ (અથવા એ ઓ, પણ તે ખોળા) —ગેર, કૌલ, એમ કાંઈક—ઉચ્ચારણુ છે એ કવિ નર્મદને ધ્યાનમાં રહેલું જણાયછે. ફારસી ભાષાના અનુકરણ-નું પરિણામ છે, એમ ગુજરાત શાળાપત્રમાં કલ્પના આવી હતી તે કવિ નર્મદના આ મતમાં સમાય હેવી નથી જણાતી.

પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતીનો ખાસ અભ્યાસ કરેલો અને પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી તેથી તે વિષયમાં કેટલીક રીતે પ્રમાણભૂત ગણવા લાયક હેવા ખોળા ઉચ્ચાર માટે મરહૂમ શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલ કાળીદાસને ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં મ્હેં પત્ર ચિહ્નનો સ્વીકાર્ય લખી પ્રશ્ન પૂછેલાના ઉત્તરમાં હેમણે એક લાંબો કાગળ લખ્યો ગણ્યતા હતા. હતો,—ત્હેમાં આ પ્રશ્ન વિશે હેમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“ અવળી માત્રાનું કારણ પ્રાચીન ગુજર વ્યાકરણમાં નથી, તેમ પ્રાકૃતમાં પણ નથી.” (પ્રાકૃતમાં તો ન જ હોય કેમકે હેમાં એ ઉચ્ચાર જ નથી.)—“ એક વહીવંચો મારવાડી

ભાટ મળ્યો હતો તેની પાસે મારવાડી ભાષાવાળો પૃથ્વીરાજનો રાસો હતો. તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

મકરંદરા મકલાણરો હોય નિત જુજ હમેશ. પછી મ્હેં તે ભાટને પૂછ્યું ત્હારે તેણે કહ્યું કે હમારાં જેટલાં પુસ્તક છે તેમાં એ અને એ, એ અને એ, એમ ઉચ્ચાર બદલાય છે ત્હારે અવળી માત્રા લખાયછે. હવે આપણે પણ એ રીતે રાખવી હેતું મ્હારું મત છે.”

માધવલાલભાઈની માધવલાલભાઈ પ્હોળા એકાર તથા ઓકાર સ્વીકારી હેને એ ચિહ્નનો માટે માટે ચિહ્નનોની યોજનાના પક્ષમાં હતા તે તો સ્પષ્ટ જ છે. ભલામણ. પરિશિષ્ટ (ચ) વાળો હેમનો પત્ર પૂર્ણ સાક્ષી આપેછે.

રા. ગોવર્ધનભાઈ આ પ્હોળા ઉચ્ચારતું અસ્તિત્વ તો સ્વી-
રા. ગોવર્ધનભાઈ કારેછે; પરંતુ કાંઈ અગમ્ય કારણોને લીધે, ચિહ્નનોની યોજના ત્રિપાઠીના વાંધા. સ્વીકારવાની ના પાડે છે. x હેમણે કારણો આપેલાં છે તે આ:—

(૧) ઉચ્ચારભેદ ક્રિયા શબ્દોમાં ક્રિયા પ્રાન્તોમાં થાય છે તે જાણવાનાં સાધન હજી સુધી થયાં નથી.

(૨) ચિહ્નનો હજી સુધી વપરાતાં નથી;—અને વાપરતાં શ્રમ થાય એમ છે.

એ વાંધાના ઉત્તર. (૧) નો ઉત્તર એટલો જ છે કે ઉચ્ચારભેદવાળા શબ્દો તથા દેશવિભાગ અજ્ઞાત નથી. ક્રિયા શબ્દો તે તો મ્હેં જોડણીના પુસ્તકમાં બતાવેલું છે અને તે હેમણે પણ ઉપરના લખાણમાં સ્વીકારેલું છે. દેશવિભાગ માટે તો અવલોકન અને પરિચય એ સાધન છે. અને હું સૂચવવાનો છું તે રીતે કમિટી નીમાય તો અવલોકન પણ સમગ્ર રીતે થઈ સકે એમ છે; જોકે તે વિના ના થાય એમ નથી.

(૨) નો ઉત્તર એ જ કે અન્ય સ્થળે આ નિબંધના આ પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે ચિહ્નનો યોજતાં હતાં; તેમ જ નવાં વાપરવાં એ જ પ્રશ્ન છે. ત્હાં નથી વપરાતાં એ વાંધો જ અસંબધિત છે. અને હેમાં શ્રમ કરી નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

આમ ત્હારે પ્હોળા ઉચ્ચારનું શ્રવણ અપૂર્વ નથી એ આ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે. અને એ ઉચ્ચારને લિપિમાં બતાવવાના પ્રશ્ન ઉપર પણ પ્હોળા ઉચ્ચાર- પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીના છેલ્લા વચનમાંથી સહજ અવાયછે. પ્રાચીન નું ચિહ્ન પ્રાચીન અન્યોમાં એમ અવળી માત્રાનું ચિહ્ન હતું એ તો આ ઉપરથી જણાયછે જ. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના આરમ્ભકાળમાં પણ અવળી માત્રા અથવા માત્રા સાથે અર્ધચન્દ્ર અથવા કેવળ

અર્ધચન્દ્ર એમ ચિહ્નનો વપરાતાં હતાં એ આપણામાંથી ઘણા જણથી અજાણ્યું નથી. પાછળ નવલરામભાઈના અભિપ્રાયનો ઉતારો આપ્યો છે તેમાં પણ સ્પષ્ટ છે કે પ્હોળા ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નનો “ પ્હેલાં ચાલતાં હતાં ને હમણાં જ આપણે વિસારી મૂક્યાં છે.” આ સ્થિતિ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં હતી. તો આ માટે ચિહ્નની યોજના કરવાની સૂચના મહાન ક્ષોભ અને ઉચ્ચલપાચલ કરનારી તો નહિં જ ગણાય એમ આશા છે.

અલખત એ ચિહ્નનો ઉપયોગ આવશ્યક સ્થળોમાં જ કરવો ઈષ્ટ છે; કેવળ દૃઢ ન્યાયનિયમને વળગી રહી, વ્યવહારકુશલતાને વીસરી જઈ, પ્રત્યેક સ્થળમાં એ પ્હોળા ઉચ્ચારનું ચિહ્ન મૂકવાનો આગ્રહ રાખીયું તો હેતી મહાન ઉચ્ચલપાચલનો ભય અને દોષ આવશે. આમ ફેડવાનું કારણ એ છે કે, ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા જોડણીના પુસ્તકના પરિશિષ્ટ (જી) માં ધસારો છે તે પ્રમાણે, પુલ્લિંગ પ્રથમા એકવચનનો અન્ય એકાર (ઘોડો, મહારો, લેનો, કાળો, ઇત્યાદિ); ચતુર્થી સમ્પત્તીના પ્રત્યયોને અન્તે આવતો એકાર (મૂને ખાટલો, ઇત્યાદિ); વર્તમાનકાળના ત્રીજા પુરુષ એકવચન ને અન્તે આવતો એકાર (છે, આવે, આવેછે, —ઇત્યાદિ); ભવિષ્યકાળના બીજા પુરુષ એકવચનને અન્તે આવતો એકાર વિકલ્પે (?)—(આવશે—આવશે); વર્તમાનકાળ બીજા પુરુષ બહુવચનમાં, આજાર્થ બીજા પુરુષ બહુવચનમાં, વગેરે સ્થળે અન્તે આવતો એકાર (છો, આવોછો, આવો, ઇત્યાદિ);—વગેરે સ્થળોમાં યથાન્યાય પ્હોળા ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન મૂક્યા જઈશું તો લેખનવ્યવસ્થામાં બહુ જ ફેરફાર થઈ જશે, અને તેના પ્રમાણમાં લાભ તેટલો નથી.—ખાંડી એ સર્વ સ્થળોમાં પ્હોળા ઉચ્ચારનું કારણ પૂર્વસ્થ અઇ, અય્, અઙ, અવ્માં જડશે એ તો વાસ્તવિક છે.† પરંતુ આ પ્રસંગે વ્યવહારકુશલતાનો ઉપયોગ કરવો વાજબી થશે. અને એ ઉપયોગ કેવળ સ્વૈચ્છિક કે અકારણ પણ નથી. અવશોકનથી જણાશે કે લાવાં કીણાં ઉદાહરણોમાંનો એકાર તથા એકાર બ્હેલું, કોઠ, ઇત્યાદિ શબ્દના શરીરમાં જ આવેલા એકાર એકાર જેટલો પ્હોળો નથી. બ્હેલું, કોઠ વગેરેમાં વિવૃત છે, તો—છે, બોલે, આવો, ઇત્યાદિમાં અર્ધવિવૃત છે એમ ફેડવું ઠીક છે.* તેમ આવેછે, આવો, વગેરેમાં કોઠી—કોઠી જેવા શબ્દોની પેઠે ભ્રમ થવાનો સંભવ એછો છે; તેમ તે શબ્દોમાં પૂર્વે પ્હોળા ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન લખાતાં હતાં (મકવાળરો એમ પ્રત્યયમાં પણ લખાતું હતું તે વાત દૂર મૂકવી

† ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ જી જુવો. છે તે ‘છઈ’ ઉપરથી થયું છે. પણ પ્રાકૃતમાં ‘છિ’ રૂપ પણ થાય છે. તો અધને પ્રસંગે એ થાય છે અને ઈ એકલો હોય છે તો હ્રસ્વ થાય છે તે નિયમથી ગુજરાતીમાં—આવજ, જાજ. કરજ—એમ બૈરાં બોલે છે તે રૂપમાં જ એમ પરિણામ જણાય છે.

* વિવૃત શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં વર્ણના પ્રયત્નોમાંના એક માટે વપરાયેલો છે. છે તે જ અર્થમાં નહિં પણ કાંઈક હેને મળતા જ અર્થમાં આ ઠેકાણે વિવૃત શબ્દ

પડશે.) દક્ષિણના ગૃહસ્થો ગુજરાતી બોલતાં છે, કરેછે, ઘોડો,—વગેરે સાંકડા ઉચ્ચાર કરીને બોલેછે, તેમ જ કેટલાક—બહુ જ થોડા ગુજરાતીઓ—કોક પ્રસંગે જ ફક્ત કવિતા વાંચતાં, (વાતચીતમાં બોલતાં નહિં)—કૃત્રિમતાનો આદર કરીને એ સ્થળોમાં સાંકડા ઉચ્ચાર કરેછે;—એ ખરી વાત છે. પરંતુ એ પરિણામ ટાળવા માટે ફક્ત ચિહ્ન યોજવાં એ લાભાલાભનું પ્રમાણુ જોતાં ઇષ્ટ લાગતું નથી. અને એ માટે રસ્તો કાંઈક થઈ સકે એમ છે. એ સ્થળોમાં—અર્થાત્ પ્રત્યયોમાં આવેલા એકાર ઓકારના ઉચ્ચાર અર્ધવિવૃત છે એમ વ્યાકરણનિયમથી શાસન કરવું—એટલે તે રીતે જ્ઞાન બીજાઓને મળી સકશે. આમ ત્હારે વ્યવહારદૃષ્ટિ—સકારણુ વ્યવહારદૃષ્ટિ—રાખીને એમ વ્યવસ્થા રખાયતો ઠીક કે—વિવૃત એકાર ઓકારને માટે ઊંધી માત્રા કે હેવું ચિહ્ન રાખવું, અને અર્ધવિવૃત માટે કશું નવું ચિહ્ન ના યોજવું.

(અર્ધવિવૃત પ્રત્યયોમાં આવેલા એકાર ઓકારમાં બહુધા સંભવેછે; અને વિવૃત ઉચ્ચારણુ શબ્દના પ્રકૃતિભૂત શરીરમાં આવેલા એકાર ઓકારમાં સંભવેછે. બહુધા કહેવાનું કારણુ એ કે—મે (two), તો (અવ્યય), હો (=વારુ), હેને, હેને, જે'ને, કો'ને, ઇલાદિમાં પ્રત્યયગત એકાર ઓકાર નથી, અને હેમાંના ઉચ્ચાર ખોળા છે; પરંતુ હેવાં વિરલ સ્થળો માટે ઘટતી અપવાદવ્યવસ્થા કરી સકાશે).

વાપર્યોછે. સર્વ સ્વરોનો આબ્યન્તર પ્રયત્ન વિવૃત જ છે. તાતુ વગેરે સ્થાન જોડે જીભનો સ્પર્શ થઈ તે ઉચ્ચાર થનારા વર્ણો સ્પર્શ, ઇપિત્ (=યોડો) સ્પર્શ થઈને ઉચ્ચાર થનાર અન્તઃસ્થ (ય, ર, લ, વ, semi-vowels—અન્તઃસ્થ=અધવચ રહેલા સ્પર્શ પણુ નહિં અને અસ્પર્શ પણુ નહિં એમ), અને સ્પર્શ થયા વિના ઉચ્ચાર થનારા તે વિવૃત,—સર્વ સ્વર તથા શ પ સ હ એ જીમ વર્ણો—આમ વ્યવસ્થા છે; ત્હેમાંથી વિવૃતનો અર્થ આગળ વધારી અહિં શબ્દ વાપર્યોછે. અવર્ણુ શાસ્ત્રદશામાં વિવૃત જ છે અને પ્રયોગમાં સંવૃત છે એમ વ્યવસ્થા છે; સૂત્રોમાં એકારનો ઉચ્ચાર ખોળો કરવાનો સંપ્રદાય છે. તેમ જ કેટલાક દ્રાવિડોને એકાર ઓકારના ઉચ્ચાર સંસ્કૃત શ્લોકોમાં પણુ ખોળા કરતા મ્હે સાંભળ્યાછે; તેથી વખતે એમ તર્ક થાયછે કે પૂર્વે સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી હતી તે કાળમાં સ્વરોના ખોળા ઉચ્ચાર થતા હશે. પરંતુ વિવૃતત્વનું સ્વરૂપ જીભને સ્થાન જોડે સ્પર્શ-ભાવના તત્ત્વમાં છે તે વિચારતાં વિવૃત શબ્દનો અર્થ ખોળા ઉચ્ચારનો હાલ જોવો નહિં હોય એમ લાગેછે. માટે વિવૃત શબ્દ અર્થ આગળ વધારીને વાપર્યોછે એમ કહેવું એકંદર જોતાં ઠીક છે.

આ રૂપોમાં પ્રત્યયના એ નો ઉચ્ચાર કાંઈક ખોળો છે એ ભાસ રા. છોટાલાલ નરભેરામને થયેલો જણાયછે. (પરિશિષ્ટ છ જુવો.) હેમણે માત્ર અનિયમિત વર્તમાનના ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાંના એકારનું જ કહ્યુંછે. તેમ જ ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ૬ ફી માર્ચના ગુજરાતી પત્રમાં 'પેનશનર માસ્તર' હેવા નામથી ચર્ચાપત્ર એક આવ્યું હતું ત્હેમાં વિચારની તો બીજી બહુ અવ્યવસ્થા હતી પણ આ પ્રત્યયોના એકારના ખોળા ઉચ્ચારનું શ્રવણુ એ માસ્તરને બીજી, ત્રીજી, અને ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં, વર્તમાન, અનિયમિત વર્તમાન, અને ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોમાં થયું હતું. મતલબ કે આ પ્રત્યયોમાં પણુ ખોળું શ્રવણુ તે મ્હારી કલ્પના નથી.

સકારનો શકાર. હવે (ક)—(૪) લખ્યે.—સકારનો શકાર.

આ આખત ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧ માં મૂળમાં તથા ટીપમાં ચર્ચા કરીછે. અહિં એટલું જ ફેરવું બસ છે કે ગુજરાતીમાં ઇકાર અથવા યકાર (લઘુઅંતર) ની પૂર્વે સકાર આવીને જોડાયછે તો સકારનો શકાર થાયછે અને યકારનો તે પછી લોપ થાયછે,—એમ નિયમ એ ચર્ચામાં ફલિત કર્યો છે. આ નિયમનું અન્તર્ગત તત્ત્વ સંસ્કૃતમાં સકારનો તાલવ્ય વ્યંજનને યોગે શકાર થાયછે તે સન્ધિ-નિયમમાં છે.* આ નિયમ નવલરામભાઈ પશુ માન્ય ગણ્યોછે. બુકકમિટીના નિયમો-માંના ૯ માં નિયમ વિશે શંકાસમાધાન કરીને અન્તે શકાર કરવાની વિરુદ્ધ પોતે નથી એમ ફેરતાં, એઓ લખેછે:—

“ ઈ અને ય એ અક્ષરો તાલુસ્થાની હોવાને લીધે એ જે સકારની સાથે ભેળાય-
છે તેનો ઉચ્ચાર તાલુમાંથી કરવો સરળ પડેછે, અને તેથી
શકાર સંબંધે એશક વાણીની મધુરતામાં વધારો થાયછે. ” x—સન્ધિને
નવલરામભાઈનો અંગ્રેજીમાં Euphony ફેરવે તેના યોગાર્થમાં આ મધુરતાનું જ
અભિપ્રાય. તત્ત્વ છે. કવિ નર્મદે પણ આપણી ભાષાનું વલણ સુન્દરતાની
ઘટના તરફ છે એમ બતાવ્યુંછે તે વિશેનો ઉતારો પાછળ હું આપી ગયોહું. § એ જ
તત્ત્વને માન આપીને નવલરામભાઈ આ શકારનું રૂપ આદરણીય ગણેછે. એટલું જ નહિ
પણ મધુરતાની ઘટના, પ્રકૃતિમાં પ્રવર્તતી સર્વ નિયમયુક્ત રચનામાં સમાયલી મધુરતાની
પેઠે જ, સ્વાભાવિક વ્યાપારનું ફળ છે એમ જણાયછે. નવલરામભાઈ એ જ વચનથી
આગળ વધીને ફેરવેછે:—

“ સુરત ભર્ય શકારનો છેક અનાદર કરેછે તે છતાં પણ ત્હાં એ હાવા યોગમાં
કોઈક પ્રસંગે ઝપટના બોલનારથી આ અપવાદ પ્રમાણે બોલી જવાયછે; જેમકે—ખેશી
જાઓ, નાશી ગયો. ”

બુકકમિટીના ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોમાંના નિયમ વિશે જ નવલરામભાઈની
આ ચર્ચા છે એટલે ફેરવાની જરૂર નથી રહેતી કે બુકકમિટીએ
બુકકમિટીએ તો સકારનો શકાર કરવાનો નિયમ સ્વીકાર્યો જ હતો. પરિશિષ્ટ
એ શકારનો સ્વી- (ક) માં નિયમ ૯ મો જોવાથી સ્પષ્ટ જણાશે (અને નવલરામ
કાર કર્યોછે. ભાઈએ એ નિયમને વિશદ રૂપમાં ૧૦મા નિયમ તરીકે મૂક્યોછે
તેથી વધારે સ્પષ્ટ થશે) કે—પ્રત્યયના ઈ અથવા ય ની પૂર્વે શબ્દનો

* સ્તોમ્બુ નામ્બુ: ૧૮-૪-૪૦ એ અષ્ટાધ્યાયીનું સૂત્રછે. સકાર અને તવર્ગના અક્ષરો
શકાર અને ચવર્ગના યોગે શકાર તથા ચવર્ગીય અક્ષર (યથાક્રમ) થાયછે.—ગુજરાતીમાં
માત્ર સકાર માટે આ તત્ત્વ આવ્યુંછે, અને તે શ કે ચ વર્ગના યોગમાં નહિ પણ ઇકાર
અને યકારના યોગમાં જ. પણ તાલવ્યપણાનું બીજું છે તે જોવાનું છે.

x નવલઅંથાવળી ભાગ ૩ ને પૃષ્ઠ ૨૬.

§ પાછળ પૃષ્ઠ ૩૫ ની ફૂટનોટ * જુવો.

સ મળતાં શ થાય છે; ડોસો—ડોશી; પીરસવું—પીરસ્થું; ઇત્યાદિ,—એમ બુદ્ધિમિટીએ નિયમ બતાવ્યોછે.

રા. કેશવલાલ છુવનો અભિપ્રાય સકારનો શકાર આ પ્રસંગોમાં કરવા તરફ જ છે એ હેમના નિયમ (પરિશિષ્ટ સ્વ માંના નિયમ) ૨૧મા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

રા. નન્દનાથ કેદારનાથ દ્વીક્ષિત—૧૯૦૪ ની કામડીના ઠરાવો માન્ય ગણ્યતા છતાં હેમાંના ઠરાવથી પ્રતિકૂલ રીતે જ—ડોશી, બેશી, ઇત્યાદિમાં શકાર સકાર અને સ્વીકારેછે;—માત્ર વચ્ચેના માર્ગ કાઢવા જઈને ડોશી અને ડોસી, શકારનો વિકલ્પ બેશી અને બેસી એમ વિકલ્પ સ્વીકારવા જાયછે. પરંતુ બેશ, પેશ, સ્વીકારવાની એમ રૂપ નથી સ્વીકારતા;—કારણ કથું બતાવતા નથી; અને યકાર વિશે પણ ઇકાર જેવું જ ગણવામાં કારણો ઘણાં છે તે ઉપરની-ચર્યામાં જણાશે જ. ‘ શિવાય ’ અને ‘ સિવાય ’ એમ વિકલ્પ રા. નન્દનાથ સ્વીકારેછે. તો બેશ, પેશ—હેમાં શકાર ખોટો શા માટે કહેછે તે સમજાવતું નથી. લઘુપ્રયત્ન યકાર આત્મર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં આવેછે તે વાત હેમને સંમત નહિ હોય એમ તર્ક થાયછે. પરંતુ તે યથાન્યાય નથી.

રા. ગોવર્ધનભાઈ સી અને શી બંને રૂપનો સત્કાર કરેછે (સમાલોચક ઓક્ટોબર ૧૮૮૭ પૃ. ૧૬૧), જે કે તેમ કરવામાં સાક્ષર લેખમાં દૃઢ થયેલું રૂપ સ્વીકારવાનો હેમનો નિયમ તૂટેછે. પછી ‘ દૃઢતા ’ નો અર્થ સ્થિતિસ્થાપક રૂપે કરે તો બધી વાતનો સ્વીકાર થાય.

(ક)—(ડ.)—(હ.)—

આ મથાળાના પ્રશ્નનાં ઉદાહરણો એ પ્રકારનાં છે —

(૧.) સંસ્કૃત શકાર પકાર પ્રાકૃતમાં સકાર થઈને ગુજરાતીમાં સકાર તરીકે જ ઉચ્ચારાતા છતાં, શુદ્ધતા વગેરેની બ્રમમય ઇચ્છાથી અને મધ્યસ્થ પ્રાકૃતનો અનાદર કરીને,—મૂળના શકાર અને પકારનો પાછો ઉપયોગ.

(૨.) હ્રસ્વ ઇકારાન્ત શબ્દોમાં પોત્રો અનુસ્વાર પ્રાકૃત મારશ્વત આવેલો રદ કરીને મૂળ સંસ્કૃતના અનુસ્વારરહિત રૂપનો આદર—ઉપરનાં જ કારણોથી.

આ બંને પ્રકારમાં પ્રવર્તેલો હેતુ એ જણાયછે કે શબ્દના રૂપમાં મૂળ સંસ્કૃત-થી થોડોક જ ફેર હોય તો સંસ્કૃત પ્રમાણે લખવું,—એ ખોટા શકવું-સકવું સિદ્ધાન્તની સેવા. ત્યારે એ વિશે જરાક તપાસ કરિયે. એ સિદ્ધાન્તને—ઇત્યાદિ પ્રાકૃત-ખોટા કહો ત્હેના કરતાં એમ કહેવું ઠીકછે કે એ સિદ્ધાન્ત જાતે તો દ્વારા આવેલા ખોટા નથી પણ હેના ખોટા ઉપયોગ, એ ખોટા સિદ્ધાન્તની સેવા સકારનો ત્યાગ નહિ, પણ એ સિદ્ધાન્તની ખોટી સેવા,—કર્તાવું પરિણામ ‘ શકવું ’,

કરી મૂળમાંના 'શોધવું' ઇત્યાદિ અનુચ્ચરિત પ્રયોગમાં આવ્યું છે. આ બાબત સ-
શકારનો આદર વિસ્તર ચર્ચા મહારા જોડણીના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૮-૧૧માં કરી છે. સાર
વાજબી નથી. એટલો છે કે બુકબિટીનો પ્રથમ નિયમ (૧૮૭૧-૭૨ વાળો) હેવો છે કે-

“શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડો જ + ફર હોય તો તેને મૂળ
પ્રમાણે લખવો: જેમ—‘દાશીને’ ને બદલે ‘દાસી’, ‘પરમાણે’ ને બદલે ‘પ્રમાણે’,
‘મારગ’ ને બદલે ‘માર્ગ’, ‘વના’ ને બદલે ‘વિના’.” એ નિયમમાં શબ્દનું મૂળ એટલે
તો પાંચ પેઢી ઉપરનો પણ સંસ્કૃત શબ્દ તે જ, અને વચમાં પ્રાકૃતો દ્વારા જે રૂપાન્તર
થયેલાં તે તરફ તો આંખ્ય બંધ જ કરી દેવી એમ નથી પરંતુ એ નિયમોનું અર્થગ્રહણ
હેમાં આપેલાં ઉદાહરણના પ્રકાશથી કરવાનું છે (એ નવલરામભાઈએ સારી રીતે બતાવ્યું-
છે), તેમ કરતાં જણાશે કે પ્રાકૃતોનો અનાદર કરવાનો ઉદ્દેશ હતો જ નહિ; બધાં
પ્રાકૃતોની માધ્યસ્થી વિના સાક્ષાત્ સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતીમાં શબ્દો આવેલામાં સદજ જ
રૂપાન્તર થયું હોય ત્યાં સંસ્કૃત મૂળ પ્રમાણે લખવું એમ જ ઉદ્દેશ હતો. અને તેથી
સકારનો શકાર થઈ ગયો હોય (સાક્ષાત્ આવતાં) તેનો સકાર કરવા માટે એ નિયમ
વાપરવાનો છે, પરંતુ પ્રાકૃત દ્વારા આવતાં શકારનો સકાર થયો હોય તો પાછા શકાર
ઉપર જવાનું નથી. જેમકે ‘શીતા’, ‘શેવા’, ‘દાસી’ વગેરેને બદલે ‘સીતા’, ‘સેવા’
‘દાસી’ વગેરે લખવું; પણ ‘સકવું’, ‘દસ’, ‘કોસ’, વગેરેને બદલે ‘શકવું’, ‘દશ’,
‘કોશ’, લખવું—એમ તાત્પર્ય કાઢવું તે તો એ નિયમના અર્થથી આગળ વધી અર્થ
કાઢ્યા જેવું છે.

શકારવાળા શબ્દો તપાસતાં, ‘શુણવું’, ‘કોશ’, અને ‘શોધવું’ એમ તો વ્યવહાર-
માં હજી સૂધી ઉચ્ચાર થયો જણ્યો નથી;—સ્વાભાવિક ઉચ્ચારના વ્યવહારમાં પછી શકાર
છે એમ પ્રથમથી ઠરાવી લઈને, માની લઈને, ચીપીને જાણીને ઉચ્ચાર શકારવાળો કરે છે
તે વસ્તુસ્થિતિ—સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ—નું પ્રતિબિંબ નહિં ફેલાય. હેવી વ્યુત્કમવાળી
પદ્ધતિના પરિણામે તો સંસ્કૃત ભાષામાં લિંગ હોય તે ગુજરાતીમાં આણવાના પ્રયત્નને
હીધે ‘મહારું મત’ (મહારો મત એમ પુષ્ટિમ રજૂ કરતાં) કેટલાક બોલે છે તેવી આ
સર્વ રીતિ ગણાય. પરંતુ તેથી તે પ્રચરિત પ્રકાર છે એમ નહિં કહી સકાય.

વ્યવહારમાં ઉચ્ચાર શો છે તેની પરીક્ષા ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં બીજા બધાં માટે

+ ‘થોડો ફર’ એ શબ્દને વળગી રહેવાથી અનિષ્ટ પરિણામો થશે તે મ્હં અન્ય
સ્થળે બતાવ્યું છે. (સં. ૧૯૬૧ ના માધના વસન્તના પૃષ્ઠ ૨૨ મે). નવલરામભાઈને
પણ તે પ્રકાર જણાયો છે એમ લાગે છે. એઓ કહે છે:—

“કાંઈ પણ એમ નહિં કહે કે ‘ભાખવું’ ને ઠેકાણે ‘ભાખવું’, ‘પણવું’ ને ઠેકાણે
‘પતવું’, ‘જવ’ ને ઠેકાણે ‘યવ’, ‘જન’ ને બદલે ‘યાન’, ‘જૂ’ ને ઠેકાણે ‘યૂ’,
‘જણ’ ને ઠેકાણે ‘જન’, ‘જમણ’ ને ઠેકાણે ‘જમન’, ‘ચાલણી’ ને ઠેકાણે ‘ચા-
લની’ વગેરે વગેરે થોજવું બેઠયે.” (નવલગ્રંથાવલી. ભાગ ૩ જે પૃષ્ઠ ૭.)

કઠણ નથી; પરંતુ ‘શકવું’ માટે જરાક મુશ્કેલી આવે છે; તેનાં એક બે કારણો છે. પ્રથમ તો એ કે શક્યતાનો અર્થ બતાવવા માટે ‘શક્’ ધાતુનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં અર્વાચીન કાળમાં—અંગ્રેજી જ્ઞાનને અંગે લાગુ શબ્દનો પ્રસંગ પડ્યા પછી (શક્ એ ધાતુ સંસ્કૃતમાં છતાં પણ ગુજરાતીમાં તો હેનો ઉપયોગ સ્વતન્ત્ર રીતે મૂળમાં ન થયેલો હોવાથી)—પ્રચારમાં આવ્યો છે. તે વખત સૂધી તો બહુધા એ વિચાર સભ્યભેદનો ઉપયોગ કરીને દર્શાવાતો હતો. ‘હું બોલી સક્યો નહિ’ ને બદલે ‘મહારાથી બોલાયું નહિ.’ એમ કહેવાનો વિશેષ અભ્યાસ લોકોને હતો. બાકી કવચિત્ બોલાતો હશે તો ‘શકવું’ એ જ શબ્દ બોલાતો હતો. એટલે ‘શકવું’ કે ‘સકવું’ તે વિશે અવલોકન કરવાનો પ્રદેશ આધુનિક કેળવણીના લાભ લીધેલા વર્ગમાં જ નિયન્ત્રિત થાય છે. અને તે લોકોમાં ‘શકવું’ એમ પ્રથમ પ્રયોગ પેસાડી દીધેલાની પ્રતિક્ષેપન ક્રિયાને લીધે ‘શકવું’ એમ કૃત્રિમ ઉચ્ચાર જણાય છે.

નહિં, દહિં,—વગેરેમાં ઇકાર ઉપર પોચો અનુસ્વાર આવે છે તે પણ મહેં દર્શાવેલા પ્રાકૃતના મધ્યસ્થપણના સ્વીકારને પરિણામે જ. વ્યવહારમાં નહિં, દહિં, ઉચ્ચાર છે, તે તો પ્રથમ શરત છે જ. સિદ્ધ હેમચન્દ્રમાં ૮-૩-૨૫ વગેરેમાં અન્ય મું સૂત્ર *ક્લીબેસ્વરાન્મ્સે: એમ છે તેને આધારે વહિં, વહિં સ્વરમાંનો અનુ- ઇત્યાદિ પ્રાકૃતમાં રૂપ પ્રચરિત હતાં. તે આપણામાં દહિં, એ રીતે સ્વાર. દેખા દે છે. જહિં, તહિં,—એ રૂપોમાં પણ અનુસ્વારનું મૂળ પ્રાકૃતમાં છે.* સિદ્ધ હેમચન્દ્ર સૂત્ર ૮-૪-૪૧૯માં આધારે સંસ્કૃત નહિ નો પ્રાકૃતમાં નાહિં એમ આદેશ થાય છે. હેમાં અનુસ્વાર સ્પષ્ટ છે; તે જ સાદસ્યે ગુજરાતીમાં ‘નહિં’ માં અનુસ્વાર આવેલો છે. ‘નાહિં’ એમ પણ કવિતામાં ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવે આ વિશે સ્વતન્ત્ર નિયમ નથી મૂક્યો. પરંતુ હેમના ૬ ટૂા નિયમમાં (પરિશિષ્ટ ચ્ ભાં) દહીં, તહીં,—એમ રૂપો સ્વીકારી એ ફેંકાણેના ઇકારને nasalized (અનુસ્વારવાળો) કહ્યો છે તે ઉપરથી અનુસ્વારનો સ્વીકાર સ્પષ્ટ જણાય છે; માત્ર એઓ ઇકાર દીર્ઘ ગણે છે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ જ + વ્યુત્પત્તિને આધારે, દીર્ઘને બદલે હ્રસ્વ જ વાળખી જણાય છે.

* સ્વારંત નપુંસક નામને પ્રથમામાં મ્ લાગે છે; એ ઉપર વ્યાખ્યાનમાં લખ્યું છે કેચિદનુનાસિકમપીઠ્ઠન્તિ કેટલાક અનુનાસિક પણ ઇષ્ટ ગણે છે—ઉદા—વાહ.

x સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૩-૬૦ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં કહિં, જહિં, તહિં એમ સપ્તમી એકવચનનાં રૂપ થાય છે;—તે ગુજરાતીમાં અવ્યય તરીકે ચાલ્યાં છે. અહિં માટે એ સૂત્રમાં અપવાદ છે. પરંતુ પ્રાકૃત પછી આગળ વધેલી અપભ્રંશ ભાષા (જે ગુજરાતીને વધારે સમીપ છે તે) માટે સિદ્ધ હેમચન્દ્ર સૂત્ર ૮-૪-૩૫૭—હેહિં એમ છે તે પ્રમાણે બધાં અકારાન્ત પ્રાકૃત સર્વનામોને હિં પ્રત્યય લાગે છે. (સપ્તમી એકવચનમાં.) તેથી અપભ્રંશમાં જહિં, તહિં, કહિંની સાથે અહિં પણ થાય છે.

+ ઉપરની ટીપમાં બતાવેલાં સૂત્રને આધારે એ હિંમાં ઇકાર હ્રસ્વ સ્પષ્ટ રીતે છે.

આ અનુસ્વારયુક્ત ઇકાર વિશે અન્ય સ્થળે હું કહી ચૂક્યો છું ત્હેની પુનરુક્તિ કરતો નથી. (વસન્ત સં. ૧૯૬૦ ના ભાદ્રપદનો અંક પૃષ્ઠ ૩૦૬ તથા સં. ૧૯૬૧ ના માધનો અંક પૃષ્ઠ. ૨૨). માત્ર એટલું જ ઉમેરું છું કે નવલરામભાઈએ આ પ્રશ્ન ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું લખેલું નથી. કવિ નર્મદાશંકરના કાશમાં તપાસ કરતાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ જણાય છે:—

કાશમાં—અહીં, જહીં; (તહીં કે તહિં કે કશો શબ્દ જ કાશમાં નથી); દહીં, નહીં, તેમજ નહિ.

મુખમુદ્રા. ૫. ૪૫ માં ઉદાહરણોમાં—અહીં, તહીં, નહીં.
મુખમુદ્રામાં પોતાના વાક્યોમાં—નહિ

આ ઉપરથી જણાય છે કે, યદ્યપિ પોતાની મેળે પ્રયોગ ‘ નહિ ’ એમ લખાણમાં એ વ્યાણ્ણતા હતા તથાપિ, નહીં, દહીં, અહીં, જહીં, તહીં એ રૂપ હેમણે ત્યાજ્ય ન ગણતાં માન્ય રાખ્યાં હતાં. મ્હારે મતે ઇકાર હ્રસ્વ છે એટલો જ ધરક છે; બાકી અનુસ્વારનું અસ્તિત્વ—જે મુખ્ય મુદ્દો છે તે તો સ્વીકારેલું જ જણાય છે.

પોચો અનુસ્વાર. હવે વિભાગ (સ્વ)—તકરારી જોડણીઓ, ગૌણ મહત્ત્વની લઈએ.
હેમાં (સ્વ)--(૧)—અનુસ્વારના પોચા ઉચ્ચાર બાબત છે.

અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર—જેરદાર (અંક, લાંછન, ઇત્યાદિમાંનો) અને પોચો (વાંચ-ન, વીંછી—ઇત્યાદિમાંનો) એમ છે એ વિશે તો મતભેદ હવે રહ્યો જણાતો નથી. માત્ર પોચા અનુસ્વાર માટે ચિહ્ન યોજવું કે કેમ તે જ ચર્ચાનો વિષય છે. આ બે ઉચ્ચારનો વિષયવિભાગ મ્હેં આજ સુધી કરેલી ચર્ચામાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

(૧.) હ્રસ્વ સ્વર ઉપર આવનારો અનુસ્વાર હમેશાં (તત્સમ તેમ જ તદ્દભવ અને તદ્દભિન્ન શબ્દોમાં પણ) જેરદાર બોલાશે; અંક; રંગ; નંગ; કુંડ, કુંડળ, નિંદા;—ઇત્યાદિ.

(૨.) દીર્ઘ સ્વર ઉપરના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર તત્સમ શબ્દોમાં જેરદાર અને તદ્દભવમાં પોચો એમ થાય છે;

તત્સમ—કાંત, પદાંત, એકાંત; નરેંદ્ર, ઇત્યાદિ.

તદ્દભવ—રાંક, રાંકડો, કાંઠો, આંધળો, પીંછું, રીંછ, વીંછી, પૂંછડું, રૂંધવું, ખેંચવું, સોંપવું;—ઇત્યાદિ.

હામાં બે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે; તત્સમ શબ્દોમાં હ્રસ્વ તેમજ દીર્ઘ સ્વર ઉપરના

અનુસ્વારનો તે પછીના વ્યંજનનો સવર્ગીય અનુનાસિક કરવો કે કેમ; અને તદ્દભવમાં યોચો અનુસ્વાર થાયછે તેને માટે ચિહ્ન ન અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુ હેવું અથવા કશું પણ યોજવું કે કેમ.

આ બાબત ચર્ચા પુષ્કળ થઈ ચૂકીછે. ઉચ્ચાર પોચો દર્શાવવા ચિહ્ન ઉપર કહ્યું હેવું યોજવા માટે પણ કેટલાક વિદ્વાનોની સૂચનાઓ થઈ ચૂકીછે. ઉપરના વિષયવિભાગનું વિસ્તરણ કરનારા લેખોનો હું ઉત્તર આપી ચૂક્યોહું. તો માત્ર બીજા વિચારકોના અભિપ્રાય જ અત્રે નોંધવા બસ થશે.

નવલરામભાઈએ આ વિષય ઉપર સમર્થ ચર્ચા કરી પોચા અનુસ્વાર માટે અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુના ચિહ્નની ભલામણ કરીછે.* એ ચિહ્ન અપૂર્વ

નવલરામ- પણ નથી એમ જણાવવા એઓ ફહેછે—“ હમે દયારામકૃત સત-
ભાઈનો પોચા- સૈયાનું લખેલું પુસ્તક એક જોયું હતું તેમાં બધે પ્રાકૃત અનુસ્વાર
અનુસ્વાર તરફ આજ રીતે લખેલું હતું, અને હમે સાંભળ્યુંછે કે હિંદુસ્તાનમાં વ્રજ-
ભત. ભાષાનાં પુસ્તકો એજ રીતે લખાયછે.”

(પાચા અનુસ્વારને પ્રાકૃત અથવા અપૂર્ણ, અને જોરદારને સંસ્કૃત અથવા સંપૂર્ણ—એમ નામ હેમણે આપ્યાંછે.)

નિયમ હેમણે ફક્ત હેવો કર્યોછે કે—સંસ્કૃત અનુસ્વાર બિન્દુથી અને પ્રાકૃત અનુસ્વાર અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુથી દર્શાવવો.

કવિ નર્મદાશંકરના નર્મદાશ તથા હેમાંની મુખમુદ્રાનું અવલોકન કરતાં જણાયછે કે સર્વ જોરદાર ઉચ્ચારનું દર્શન હેમણે પછીના વ્યંજનના સવર્ગીય અનુનાસિકથી કરાવ્યુંછે, અને પોચા અનુસ્વાર માટે માત્ર બિન્દુનું ચિહ્ન રાખ્યુંછે. અપભ્રંશ શબ્દોમાં સર્વત્ર પોચો અનુસ્વાર છે—હ્રસ્વ સ્વરમાં કે દીર્ઘસ્વરમાં—એમ એઓ માની લેછે. પરંતુ, પંદર, ગંદુ વગેરે અપભ્રંશ શબ્દો છતાં હેમાં જોરદાર અનુસ્વાર છે તે એઓ ધ્યાનમાં નથી લેતા. એ ઉચ્ચારને પણ પંદર, ગંદુ,—એમ પછીના વ્યંજનના સવર્ગીય અનુનાસિકથી દર્શાવેછે તે યથાયોગ્ય નથી લાગતું. એ પ્રકાર સંસ્કૃત ભાષાનો જ છે તો તે તત્સમ શબ્દમાં જ નિયંત્રિત રાખવો વાજબી છે; અને સંસ્કૃતમાં પણ હેવે સ્થળે અનુસ્વારનો ઉપયોગ પણ વખતે થાયછે, અંક: એ અપાણિનીય પણ અશુદ્ધ પ્રયોગ નથી;—એ વિચારતાં તો તત્સમમાં પણ વખતે સંશયનાં સ્થળો ન હોય ત્યાં, અર્થાત્ હ્રસ્વ સ્વર ઉપરના અનુસ્વારને પ્રસંગે ફક્ત બિન્દુ વાપરી સકાશે; તો પછી આ તદ્દભવમાં સંસ્કૃત પદ્ધતિનો સવર્ગીય અનુનાસિક દાખલ કરવો સસાર નથી.

૨૮. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમો નં. ૧૧ તથા ૧૨ (પરિશિષ્ટ સ્વ માંના) નેતાં જણાયછે કે પોચા અનુસ્વાર માટે ૭ અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુ એ ચિહ્ન કેશવલાલ ધ્રુવની એ સ્વીકારેછે; પરંતુ તદ્દભવમાં અને તદ્દભિન્નાં પણ જોરદાર પોચા અનુસ્વાર અનુસ્વારને બદલે (હસ્ત સ્વરને પ્રસંગે પણ, —અર્થાત્ સંશયનો માટે ચિહ્નની સંભવ નહિં ત્યાં પણ) સર્વગીય અનુનાસિક એઓ પસંદ કરેછે; બલામણ. ‘અણ્ડસ’ એમ. ઉપર હમણાં જ કહેલાં કારણોથી આ માર્ગ મ્હને ઘટ નથી લાગતો.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મ્હારા નેડણીના પુસ્તકમાં એમ બલામણ કરી હતી કે તત્સમ-માં અનુસ્વાર અથવા સર્વગીય અનુનાસિક રાખવો, અને તદ્દભવમાં પોચો અનુસ્વાર અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુથી દર્શાવવો, અને જોરદાર ક્રૂતા બિન્દુથી.

આ સર્વ વિચારોનું દોહન કરીને જે કાંઈ સાર વિચારશીલ વિદ્વાનોને હાથે યોગ્ય રીતે નીકળે તે સ્વીકારવામાં કટુતા નહિં પણ મિષ્ટતા જ આવશે એમ હું માનુંછું.

હવે (સ્વ)-(૨.)-મૂર્ધન્યતર ઉકાર તથા ઢકાર.

આ ઉચ્ચારનો સ્થળનિર્દેશ શા નિયમોને વશ છે તે ઈ.સ. ૧૮૮૮ ના નેડણીના પુસ્તક-માં પૃષ્ઠ ૨૩ મે તથા પૃષ્ઠ ૪૨ મે સવિસ્તર કહ્યુંછે. આ બે ઉચ્ચાર વિશે મૂર્ધન્યતર ૩ તથા ૬. વાજખી શંકા કોઈ કાઢી સકે એમ લાગતું નથી. હેવા બે ઉચ્ચાર નથી એટલું વચન માત્ર કહ્યાથી કાંઈ પરિણામ ના આવી સકવાતું. આ ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ વિશે અન્યસ્થળે હું કહી ચૂક્યોછું. x એ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારના સ્વચક્ર પ્રમાણ તરીકે એક દાખલો નોંધવા લાયક છે. ન્હાનાં છોકરાં ડગલો, ડોકલી, ઇત્યાદિમાં મૂર્ધન્ય ઉકારનો ઉચ્ચારક રી સકેછે; પરંતુ પડવું, ઘોડો, ઇત્યાદિમાં મૂર્ધન્યતરનો ઉચ્ચાર નથી કરી શકતાં, અને તે સ્થળે ઉકારને બદલે લકાર બોલેછે, પલવું, ઘોલો, —ઇત્યાદિ એમ; —એ ઉપરથી આ સ્થળોના ઉકારનું મૂર્ધન્યતર સ્વરૂપ જણાઈ આવેછે. એ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારના સ્થળ વિશે ટૂંકામાં કહિયે તો એમ નિયમ થાય કે—* સ્વર પછી આવેલા, અનાદિ, અસંયુક્ત ઉકાર તથા ઢકાર, —પરબાપાના શબ્દો શિવાયના શબ્દોમાં—મૂર્ધન્યતર બોલાયછે. અપવાદ માત્ર એટલો છે કે એ ડઢ ની સમીપ જ, જુ જેવા મૂર્ધન્ય પાસે હોય ત્યારે મૂર્ધન્યતર મટીને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર થાયછે. ઉદાહરણ:—પડવું, ઘોડો, પઢવું, કઢી, ગઢ, ઇત્યાદિમાં મૂર્ધન્યતર.

x વસન્ત સં. ૧૮૯૧ ના માધનો અંક પૃષ્ઠ ૨૪-૨૬.

* સ્વરાદસંયુક્તસ્થાનાદે: એમ અધિકારસૂત્ર સિદ્ધ હેમચન્દ્રમાં છે. ત્હેનું અનુવર્તન રાખીને (શુજરાતીમાં) ઢઠૈમૂર્ધન્યતરે એમ સામાન્ય નિયમનું સૂત્ર થઈ સકે; અને જ જ સા-મીપ્યે જ એમ અપવાદસૂત્ર કરી, સામીપ્ય શબ્દનો અર્થ સ્વસ્થ્યવધાનનસામીપ્યવાચકમ્ એમ વ્યાખ્યાન કરાય. નીચે બતાવેલાં વૈદિક સંસ્કૃતમાં જ નો જ થવા સંબન્ધી પ્રાતિશાખ્યનાં વચનો ઉપરથી—આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર માટે વધારે સ્હેલો નિયમ બતાવાય:—

એક જ શબ્દમાં બે સ્વર વચ્ચે આવેલા ૩ અથવા ૬ મૂર્ધન્યતર છે.

હામાં સ્વરાદસંયુક્તસ્થાનાદે:—એ બધી મર્યાદાનો સમાવેશ સહજ થઈ જાયછે. માટે એમ જ ઉત્સર્ગ રાખવો ઠીક છે.

ડાળ, ડગલો, ડોકલી; ઢોલ, ઢોર, ઢંગ; ઇત્યાદિમાં મૂર્ધન્ય.

મડમ, પડાળી, આડણી, ડડો, ખંડ, કુંડ; લઢણ, ઢંઢાળવું, ચીઢાણી, કઢાણું, ઢંઢો, પંઢ;-ઇત્યાદિમાં સોદો મૂર્ધન્ય. વધારે સરલ રૂપમાં ઉપરનો ઉત્સર્ગ આમ મૂકાય:-

“એક જ શબ્દમાં એ સ્વર વચ્ચે આવેલો ઢ અથવા ઢ મૂર્ધન્યતર છે.”

આ મૂર્ધન્યતરનું અસ્તિત્વ ના સ્વીકારનારાઓને એક બીજાને ઉત્તર એ છે કે બીજા વિચારકોને હેતુ શ્રવણ થયું છે.

કવિ નર્મદનો મત. કવિ નર્મદાચંકર નર્મકોશની મુખમુદ્રાના પૃષ્ઠ ઉમાં લખે છે:-

“હું ઉચ્ચારણ એક તો સંસ્કૃત શબ્દોમાં છે ત્હેવું જ છે ને બીજું પૂર્વ વર્ણના સંબંધમાં લગારેક પ્હોળું લીસું હેવું છે. શબ્દને આરમ્ભે હું જે ઉચ્ચારણ છે તે શુદ્ધ સંસ્કૃત છે, ને શબ્દની વચમાં તથા અન્તે જે છે તે શુદ્ધ પ્રાકૃત છે.”

હકાર માટે મૌન છે; પરંતુ એ વિશે વિસ્મરણ થયેલું માનવાનું કારણ નથી; કેમકે હકારને બદલે પ્રથમ વ્યંજનમાં હકાર મૂકી પછી હકાર રાખવા તરફ હેમનું વલણ કોશમાં જણાય છે. કાઢવુંને બદલે કાડવું-એમ. પરંતુ કાઢવું એમ વિકલ્પ પણ મૂકે છે, પરંતુ ત્યાં ઉચ્ચાર મૂર્ધન્યતર છે કે નહિ તે વિશે સ્પષ્ટ કશું નથી લખ્યું.

આ મૂર્ધન્યતર માટે ચિહ્નનિર્દેશ કરી હેમણે ક્યાં નથી. શબ્દને આરમ્ભે છે તે ઉચ્ચારણને સંસ્કૃત અને બીજાને પ્રાકૃત કહેવામાં અવધાર્યતા લાગે છે. સંસ્કૃતમાં પણ શબ્દના આરમ્ભ શિવાયના સ્થળમાં મૂર્ધન્યતર જ ઉચ્ચાર થાય છે;- પીડયતિ, જડયતિ, જડ; લીઢમ્ ઇત્યાદિ.

સંસ્કૃતમાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર આ સ્થળોમાં હોવાને લીધે જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં ઢ નો ઢ અને ઢ નો ઢ્ઢ કેટલેક ઠેકાણે સ્વીકારાયો છે; જોકાર મૂર્ધન્યતર મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ અને ઢ ઢ પણ એ સ્થળોમાં મૂર્ધન્યતર તેથી. § લૌકિક સંસ્કૃતમાં માટે છેક પ્રાચીન ઢ અને લ વચ્ચે અલંકાર વગેરેમાં ઉપયોગ માટે સરખાપણું ગણાય છે, તે ઉપરથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે ઢ નો ઉચ્ચાર મૂર્ધન્ય-તર મટી ગયેલો હશે, ને મૂર્ધન્ય જ હશે. કેમકે ઢ નો લ એમ વિકાર થયેલો નથી, પણ સાશ્વ કૃત્રિમ રીતે ગણેલું છે. ઉચ્ચારનાં તત્ત્વોનો હેમાં બહુ આધાર નથી. લ મૂર્ધન્ય નથી પણ દન્ત્ય છે તેથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં જોકારને અભાવે લકાર લેવો પડેલો.

+ ઉચ્ચારણના આ સ્વરૂપવર્ણનમાં કાંઈક કઢંગાપણું આવ્યું છે. ‘વધારે ભરેલું, મૂર્ધામાં વધારે પૂર્ણરૂપે ને ઊંચે જીભ વળીને સ્પર્શ થઈ ઉત્પન્ન થતું, -મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ છે’;-આમ વર્ણન આપ્યાથી યથાર્થતા આવશે.

§ અસિર્મીઢેપુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમ્ ઇત્યાદિ સંહિતાનો પ્રથમ મન્ત્ર સુવિદિત છે; હેમાં ર્ઢે નું ર્ઢે છે. આ વિશે પ્રાતિશાખ્યોમાં પ્રમાણ છે:-

હ ઠૌ ઢ્ઢહાલેકેષામ્ । હ ઠૌ ઢ્ઢહૌ આપણે ॥ સ્વરમધ્યે સમાનપદે इत्यर्थः॥ इति कातीयप्रातिशाख्ये ॥ इयोआस्य स्वरमध्यमेत्यसंपद्यते स डकारो ङकारः ॥

રા. કેશવલાલે
મૂર્ધન્યતર ૬—૬
સ્વીકાર્યાં છે.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પણ ૬ તથા ૬ ના આ એ ઉચ્ચાર
જોયા છે અને નીચે બિન્દુનું ચિહ્ન યોજવું ૪૯ ગણ્યું છે. હેમનો
નિયમ ૧૩ મો જુવો (પરિશિષ્ટ સ્વ માં.)

હિન્દીમાં પણ
એ માટે ચિહ્ન છે.

હિન્દીમાં હાલ પણ મૂર્ધન્યતર ૬ તથા ૬ ને માટે નીચે બિન્દુ
મૂકવાનો રિવાજ છે, —એ તે બાપાનાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે.

સિદ્ધાન્તકૌમુદીની તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિવાળી આવૃત્તિમાં બધે ડેકાણે સંસ્કૃત
શબ્દોમાં—સૂત્રોમાંના શબ્દોમાં પણ—ઉકાર ઢકાર નીચે બિન્દુ મૂક્યાં
એ ચિહ્ન માટે છે તે સંસ્કૃત શબ્દોમાં પણ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર કરવાનો એમ
બીજાં પ્રેમાણી. બતાવે છે.

રા. કલાનજી ચક્રભાર્ગી ગાંધીએ મ્હને ડીસેમ્બર ૧૯૦૪ માં એક પોસ્ટકાર્ડ લખ્યું
હતું તહેમાં, મ્હારા પૂછ્યા વિના જ, લખે છે કે—“ઉકાર મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતરનાં લેખન-
ચિહ્નો મધ્ય ગુજરાતી બાપાસમયમાં જુદાં હતાં એમ કેટલાક જૂના ચોપડા પરથી
જણાય છે” આ બાબત હું તપાસ નથી ચલવી સક્યો. પણ તપાસતું ફળ કાંઈક પ્રકાશ
પાડે એમ સંભવ છે.

ચ, છ, જ, ઝ ના (સ્વ)—(૩)—ચ, છ, જ, ઝ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર.
પ્રાકૃત ઉચ્ચાર.

આ વિશે હું બહુ કહી ચૂક્યો છું; ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકમાં (૫૪
૩૧ થી ૪૧ માં) એ ઉચ્ચાર ક્રિયા પ્રસંગે પ્રવર્તે છે તે કહેલું છે. હેમાં મુખ્ય નિયમ
એ છે કે તત્સમ શબ્દોમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચાર છે; તદ્ભવ અથવા તદ્ભિજનમાં ચકારાદિ ચાર
વર્ણોની જોડે ઇકાર અથવા એકાર (અને ઐકાર) આવે છે ત્હારે સંસ્કૃત ઉચ્ચાર
થાય છે, તેમ જ લઘુપ્રયત્ન ચકાર ચકારાદિ જોડે મળતાં સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાય છે અને
ચકારનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

એ ઉચ્ચાર માટે આ શિવાય બીજાં સ્થળોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાય છે; પરંતુ
પ્રવર્તતા નિયમ. હેમાં અપવાદ છે:—

(૧) સંસ્કૃતમાંના ચ, ઘ, ય અથવા ય્ય, નો ગુજરાતીમાં જ થયો હોય છે,
અથવા ઘ્ય નો ઝ થયો હોય છે, ત્હારે તે જ અને ઝ ના ઉચ્ચાર
સંસ્કૃત થાય છે. ઉદા—જસ, જત્રા, જગ, જગન, જોગ, જોજન; જુગદું,
જુગારી, જુગાર; કાજ, સેજ; સાંઝ, માંઝ, વાંઝણી;—ઇત્યાદિ.

હામાં વળી અપવાદના અપવાદ (પ્રતિ પ્રસવ) છે. તે જોડણીના પુસ્તકમાં બતાવ્યા છે.

એ નિયમો સ્થાપે
વાંધા.

આ નિયમો વિશે નીચે પ્રમાણે શંકા કાઢવામાં આવેછે:—

- (૧) અપવાદ ખડુ અને જુદા જુદા માણસોની વ્યક્તિગત ટેવ ઉપર આધાર રાખનારા છે; તેથી આ નિયમોને સામાન્ય નિયમ થવાનો હક નથી.
- (૨) એ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર દન્ટ્યતાલવ્ય નથી.
- (૩) ઉચ્ચાર—પ્રાકૃત—થાયછે તે સુરતભર્યમાં તો નથી જ થતો; અને ગુજરાતના ખીજા ભાગોમાં થાયછે કે નહિ તે સંદિગ્ધ વાત છે.

શંકા નં. (૧) માટે એટલું જ કહું છું કે અપવાદની સંખ્યા યદ્યપિ પ્રથમ દર્શને મ્હોટી છે, તથાપિ નિયમને વશ થનારા શબ્દો કાંઈ દરેક ગણાવી અપવાદની સંખ્યા સકાય નહિ તેથી હેમાં અદ્યતાનો ભાસ આવેછે; તેમ અપ- વધારે છે, એ વાદમાં સર્વત્ર અનિશ્ચિતતા નથી; અને એકંદર રીતે જેતાં સામા- વાંધાનો ઉત્તર. ન્ય નિયમજુ જેટલી સામગ્રી છે એમ જણાયછે. નિયમ કરતાં અપવાદનાં ઉદાહરણની સંખ્યા વધારે હોય તો અપવાદ તે નિયમ થઈ જાય અને નિયમ તે અપવાદ થાય—એમ ખડુ તો થાય, પરંતુ તેથી જે નિયમ (અપવાદ થઈ ગયેલો ગણો તે પણ) અનિયમિત તો નહિ જ થવાનો અને હેમાં દર્શાવેલી પ્રવૃત્તિ—આ સ્થળે ચક્રારાદિના એ પ્રકારના ઉચ્ચાર—તહેનું અસ્તિત્વ તો ના જ હુમ થવાનું. ખડું અવ્યવસ્થિત છે એમ હોય તો તો ‘વાંચવું’ તું ‘વાંચીને’ થતાં ચક્રારનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાયછે હેમાં સમાયલું તત્ત્વ-ષકારનું શુદ્ધ તાલવ્યપણું ચક્રારના ઊન- તાલવ્યપણાને પોતાનો પાસ લગાડેછે તે તત્ત્વ-ને પ્રવેશ જ ના મળત.

શંકા નં. (૨) માટે ખડુ કહેવાનું નથી. દન્ટ્યતાલવ્ય એ નામ મ્હોં વૈકલ્પિક આપ્યું હતું—પ્રાકૃત ઉચ્ચાર એ નામની જોડે—અને વખતે તે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર ઉચ્ચારની વસ્તુસ્થિતિ બતાવવામાં દોષ આણેછે એમ હોય તો દન્ટ્યતાલવ્ય નથી. તે નામનો ત્યાગ કરવાને જરા પણ અડચણ નથી. રા. કમળા- શંકરે કરેલી અપૂર્ણ તપાસમાં કેટલાક ગૃહસ્થોની આ ‘દન્ટ્યતાલવ્ય’ નામને લીધે ગેરસમજ થયેલી એમ હું જાણું છું. બાકી દન્ટ જોડે સંબન્ધ નથી એમ છેક નથી તે, દન્ટ્યાક્ષર જોડે બોલી જોઈને સરખામણી કર્યાથી જણાશે. વખતે સ્હેજ જીભ

§ આ રીતે અપવાદનાં ઉદાહરણોમાં અનિયમિતતા પ્રાકૃત ભાષામાં પણ ખડુ પ્રવર્તવાનો ભય છે, અને તેથી જ હેમચન્દ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં આરમ્ભમાં જ **જહુલમ** એમ આખા વ્યાકરણમાં પ્રવર્તનારું અધિકારસૂત્ર મૂક્યુંછે, જેથી વિકલ્પ વગેરે અનેક અનિયમિત પ્રકારોનો યથાદર્શન સમાવેશ થાયછે. ચક્રારાદિક અક્ષરોના એ ઉચ્ચાર માટે પણ આમ **જહુલમ** કરીને વિશિષ્ટતા મૂકાય.

દન્ત અને તાલુની વચ્ચે જુદે સ્થળે અડકતી હશે. પરંતુ એ તારતમ્ય અતિ ઝીણવટનું થઈ જશે. પરંતુ નામ માટે એટલો આગ્રહ નથી. વસ્તુ સ્વીકારાય એટલે બસ.

શંકા નં. (૩) માટે અન્ય સ્થળે બહુ કહી ચૂક્યો છું. સુરતભરણમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર નથી માટે ગુજરાતના મ્હોટા ભાગનો અનાદર ના થઈ સકે એ પ્રાકૃત ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ વિશે કમિટી, નવલરામભાઈ, નર્મદાશંકર, વગેરેએ (તેની સાથે વિરોધ શંકા;—તેનો આજુશે. હવે ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે કે નહિં ઉત્તર. એ પ્રશ્ન તકરારી થઈ ગયો છે. માટે એ વિશે થોડુંક જ કહીશ. હા અને નાનો પ્રશ્ન આવ્યો એટલે અવલોકનનો પ્રશ્ન અર્થાત્ જ આવ્યો. અને તે માટે તપાસ કરનારી કમિટી વિના બીજો રસ્તો નથી એ હું કહી ચૂક્યો છું. અને આ નિયમની અન્તે સ્પષ્ટ રૂપમાં સૂચના મૂકવાનું ધારું છું. આ પ્રકારની તપાસની જરૂરનાં કારણો ઉઘાડાં છે. વસ્તુસ્થિતિ માટે જ મતભેદ છે તે જ પ્રથમ કારણ છે.

અને રા કમળાશંકરે કરેલી તપાસ (વસન્ત સં. ૧૯૬૧ કાર્તિકના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૬૯-૩૭૦ માં કહેલી) સ્પષ્ટ રીતે અપૂર્ણ, એકદેશી હોઈ વ્યાપક તેમ જ સર્વથા અધિકારીપ્રદેશમાં અને યોગ્ય રીતે થઈ જણાતી નથી. આ બોલવું સાહસ ભરેલું લાગશે માટે થોડાંક કારણો નોંધું છું. પ્રથમ તો શા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તે જણાવવાની જરૂર હતી;—કેમકે ચ, છ, વગેરેના એ ઉચ્ચાર છે કે નહિં એમ પૂછ્યાથી થણાકને પૂરો કે ખરો અર્થબોધ થતો નથી; અને આ તપાસને પ્રસંગે તેમ થયાનું સાંભળ્યું છે. પછી જે ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય પૂછ્યા હોમનાં નામ, યોગ્યતા, અને અભિપ્રાયની પૂર્ણ નકલો એમ આખ્યાથી પૂર્ણ સ્વરૂપ જણાય. માત્ર દોહન કર્યાથી પોતાની વૃત્તિની છાયા પડવાનો ભય સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. વળી, અભિપ્રાયો બહુ કરીને પત્રો લખીને પૂછેલા જણાય છે; આ ઉચ્ચારનો પ્રશ્ન હોવો વિલક્ષણ છે કે, હેમાં પત્રથી બતાવેલા અભિપ્રાયો માટે પણ રૂબરૂ સવાલજવાબથી ખુલાસા મેળવવાની જરૂર રહે છે. પ્રશ્ન પૂછવામાં પણ પૂછનારના પોતાના અભિપ્રાયની છાયા પડે તો નિર્લેપ જવાબ આપવામાં વખતે હાનિ થાય. રૂબરૂ પૂછવામાં પણ એ ભય છે—અને તે માટે જ મતભેદના પ્રતિનિધિભૂત અનેક વિદ્વાનોની કમિટી પૂછે તે જ સારો માર્ગ છે. વળી રા. કમળાશંકરે જે ગૃહસ્થોને પૂછ્યું હોમની સર્વોચ્ચ યોગ્યતા વિશે સંશય રહેવાનું કારણ છે; કેમકે સુરતવાસી કવિ નર્મદાશંકરે પોતે જ ઉચ્ચારભેદ (લઘુચ્ચારણ્ય યકાર, મૂર્ધન્યતર ડકાર, લઘુચ્ચારણ્ય હકાર) સ્પષ્ટ રીતે દીઠા છે, તેને જ વિશે રા. કમળાશંકરવાળા ગૃહસ્થોમાંથી કેટલાક (શિષ્ટ અને સંસ્કારી

† વસન્ત સં. ૧૯૬૦ ભાદ્રપદ પૃ. ૪૧૧-૩૧૨. વસન્ત સં. ૧૯૬૧ માધ પૃષ્ઠ ૨૪—૨૫.

* પાછળ પૃષ્ઠ ૨૪ જુવો.

કલા છે છતાં) એ ઉચ્ચારોમાંના કેટલાકના અસ્તિત્વ માટે આશ્ચર્ય જ બતાવે છે; કોઈ ઉચ્ચાર લુપ્ત થયા કહે છે (એક વીંથી થયાં લુપ્ત—એમ છે—અને નર્મદાશંકરના કોશને તે કરતાં વધારે સમય થયો; તે ખરું, તોપણ બીજા અવલોકન કરનારાની જોડે વિરોધ આવે છે તેથી અવલોકનશક્તિની ખામી આ પ્રસંગે જણાય છે); અને વળી કોઈ ચ, છ, જ એ ત્રણના એ ઉચ્ચાર જુવે છે છતાં એ જ વર્ગના ચોથા ઝકારના એ ઉચ્ચાર નથી જોતા;—આમ પરિણામ આવે છે. તેમ જ, કેટલા જણના અભિપ્રાય મેળવ્યા તે પણ જણાતું નથી. ફક્ત એ જ ગૃહસ્થોના મત એક તરફ પડ્યા છે ને બીજાના બીજા તરફ પડ્યા છે; એમ પરિણામ આપ્યાથી કશું સિદ્ધ થતું નથી.

ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ કેમકે બીજા મતોમાં અંશતઃ એ ઉચ્ચારની વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર સ્વીકારીને પણ છે જ,—પછી ગ્રામ્યતાનો ખોટો અને અસંબંધ અંશ ઉમેરવાથી ગ્રામ્યતાનો વૃથા જ્ઞાન નથી. તેમ જ, આ પ્રકારની તપાસમાં બહુમતનું તત્ત્વ દોષ મૂકવાની નિલેપ રીતે ના વપરાય; મત આપનારની પાત્રતા, યોગ્યતા વગેરે અસંબંધતા. અંશે બહુ ફેરફાર કરનારા યદ્દિપડવાના. માટે આ બાબત તપાસ યોગ્ય ધોરણથી કમિટી નીમાઈને થાય ત્હારે જ સારું. એ કમિટીએ (૧) અભિપ્રાયોનો સંગ્રહ કરી, (૨) અભિપ્રાય આપનારને રૂબરૂ સવાલજવાબથી ખુલાસા પૂછી પૂરો પ્રકાશ મેળવી, (૩) શિષ્ટ વર્ગમાં ઉચ્ચારનું સ્વાભાવિક વાતચીત વગેરેથી અવલોકન કરી,—પછી સાર કાઢવો જોઈએ. આ ટીકા ચવર્ગના ચાર અક્ષરોના ઉચ્ચાર શિવાય બીજા ઉચ્ચારભેદોના તથા ઉચ્ચારના અસ્તિત્વને પણ યથાવિદિત લાગૂ પાડવાની છે.

(જ)—૪)—મહાપ્રાણીનું દ્વિત્વ-પથ્થર, એમ લખવું કે પથ્થર—એ પ્રશ્ન છે. સન્ધિ-ના નિયમ પ્રમાણે તો અલબ્ધ તથા એમ જ થવું જોઈએ. પરંતુ -

મહાપ્રાણીનું બ્યવહારકુશલતાનું તત્ત્વ સાચવતાં શાસ્ત્રના તત્ત્વને કશી હાનિ દ્વિત્વ-પથ્થર, છડો ધત્ત્યાદિ.

લખવા તરફ મહેં વલણ દેખાડ્યું હતું અને આજ સુધી તેમ લખતો આવ્યો છું. નવલરામભાઈએ પણ એજ ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું. થયે લખીશું તો પણ ઉચ્ચાર તો તથ થવાનો,—સન્ધિનિયમના સ્વાભાવિક સ્વરૂપને લીધે—; અર્થાત્ વાંચવામાં ભ્રમ થવાનો નથી, એટલે બુદ્ધિપર કપટભાવ—જે ઉચ્ચારાનુ-સાર લેખન ના રાખવાથી ઉત્પન્ન થાય છે—તે આહં નહિં પ્રવર્તે તેમ જ થયે એમ કરવા-માં ચાલતા આવેલા માર્ગનું સંરક્ષણ જ છે. તથ લખવામાં નવીનતા સ્વીકારવાનું થાય છે, અને તે નવીનતાથી કશે પ્રમાણમાં લાભ નથી અને લખવાની વિષમતા આવે છે. આ સર્વ કારણો થયેના લાભમાં છે. આ વિચારીશું તો ઇ. સ.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની ૧૯૦૪ ની કમિટીએ આખર નિર્ણય ત્યના લાભમાં શા માટે વાંચનમાળા કમિટી-કર્યો તે સમજી સકાતું નથી. (પરિશિષ્ટ જા. નિયમ ૧૪ મો જુવો.) બીજા મહત્ત્વના પ્રશ્નોમાં (હકારાદિકને સંબંધે) શાસ્ત્રીય-તાનું તત્ત્વ ઉપેક્ષાપાત્ર ગણ્યું અને બ્યવહારકુશલતાનો ખોટો ઉપયોગ કર્યો; અને આ પ્રસંગે, વિનાકારણ, ઉલટો ક્રમ સ્વીકાર્યો.

પરંતુ આ વિશે મ્હારો કશો આગ્રહ નથી; હેમાં ધ્યાનમાં રાખવાનાં તત્ત્વ માત્ર ઉપર દર્શાવી દીધાંછે. પછી જેમ યોગ્ય નિર્ણય લાગે તે ખરો. રા. કેશવલાલ ક્રુવ ત્ય તરફ નિર્ણય આપેછે. (પરિશિષ્ટ (સ))
અથ અથવા તથ રા. કેશવલાલ ક્રુવ ત્ય તરફ નિર્ણય આપેછે. (પરિશિષ્ટ (સ))
વજેરે બાબત બીજા નિયમ ૧૯મો જુવો.) કવિ નર્મદાશંકર ધ્યનો સ્વીકાર કરેછે.
વિદ્વાનોના અભિ- માધવલાલભાઈ ત્યની ભલામણ કરેછે. રા. કમળાશંકર ધ્યના
પ્રાય. પક્ષમાં છે. (મિ. નાનજીયાનીએ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં ધ્ય વિશે
 વાંધો આપ્યો હતો ત્હેમાં તો આ પ્રશ્નની વિષયમર્યાદા તદ્દભવ
 શબ્દોમાં છે, તત્સમમાં હેને માર્ગ નથી એ વિશે બ્રમ હતો તે, પાછળ,—છતિહાસના
 વિભાગમાં—હું કહી ગયોછું.)

આમ ત્હારે આ પ્રશ્ન સંબન્ધે નીચે પ્રમાણે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયની તુલના થાયછે:—

ધ્યના પક્ષમાં

નવલરામભાઈ.

કવિ નર્મદાશંકર.

રા. કમળાશંકર.

ત્યના પક્ષમાં

રા. કેશવલાલ ક્રુવ.

માધવલાલભાઈ.

અને હું, ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે, ધ્ય તરફ વધારે વળુંછું. આમ અભિપ્રાયનો ઝોક પણ ધ્યના લાભમાં છે, અને દલીલોનું બળ પણ તે તરફ વિશેષ જણાયછે. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે ધ્યના પક્ષવાળા ત્યને અશુદ્ધ તો નથી જ કહેતા, ના જ કહી સકાય.

ઇ, ર, ડ, ળ, અને લ નો હવે ગૌણતર પ્રશ્નોનો વિભાગ લખયે;—વિભાગ
 યકાર; બાયડી, દોયડું, (ગ)—(૧). ઇકાર, ર, ડ, ળ અને (કવચિત્) લ નો
 ઇત્યાદિ. એ બાબત નિયમ. ય થઈ જાયછે.

આ બાબત જોડણીના પુસ્તક પૃષ્ઠ ૨૪-૨૬ માં સવિસ્તર ચર્ચા મ્હેં કરીછે. એ બાબત ઉત્સર્ગ નીચે પ્રમાણે ઉપજાવી સકાય:—૨, મૂર્ધન્યતર ડ, અને ળ અનાદિ તથા અકાર સહિત હોય અને ત્હેની પછી ળ, ડ, અથવા લ આવે, તો ર, ડ, ળ નો લઘુ-પ્રયત્ન યકાર થાયછે. તે જ પ્રમાણે લકારની સ્થિતિ હોય તો લકારનો વિકલ્પે યકાર (લઘૂચ્ચારણ) થાયછે; ઉદા—

રકાર—દોયડી; બોયડી; વાયણું, બોવાયણું, પાયણું (ઉપવાસને બીજે દિવસે બોજન).

ડકાર—દેયડી, ખાંચણી;

ળકાર—દયણું, ગયણું, પાયણું;

લકાર—શેલડી અથવા શેયડી:

આ અક્ષરવિકારનું બીજ મૂર્ધન્ય એ (અથવા તાલબ્ય અને મૂર્ધન્ય એ) સાથે સાથે આવતાં ઉચ્ચાર કંઠણ પડેછે તે છે.

ધકાર માટે ઉત્સર્ગ.—

શબ્દના વચલા ભાગમાં ધકાર આવેછે અને સમીપ ડ અથવા લ હોયછે ત્યારે એ ધનો લઘુપ્રયત્ન યકાર થાયછે, હેના ઉપર accent (સ્વર)ના હોય તો; ઉદા—ભાયડો, બાયડી, પયડું, બાયલો.

આ વિકારનું બીજ એ છે કે આ પ્રસંગે ધકાર હ્રસ્વ તો હોયછે જ પણ તે કારણથી અને હેના ઉપર accent (સ્વર) ના આવવાથી હેના ઉચ્ચારણને કાળ બહુ થોડો મળેછે.

આ ઉત્સર્ગોની પુષ્ટિમાં દલીલોની પુનરુક્તિની જરૂર નથી. એક ધ્યાન ખેંચે હેવી વાત છે કે યકારની વિરુદ્ધપક્ષના લોકોમાં પણ ‘બાઇડો,’ ‘બાઇલો,’ કે ‘દેડડી’ તો નથી જ બોલાતું લખાતું; તેમ જ યકારનો ત્યાગ કરવાના આગ્રહમાં ખેંચાઈને કેટલાક હાસ્યજનક પ્રયોગો થતા જોવામાં આવેછે, તે બહુ સ્તંભ વાત છે; ઉદા ‘ફાયદો’ ને બદલે ‘શાઇદો,’ ‘પાળણું’ નહિ પણ ‘પારણું’ ‘બાઇડી’ નહિ પણ ‘બારડી’ ! ! વિચિત્ર હાસ્યજનકતાની પરાકાષ્ટ ‘બારડી’ શબ્દમાં આવેછે.

કવિ નર્મદ તથા મ્હારી સૂચનાને અનુમોદન કવિ નર્મદાશંકર તથા રા. કેશવ-રા. કેશવલાલ યકારને લાલ દ્રવ તરશથી મળતું જણાવ્યું છે. રા. કેશવલાલનો નિયમ અનુમોદન આવેછે. ૧૭મો, પરિશિષ્ટ (જ) માં, આ રૂપાન્તર સ્વીકારેછે.

નર્મદાશ, મુખમુદ્રા, ૫૪ ‘એ’માં હેમણે જે રૂપાન્તરોને વર્ણસંપ્રસારણનું નામ આપ્યું-છે તેમાં આ યકાર સ્વીકાર્યોછે; માત્ર હેનો ઇતિહાસ બતાવવામાં કાંઈક કલ્પનાનું જોર વધારે લાગેછે. લખેછે:—

“૨-લ ની સાથે ડ-ણ આવ્યેથી ૨-લ ઉડીને પાસેનાં વ્યંજનવર્ણનું દ્વિત્વ કરેછે ને પછી એ દ્વિત્વમાંના પ્રથમ વ્યંજનનો ય થાયછે. બરણી-બણી-બયણી; મળણું-

+ રા. ગોવર્ધનરામભાઈને હાથે પણ આ સ્પષ્ટન થયેલું છે. ‘ચાયણી’ રૂપ ટાળવા જતાં ‘ચાળણી’ને બદલે ‘ચારણી’ લખ્યુંછે. (સમાલોચક ઓક્ટોબર ૧૮૯૭ પૃ. ૧૫૯ પંક્તિ ૧૫).

ગણ્ણુ-ગયણ્ણુ; ચાળણી-ચારણી-ચાણ્ણી-ચાયણી; કારડો, કોડડો, કોયડો; પરડો, પઠો, પયડો, ધ૦.”

ળકારનાં ઉદાહરણ (ચાળણી, ગળણ્ણુ શબ્દોમાં) આમાં છે છતાં નિયમમાં ૨-લ વિશે જ કહ્યું છે, તેમ જ ડકારને વિશે કશું કહ્યું નથી (ખાંચણી, ઢેયડી), એ બૃહ્ય અને ન્યૂનતા માત્ર નોંધીશું.

ઈ નો ય થવાના ‘સ’પ્રસારણુ’ વિશે એ જ પૃષ્ઠમાં એઓ લખે છે:—

“ઈ-ય, તે એ-યના પ્રચારમાં ઈ વાળો ને ય વાળો વિશેષ માન્ય છે, રાયતું-રાઈતું; ભાયડો-ભાઈડો; પોયણુ-પોએણુ, સોયક—સોએક ધ૦” —

અહિં ‘ભાઈડો’ પ્રયોગ તો જરા અવાસ્તવિક લાગે છે. અને ઉપરના નિયમમાં બહુ અર્થવિશદતા પણ નથી જણાતી; તેમ જ સોયક (શોકય) શબ્દ તદ્દન એકદેશી છે. તથાપિ ઈકારનો યકાર થવાની વાતનો સ્વીકાર અહિં સ્પષ્ટ છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં વાંચનમાળાકમિટીએ ઘડેલા નિયમોમાં ‘ખાયડી’, ‘રાયતું’—એમ સ્વીકાર્યું છે; પણ ‘ગળણી’ એમ કબૂલ રાખે છે—‘ગયણી’ નહિં.

‘શાન્ત’ અકાર; (ગ)—(૨)—શાન્ત અકાર—
કેટલાક વિદ્વાનોના મત.

આ પ્રશ્ન બહુ x ફેલાળાઈ ચૂક્યો છે. સાર એ છે કે માણસ, ધર, જનમંડલ, લીમડો, ચોપડી, લખતું, એસતો, ઇત્યાદિમાં યથાક્રમ સ, ર, ન, મ, પ, ખ અને સમાંના અકારતું ઉચ્ચારણુ ત્વરિતાભાસિ ચાય છે હેને શાન્ત અકાર કહેવો કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. માધવલાલભાઈ, રા. કમળાશંકર, રા. કેશવલાલ ટ્રુવ.—એ ત્રણ વિદ્વાનો અકારને શાન્ત માને છે. પરંતુ હેમાં પણ માધવલાલભાઈને મતે કર્મ, રત્ન વગેરે જોડાક્ષર અન્તે આવનારા શબ્દોનો છેલ્લો અકાર ઉચ્ચારિત જ છે; નવલરામભાઈ ફક્ત અન્ત્ય અકારને

x ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અંક ૨ પૃષ્ઠ ૩૮ થી ૪૩.

સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૧૧-૧૨ પૃષ્ઠ ૨૫૭-૨૫૮.

ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અં. ૩ પૃષ્ઠ ૭૯-૮૩.

સુદર્શન પુ. ૧૫ અંક ૧૧-૧૨ પૃષ્ઠ ૩૧૫.

ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૪૩ અં. ૭ પૃષ્ઠ. ૨૧૪—૨૧૫.

વસન્ત વર્ષ ૩ અંક ૮ પૃષ્ઠ ૩૦૭.

વસન્ત વર્ષ ૩ અંક ૧૦ પૃષ્ઠ ૩૬૬—૩૬૭

વસન્ત વર્ષ ૪ અંક ૧ પૃષ્ઠ ૨૩.

ફ હવે રા. કેશવલાલ પણ ‘શાન્ત અકાર’ એ વચનમાં ચક્ષુ દ્વારા જોવા છે એમ હેમના સાહિત્યપરિષદ આગળ વાંચેલા ‘વાઘ્યાપાર’ વિશેના નિબંધમાંથી જણાય છે. તેથી હવે વિચાર હેમણે બદલ્યો જણાય છે.

(દેવ, રામ, વગેરેમાંના છેલ્લા અક્ષરને) લુપ્તવત્ ગણેછે; † અને કવિ નર્મદ શબ્દનાં ક્રમે બીજા હેવા અક્ષરાન્ત અક્ષરમાં (પછી તે અન્ય હો કે અનન્ય હો, ત્યાં) અક્ષરનું ઉચ્ચારણુ વ્યંજનથી અધિક માત્રાનું (હ્રસ્વ સ્વરની એક માત્રા અને વ્યંજનની અડધી ગણતાં હાવા અક્ષરની ટૂં માત્રા ગણી તેટલી માત્રાનું) માને છે. *

કવિ નર્મદનું આ માત્રાકલન કાંઈ સત્ય સ્થિતિ તરફ નિર્દેશ કરેછે. અક્ષર શાન્ત નહિ; પણ ત્વરિતાભાસિ છે—અસ્વરિત હોવાને લીધે—તેથી હેની માત્રા શૂન્ય તો નહિ કે અડધી પણ નહિ, પણ એક માત્રા પણ નહિ અને ટૂં કાંઈક હશે એમ કલ્પવામાં શાન્તતાનો તો અર્થાત્ જ નિષેધ આવેછે. પદમાં તો હેવે સ્થળે એ અક્ષરની એક માત્રા સ્પષ્ટ જ છે. પણ ગદ્યમાં કાંઈક ઊનતા માનિયે તો ટૂં માત્રાની કલ્પના છેક હરી કાઢવા જેવી નથી.

સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૧૧-૧૨ પૃ. ૨૫૭ મે નીચે પ્રમાણે આ અક્ષરની પાક્ષિક રીતે માત્રાકલના મ્હેં આમ કરીછે:—

“જો કદાપિ ક્ષણવાર સ્વીકારિયે કે એ અક્ષર પૂર્ણ ઉચ્ચરિત અક્ષરથી કાંઈક ઓછો અથવા ભિન્ન છે, તો પણ એટલું તો ખરું જ કે પૂર્ણ અક્ષરની એક માત્રા ગણિયે તો આ શાન્ત અક્ષરની ઓછામાં ઓછી અડધી માત્રા તો ખરી જ. પણ ખરું જોતાં જે વખતે આ શાન્ત અક્ષર એક કરતાં ઓછી માત્રાનો સંભળાવાનો ભ્રમ થાય-છે, તે વખતે હેની અડધી માત્રા તો હેની સાથેના બીજા ગુરુ સ્વરોની જે નહિ પણ એક માત્રા હોય તેટલું પ્રમાણમાં ઉચ્ચારણુ થાય છે.”

નવલરામભાઈ જુદી ગણના કરેછે; પરંતુ શાન્ત કહેવાનો અન્તર્વિરોધ તો નથી જ કરતા; એ અક્ષર જેને લાગ્યોછે તે વ્યંજન ખોડો બોલાયછે એમ કહી અક્ષરને અર્થાત્ લુપ્ત ગણે છે. પરંતુ accent નું સ્વરૂપ તપાસતાં જણાશે કે આ આભાસ છે, એ અ ઉપર accent ના અભાવને લીધે.

મ્હારો નમ્ર મત એમ છે કે આ અક્ષર શાન્ત નથી;—શાન્ત અક્ષર, શાન્ત સ્વર, Silent sound, એ વચન જ અન્તર્વિરોધી છે. પરંતુ અક્ષર શાન્ત એ અક્ષર unaccented, અસ્વરિત, છે; અને તેથી હેનું ઉચ્ચારણુ ત્વરિતાભાસિ થઈ એ સ્વર ઉપર જોર ઓછું આવેછે. તેથી સ્વરિત છે. ભ્રમ થાયછે. પણ તે ભ્રમને પરિણામે શાન્તતાનું નામ આપવું તે તો વસ્તુસ્થિતિની વિરુદ્ધ જ છે. કેટલાંક બાળકોને પક્ષ શબ્દને બીજા અક્ષર (ક્ષના અક્ષર ઉપર) વિશેષ બાર દઈને બોલતાં ધણીવાર સાંભળિયે

† નવલગ્રંથાવળી. ભાગ ૩ જો પૃષ્ઠ ૧૩.

(‘જ્યાં સ્કૉર્લડ’ શબ્દમાં ૬ ખોડો લખવાનું ઠરાવેછે; તેથી પૂરો હોય તો એ ૮ તો આ લુપ્તવત્ નહિ એમ મત સૂચવાયછે.)

* નર્મકોશ, મુખ્યમુદ્રા પૃષ્ઠ ઉ—(ઈ).

છિયે, તે વખત સ્વરિત અસ્વરિતનો ભેદ જણાઈ આવેછે અને શાન્તતાની કદરૂપતા નિરસ્ત થાયછે. માધવલાલભાઈ કહે, રત્ન વગેરે શબ્દમાં અકારને ઉચ્ચરિત ગણેછે એ પણ સ્વયંક વાત છે.

કોઈ ફેરફાર શાન્ત કહો કે અસ્વરિત કહો—હેમાં નામ માટે શા સારું લઢી મરવું ? નામમાં શું ? પરંતુ આ સ્થળે નામમાં જ બધું શાન્ત કે અસ્વરિત—હેમાં સમાયુંછે. શાન્ત નામ આપ્યાથી જે અર્થબોધ થાયછે નામ માટે શા સારું લઢી તેથી તદ્દન જુદો જ અર્થબોધ અસ્વરિત કહ્યાથી મરવું ?—કારણે,—જવાબ. થાયછે—એ બંને શબ્દો જુદાં જુદાં સ્વરૂપના પ્રતિનિધિ છે—અને સ્વરૂપ ખરું શું છે તે પ્રશ્ન છે, નામ તો પછી તે સ્વરૂપને પરિણામે જ આવેછે.

અને વસ્તુસ્થિતિની પરીક્ષાની કૃત્તીઓ—ઉપર પક્ષના સ્વરિત ઉચ્ચારની ખતાવી તે શિવાય—ખીજ એ છે. એક તો ખેસતો, ચોપડી, ઇત્યાદિની માત્રા પદમાં મૂકતાં હમેશાં પાંચ થશે, કદી પણ ચાર ના થવાની, અને અકાર શાન્ત ગણિયે તો તો *ખેસતો, ખેસતો, ચોપડી, એમ ચાર માત્રા થવી જોઈયે. શાન્ત ફેરફાર ખરો અને માત્રા તો આ આખી એક ગણવી એમ તો નહિં બને, એ તો સુવેલા માણસને નામે પગાર ચાત્ર રાખવા જેવું કૃત્ય થાય. ખીજ કૃત્તી એ છે કે ‘શાન્ત’ અકારની પૂર્વનો હ્રસ્વ સ્વર થડકાતો નથી; થડકાતો બોલાયછે; અને ‘ઉપયોગ’ લખીને તેમ બોલિયે તો ઉ થડકાશે નહિં, ના જ થડકાય. પ, યો એ જોડાક્ષર ના હોવાના તેથી. જો પ ને શાન્ત ગણ્યો તો ખ્યો જેવું પરિણામ થઈ ઉ થડકાય જ.

સવિસ્તર પુષ્ટિ પ્રમાણે તો હું અન્ય સ્થળે આખી ચૂંચોછું. (સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૧૧-૧૨; સુદર્શન પુ. ૧૫ અં. ૧૧-૧૨; વસન્ત વર્ષ ૩ અં. ૮; વસન્ત વર્ષ ૪ અં. ૧.) ઉપર માત્ર સારતત્ત્વ જ મૂક્યુંછે.

એકાદ શંકાની પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે. રમવું, જમવું, ને બદલે ઉતાવળમાં રમ્મું, જમ્મું, એમ લોકો કેટલીક વાર બોલેછે. તેમ જ લોખંડ શબ્દ લોહખંડ ઉપરથી થયો હેમાં હકારનો અ ભ્રમ થવાથી હ પણ પછી ના ટમ્મો; આ ઉદાહરણો અકારની શાન્તતા શું નથી સ્વયંવતાં ? આમ કોઈ ફેરફાર. પરંતુ એમ જો ગણીશું તો તો લખવું, ચોપડી, વગેરે રૂપોને બદલે લખ્વું, ચોપ્ડી—વગેરે લખવું પ્રાપ્ત થશે. ખરી વાત તે એ છે કે

* હાવા પ્રયોગ મિ ક. ૨. નાનજિયાણીને હાથે થયેલા જોવામાં આવેછે. ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૬ અંક ૧૨ મો પૃષ્ઠ ૩૭૯ પંક્તિ ૫ મી.

રમ્યું, જમ્યું—એ શિષ્ટ ઉચ્ચારો કે પ્રયોગો નથી; અને એ રીતે તો અતિ લપલપાટ-થી બોલનારા લોકો અક્ષરોના અક્ષરો ખાઈ જાય છે તે પ્રયોગો સ્વીકારવા પડશે. લોખંડની વ્યુત્પત્તિમાં પણ કાંઈક એ સ્વભાવની અંકિતતા છે; તેમ જ હકારમાંના અ અપૂર્ણ ઉચ્ચારોતો થતાંવાત હકારનું સ્વરૂપ જ પોચું થઈ જઈ વધારે ઘસારો પામીને ‘લોખંડ’ થયું. પણ તેટલા ઉપરથી સર્વસામાન્ય નિયમને આધ આણવો વાજબી નથી. બંધાઈ ગયેલા એક શબ્દના રૂપ ઉપરથી બીજી જાતના શબ્દોના સ્વરૂપ ઉપર-અનર્થ-ટના હજી સૂધી પ્રગટ છે. હેવા સ્વરૂપ ઉપર—છાયા પાડવી એ અયોગ્ય છે.

શાન્ત અકારનો પ્રશ્ન ખરું જોતાં જોડણીની વિષયમર્યાદામાં નથી આવી સકતો; વ્યાકરણના પ્રદેશમાં હેનું ખરું સ્થાન તો છે. પરંતુ ‘શાન્ત’ અકાર એ જોડણીનો શબ્દલેખનના પ્રસંગે—એ અકાર લખવો કે નહિ વિષય નથી; વ્યાકરણનો એ પ્રશ્ન કેટલાકે ઉપસ્થિત કરેલો જણાય છે; તેમ જ અકારની હાવી માની લીધેલી શાન્તતાને લીધે ઉચ્ચાર-નું અનિશ્ચિતપણું ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે-છે, અને ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું એમ નિયમ રાખીશું તો લખાણનું સ્વરૂપ બહુ બદલાઈ જશે એ વાંધાના એક પ્રકાર તરીકે આ પ્રશ્ન દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી એ વિશે આટલી ચર્ચા કરવી પડી છે.

Accent (સ્વર) ખરું જોતાં ગુજરાતીમાં લુપ્ત થઈ ગયા જેવો જ છે. પરંતુ છેક જ નાપ્રદ થયો નથી. વૈદિક સંસ્કૃતમાં સ્વર હતા તે લૌકિક સંસ્કૃતમાં લુપ્ત થયા. પરંતુ ગુજરાતીમાં શબ્દોનાં બંધારણ ગુજરાતી ભાષામાં બનાવવામાં ગૂઢ રીતે પ્રવર્તનું તત્ત્વ એ accentનું છે. તે સ્થાને કેકાણે સ્ફુર્તિ કાંઈક દેખા દે છે. અને હેનો ઉપયોગ છે; છતાં હેનો મર્યાદિત આમ જોડણીના નિયામક બળ તરીકે કરવાનો છે. Accent ની કલ્પના મહેં નવી ચોજી કાઢી નથી. માધવલાલ બાધ્યે એ વિષય કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. (ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અંક ૪ પૃષ્ઠ ૭૯-૮૩ જુઓ.)

લખીએ, લખિયે; ચોપડીઓ, (ગ)—(ઙ)—તથા (ઙ)—લખિયે, ચોપડિયો, ચોપડિયો; અને ઇકાર ઉકારની ખડિયો, ઇત્યાદિ રાખવું કે લખીએ, ચોપડીઓ, ખડીઓ? હસ્વદીર્ઘતા. અને ઇકાર ઉકારની હસ્વદીર્ઘતા.

આ બે પ્રશ્નો વિશે મહેં મહારા જોડણીના પુસ્તકમાં ખાસ ચર્ચા કરી નથી. મુખ્ય કારણ એ છે કે એ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જોડણીનો વિષય નથી; વ્યાકરણનો, અને, હેને પરિણામે, કોશનો વિષય છે. તેમ જ આ પ્રશ્ન કેટલીક રીતે સંશયગ્રસ્ત છે; પોતપોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતપોતાની તરફ ખેંચખેંચા કરવાનો પ્રસંગ, જોડણીના બીજા પ્રશ્નો કરતાં, હામાં વધારે મળે છે. તો પણ હેની પરીક્ષા મનન સહિત અને

ધૈર્યથી કર્યાથી જણાશે કે હેમાં પણ નિશ્ચિતતા—કોઈક નિયમયુક્ત ધોરણને આધારે—આવી સકે એમ લાગેછે. અને એ વાતનો નિર્ણય થવો ઇષ્ટ પણ છે. તેથી કેટલાક વિચાર આ પ્રસંગે પ્રગટ કરવાનું ધારુંછું. જોડણીના કોઈ પણ વિષયમાં દુરાગ્રહને અવકાશ જ નથી, તેમ આ પ્રશ્ન માટે તો તેમ ના જ બની સકે. માટે ફક્ત નિર્ણય માટે ધોરણ દર્શાવીને હું અટકીશ; અલબત્ત હેમાં સમાયલાં કારણા બતાવવાં પડશે.

મ્હે હમણાં જ કહ્યું કે ‘જોડણી’ના પુસ્તકમાં આ પ્રશ્નોને મ્હે સ્પર્શ નથી કર્યો. પરંતુ તે પછી બે ત્રણ પ્રસંગે મ્હે કાંઈક ઇશારા આ આ વિષય ‘જોડણી’ના વિષયમાં કર્યાછે. માર્ચ ૧૮૮૮માં અને તે પછી “ગુજ-પુસ્તકમાં નથી; પરંતુ બીજે રાતી” પત્રમાં કેટલાક ગુજરાતી ભાષા સંબન્ધી પ્રશ્નો સ્થળે ઇશારા કર્યાછે. ચર્ચાયા હતા હેમાં મ્હે પત્ર: લખેલા ત્યાં કાંઈક આ બાબતના કેટલાક નિયમનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પછી ઈ. સ. ૧૮૯૦માં જ્ઞાનસુધામાં (ઓક્ટોબર-નોવેમ્બર-ડીસેમ્બરના અંકમાં) રા. ગોવર્ધનભાઈની ચર્ચાના અવલોકનને પ્રસંગે આ પ્રશ્નમાંના એક બેની બાબત મ્હે થોડું કહ્યું હતું. અને તે પછી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ ના સુદર્શનમાં (૫૪ ૧૨૯ મે—વિષય નં. ૩૧ ને કેકાણે) જરાક ઇશારો કર્યો હતો. એ સર્વનો સાર નીચે આગળ ઉપર બતાવીશ.

હાલ તો આ પ્રશ્નમાં સાક્ષર ચિન્તકોના મત શા શા છે તે જોઈએ:—

બુકકમિટીએ ઈ. સ. ૧૮૭૧—૭૨ માં નિયમો કર્યા તે પ્રમાણે ‘નદીઓ’ અથવા ‘નદિયો’ (એમ વૈકલ્પિક રૂપ) જૂ—જૂઓ, લીંબુ—લીંબુઓ; જૂ, ઈ. સ. ૧૮૭૨ ની લૂ, ફૂટ, ફૂધ, ધૂળ, ચૂક; મૂક, ચૂનો, ખૂણો; મૂકનાર; બુકકમિટીના નિયમમાં ફૂટડો, ફૂળડો; ખુશાલ; ધી, કદી; કીડી, ખીચડી; નાળિયેર, આ પ્રશ્ન વિશે નિર્ણય. રૂપિયો; એમ રૂપ સ્વીકાર્યાં હતાં.

એ નિયમોનું ધોરણ નવલરામભાઈએ બતાવ્યુંછે, (પરિશિષ્ટ (ક) નિયમ ૭, ૮, ૯, ૧૦ મૂળ ૭, ૮, ૯ ના ઉપરથી કરેલા જીવો.) તે આ પ્રમાણે છે:—

૧. નાન્યતર જાતિના શબ્દોનો અન્ય ઉકાર અથવા ઉકાર હ્રસ્વ છે. ખીજા શબ્દોનો પણ અન્ય ઉકાર હ્રસ્વ છે. હું, તું, લખું.

૨. અન્ય ઈકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ છે.

અપવાદ:— એકાક્ષરી શબ્દોનો ઉકાર દીર્ઘ છે. (જૂ, લૂ વગેરે).

૩. અનન્ય ઈકાર ઉકાર—

બે અક્ષરના શબ્દોમાં—(ઘણું કરીને) ઈકાર તથા ઉકાર દીર્ઘ છે; કીડી, ચૂનો; ઇલાદિ. બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં—ઈ અથવા ઉ પછી લઘુ

આવે તો ઈ ઉ દીર્ઘ રાખવા, અને શુરુ આવે તો હ્રસ્વ રાખવા;—કૂખડો, ખુશાલ; ખીચડી, નાળિયેર; છત્યાદિ.

અપવાદ:—પ્રત્યય અથવા સમાસનું ઉત્તરપદ લાગે તે પ્રસંગે ઉપરનો નિયમ લાગૂ પડતો નથી;—ગાડીવાન; ગાડીધોડા; છત્યાદિ.

પ્રતિપ્રસવ—મકિરાન્ત શબ્દ પછી સ્વરાદિ પ્રત્યય આવતાં ઈ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાયછે અને પ્રત્યયના આદિ સ્વરની પૂર્વે ય ઉમેરાયછે;—નદીઓ, અથવા નદિયો; લખીએ અથવા લખિયે; નદીએ, અથવા નદિયે.

એ ઉપર નવલરામ- નવલરામભાઈની ચર્ચા આ નિયમો ઉપર વિચારપૂર્ણ છે. ભાઈની સખળચર્ચા. હેનું તાત્પર્ય આમ છે:—

૧. આ નિયમો તત્સમ શબ્દો માટે નહિં પણ તદ્ભવ માટે છે તે ભૂલવું નહિં.
૨. ઉપરના ત્રીજા નિયમમાં “ઘણું કરીને” એ વિશેષક વચન કાઢી નાંખવું; કેમકે એ રાખ્યાથી નિર્ણયમાં અનિશ્ચિતતા આવેછે: અને કાઢ્યાથી વ્યુત્પત્તિ વિરુદ્ધ જોડણી થવાનો સંભવ અત્યન્ત થોડો છે.—આમ વિશેષ સૂચના હેમની છે.
૩. એ નિયમ ત્રીજાના પ્રતિપ્રસવમાં વિકલ્પ ના સ્વીકારતાં હમેશાં ઈ હ્રસ્વ થાયછે અને પ્રત્યયના સ્વર પૂર્વે યકાર બળેછે:—એમ નિયમ રાખવો. આમ હેમની વિશેષ સૂચના છે.

પછી સામાન્ય ટીકા એક એમ મૂકેછે કે આ નિયમોમાં, વ્યુત્પત્તિનો આદર (પ્રાકૃત ભાષા, ઉત્સર્ગો વગેરે ઉપર નજર રાખીને) કરવો, તેમ જ ચાલતો ઉચ્ચાર સંભાળવો, એ બંને ધોરણો યથાઘટિત સાચવીને મધ્યમ રસ્તો યુક્તક્રમિટીએ પકડ્યોછે; અને એ ગંભીર વિચારથી રચાયોછે અને એથી નિશ્ચિતતાનું ફળ મળેછે.

કવિ નર્મદાશંકરના આ બાબતમાં નિયમ હેમના કોશની મુખ્યમુદ્રાના ૯૭ પૃષ્ઠમાં (ઈ) એ વિભાગમાં આપ્યા છે. લ'બાણ થાય માટે પરિશિષ્ટમાં મૂકું-
કવિ નર્મદાના નિયમ. ધું. x એ નિયમો પ્રમાણે જૂ, ર, લ વગેરે દીર્ઘ છે; કૂઓ—કુવો, જૂઓ—જુવો, એમ વિકલ્પ છે; કુદવું, કુટકું, શિખવું, વગેરેમાં ઉકાર હ્રસ્વ ગણ્યોછે; ટીડી+આરું=કિડિયારું, દૂધ+ભાઈ=દુધભાઈ, કૂઓ+એતર (એતરમાંથી અવશિષ્ટ રહેલો અંશ)=કુવેતર, નદિયો અથવા નદીઓ; એમ હ્રસ્વદીર્ઘના વિકાર છે.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમોમાંના ૫, ૬, ૭, ૮, અને ૯ અને ૨૦મા નિયમો આ પ્રશ્ન ઉપર છે. (પરિશિષ્ટ (જી) જુવે.) હેમાં ઉચ્ચારનો પ્રચાર તથા વ્યુત્પત્તિ બંને ઉપર લક્ષ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. રા. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમ. ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોનાં પરિણામ અને આ નિયમો નાં પરિણામ બહુ અંશે મળતાં આવશે. માત્ર 'કરિયે' સ-બન્ધે 'કરીએ' એ વિકલ્પ બુક્કમિટીનો છે તે રા. કેશવલાલના નિયમમાં કબૂલ નથી, એમ ભાસ થાય છે.

આધવલાલભાઈના નિયમો સ્પષ્ટ રૂપે ને સંપૂર્ણ રૂપે પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવ્યા જણાતા. પરંતુ 'દુખીઆં', અને 'દુખિયાં'—એમ વિકલ્પ હેમણે એક ચર્ચામાં સ્વીકાર્યો છે. (શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અં. ૭ પૃષ્ઠ ૨૦૨—૨૦૩.) તે ઉપરથી આ પ્રકારના શબ્દોમાં ઈ. સ. ૧૮૭૧—૭૨ ની બુક્કમિટીનું ધોરણ હેમણે કબૂલ રાખ્યું જણાય છે.

રા. ગોવર્ધનરામ- રા. ગોવર્ધનભાઈએ એક જ સરલ નિયમમાં આ પ્રશ્નનો ગૂંચવાટ ભાઈનો સરળ ઉકેલવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા હ્રસ્વ નિયમ; શુદ્ધિનું લખવા (તદ્ભવમાં). આ માર્ગમાં સરળતા આમળ શુદ્ધિ અને વસ્તુ-બલિદાન. સ્થિતિનું બલિદાન અપાય છે. તે અનિષ્ટ છે. *અન્ય સ્થળે આ ઉપર બહુ કહ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં વાંચનમાળા કમિટીએ આ પર ઠરાવ કર્યો છે હેમાંના નિયમ ૭, ૮, અને ૯ આ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કરે છે. હેમાં ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમો તરફ કાંઈક લક્ષ અપાયલું જણાય છે. ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની વાંચનમા- ૭૨ ના નિયમો તરફ કાંઈક લક્ષ અપાયલું જણાય છે. ણા કમિટીનો ઠરાવ. પરંતુ થોડીક બાબતોમાં તફાવત રહે છે, અને હેનું પ્રાચીન (૧૮૭૧-૭૨ના) નિયમોની સરસાઈમાં પરિ-ણામ આવે છે.

આ નવા નિયમોમાં કેટલુંક અગમ્ય છે. જેમકે 'એકાચ્' શબ્દનો અર્થ એક સ્વર-વાળો એમ થાય; તે સર્વત્ર Syllable (વચડી) ના અર્થમાં વાપરે-એ ઠરાવોમાં દોષ છે. લો જણાય છે. એ અયોગ્ય છે તે તો જૂદી વાત પણ તેથી ૧૮૭૨ના નિયમની બરો અર્થબોધ થવામાં હરકત પડે છે. વિશેષ તો એટલા માટે સરસાઈ. કે નિયમ ૮-(૧) માં 'એકાચ્ શબ્દો' (= એક સ્વરવાળા શબ્દો) અને 'દ્વિસ્વર શબ્દો' એમ બરોબર શબ્દગ્રહણ કર્યું છે છતાં નિયમ ૭ માં 'એકાચ્' શબ્દ Syllable ના જ અર્થમાં હોય એમ લાગે છે.

વળી નિયમ ૮-(૧) માં 'દ્વધ' વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘ જી વાજખી રીતે જ રાખ્યો છે;

* જ્ઞાનસુધા, ઓકટોબર, નોવેમ્બર, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬માં 'ગુજરાતી જોડણી'ના વિષયમાં.

છતાં 'જૂનું' શબ્દમાં ઉદ્ભવ રાખી 'જૂનું' લખવું એમ ઠરાવ્યું છે. વ્યુત્પત્તિપક્ષથી જોતાં તે બંનેને એક જ નિયમ લાગૂ પડી દીર્ઘ ઉચાર જ થવો જોઈએ; અને 'દૂધ' વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘતાનું કારણ નિયમમાં બતાવ્યું નથી, પરંતુ વ્યુત્પત્તિમાં જ છે, એ સર્વથી સમજાય એમ છે. **દુગ્ધમ—દુધ્**—પછી હમાંના પ્રથમનો લોપ થઈ પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ (ઉત્સર્ગાનુસાર) થવાથી—દૂધ. આ જ નિયમ **ઝીર્ણ** ઉપરથી 'જૂનું' થવામાં પ્રવર્તે છે. તેમ જ નિયમ હમો કેટલાક ઉદાહરણમાં ૧૮૭૧-૭૨ ના રૂઢાપણ બરેલા નિયમોનો અનાદર કરે છે અને હેનું કારણ સમજાવું પણ નથી. ઉદા. કડીઓ, નદીઓ, એ ૩૫ જ ફક્ત સ્વીકારતાં વાસ્તવિક ઉચ્ચારવાળાં ૩૫—કડિયો, નદિયો, વગેરેનો વિકલ્પ પણ નથી કબૂલ રાખ્યો. પરંતુ ૧૮૭૧—૭૨ ના નિયમોની ઘટના વધારે શાસ્ત્રીય છે એમ ફહેલું પડે છે.

આમ ત્યારે આ પ્રશ્ન સંબન્ધે બિન્ન બિન્ન અભિપ્રાયોની શ્રેણી છે. ફહેવાની જરૂર નથી કે, મહારા નત્ર મત પ્રમાણે, એકંદર જોતાં પ્રિ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ વાળા બુકકમિટીના નિયમોમાંનું ધારણ બહુ અંશે સ્વીકારવા લાયક છે.

સંવિસ્તર કારણો—આ નિયમ સ્વીકાર્ય કેમ છે અને બાકીના (આ નિયમોથી વિરોધે આવનારા) નિયમો ઓછાવધતા ત્યાજ્ય કેમ છે તે વિશે કારણો—આપતાં લંબાણ થાય. અને વળી, હું કહી ગયેછું તેમ, આ ખરું જોતાં વ્યાકરણ અને કોશનો વિષય છે. તથાપિ ટૂંકામાં કેટલાંક કારણો બતાવીશ અને એ ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોમાં શી ન્યૂનાધિકતા સુધાર્યાથી બરાબર ઘટના થાય એમ છે તે બાબત પણ દર્શાવે કરીશ. તેમ કરતા પહેલાં બીજા મતોમાં શી અસંતોષકારક સ્થિતિ છે તે ઝડપથી જોઈ જઈએ.

નર્મદકવિના નિયમો

ની પરીક્ષા.

નર્મદાશંકરના નિયમો—

૧. એ અક્ષરના શબ્દોમાં પ્રથમનો ઠંકાર તથા ઉચાર દીર્ઘ છે. આ યથાન્યાય છે. પણ 'કર', 'વિણ' (=વિના), સુર (સંગીતના સ્વર), જેવા કેટલાક અપવાદને સ્થાન નથી મળ્યું. (આ ન્યૂનતા તે બુકકમિટીના ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમમાં પણ છે. પરંતુ તે વિશે આગળ ઉપર ફહેવાશે).

ફૂઓ, જૂઓ—એ શબ્દો માટે નિયમ જરાક વિલક્ષણ કાઢ્યો છે. એ અક્ષરના શબ્દમાં પ્રથમ બે અને અન્તે ઓ હોય તો વિકલ્પે હ્રસ્વ ઉ અને વો થાય; આમ નિયમ ક્યો છે. પરંતુ 'ફૂઓ' શબ્દમાં જ તથા વો શબ્દશરીરમાં જ સમાયલા છે અને **કૂપઃ કૂવો** (પ્રા.) એમ થઈ ગુજરાતીમાં આવેલો 'ફૂવો' એમ જ સ્વીકારવાને

* પ્રાકૃતમાં સ્વર પછી આવેલા અનાદિ અસંયુક્ત પકારનો લોપ થાય છે તેમ જ વ પણ થાય છે. તે બંને પ્રાપ્ત થતાં શું કરવું? હેમચન્દ્ર કહે છે **एतेन पकारस्य प्राप्तयोर्लोपवकारयोर्यस्मिन् कृते भुतिसुखमुत्पद्यते स तत्र कार्यः** (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૨૩૧ સ્ત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન જુવો.) તેથી **કૂવો**.

કાંઈ આધ નથી અને એ વાળખી છે. ‘જૂઓ’ કાંઈ જોલતું પણ નથી. તેમ ‘જૂઓ’ શબ્દ ‘જૂ’ (નામ: વાળમાં પડનારો જીવ) + ઓ (જહુવચન) હોય તો તે બુકકમિટીએ પ્રત્યયને સંબંધે અપવાદ મૂકીને આનું આ રૂપ સાધ્યું છે તે વધારે સુઘટિત થાય છે. પણ ‘જોવું’ નો આત્માર્થ ખીજો પુરુષ જહુવચન હોય, તો જો + ઓ—પછી જૂ + ઓ, પછી ‘જુવો’ એમ થાય; અને આ તો તદ્દન વ્યાકરણના પ્રદેશમાં જોડા ધૂશી જવાનું થાય છે. બે અક્ષરના શબ્દ વિશે નિયમ આપતાં પ્રથમ બાસ તો એ જ થાય કે પ્રકૃતિ રૂપ શબ્દને વિશે જ કહે છે. આ ટીકા ‘જૂ’નું જહુવચન ‘જૂઓ’ હોય તો પણ લાગૂ પડે છે.

૩. શિખવું, કુદવું*—ઇત્યાદિમાં ઈકાર ઉકાર હ્રસ્વ ઠરાવનારો નિયમ વસ્તુસ્થિતિ સાથે વિરોધ આણે છે,—ઉચ્ચાર તેમ જ વ્યુત્પત્તિ જોતાં. તેમ જ, બુકકમિટીના નિયમ—પાસે-નો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો પ્રથમનો દીર્ઘ થાય અને તેથી ઉલટે કમે ઉલટું—ઘણો વિચારથી થયેલો છે. તેને નર્મદાશંકરના નિયમોમાં અવકાશ જ નથી મળતો તેનું પરિણામ થયું છે.

૪. ઇકારાન્ત શબ્દને એ-ઓ પ્રત્યય લાગતાં ઈ હ્રસ્વ થઈ એ-ઓ ના એ-ઓ વિકલ્પે થાય છે—(નદીઓ—નદિયો), એમ કહેવામાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. એ-ઓ શિવાય-ના સ્વરને પ્રસંગે પણ ય આવે છે. નહિંતો કિડિયાડું (કાડી + આડું) એ શબ્દ નર્મદાશંકરે પોતે જ એ નિયમમાં કિદાહરણોમાં મૂક્યો છે તેમાં ય ના આવત. ૧૮૭૧-૭૨ ના બુકકમિટીના નિયમમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય આવતાં ઈકાર હ્રસ્વ થઈ ય ઉમેરાવાનું લખ્યું છે તે બરોબર છે.

* હેમાંના કેટલાક શબ્દો તો યથોચ્ચાર છે. ઉદા—‘ફૂટવું’ ‘સુંવાળું’, ‘ગુજરાતી’—પરંતુ હેમાં તત્ત્વ ખીજું સમાયું છે. આ કારણથી જ તત્ત્વોમાં અયોગ્ય મિશ્રણ થઈ આ નિયમ દોષયુક્ત બને છે. ‘ગુજરાતી’માં રા દીર્ઘ છે તેથી ગુ હ્રસ્વ થયું. ‘સુંવાળું’ માં વા દીર્ઘ છે તેથી સું હ્રસ્વ. બાકી કુઠ્ઠજ ઉપરથી ફૂંખવું, શિક્ષ—સિક્ષ ઉપરથી શીખવું, વગેરેમાં સંયોગ લોપ થઈ પૂર્વસ્વરની દીર્ઘતા થાય છે. ‘ફૂદવું’ વગેરે ધાતુની સ્થિતિ પણ પ્રાકૃતમાં કાંતો દીર્ઘતાથી અથવા સંયુક્તાક્ષરની પૂર્વેનો સ્વર હોવાથી સિદ્ધ થાય છે. સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૨૨૯ પ્રમાણે કેટલાક ધાતુઓનો અન્ત્ય વ્યંજન એવડાય છે ને ગુજરાતીમાં આવતાં લુપ્ત થવાથી પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે; લગ્ગહ—લાગે; મગ્ગહ—માગે; નસ્સહ—નહાસે; તુદ્દહ—તૂટે; સિચ્ચહ—સીંચે (પાછો અનુસ્વાર પુનર્જીવન પામ્યો પણ પોત્યો થયો); ૮-૪-૨૩૦ પ્રમાણે ફુદ્દહ (વૈકલ્પિક) નું ટૂટે. ‘શીખવું’ ‘ફૂદવું’ વગેરેને બે કરતાં વધારે અક્ષરના શબ્દ ગણવાથી ભૂલ્ય ઉત્પન્ન થઈ છે. ‘શીખવું’ ને જોડણીના નિર્ણય માટે મૂળ શબ્દ ગણ્યો, તો ‘શીખે છે’ ‘શીખનાર’—વગેરેને શા માટે ના ગણાય? ખડું જોતાં ‘શીખ’ ‘ફૂદ’ વગેરે ધાતુ જ લેવાં જોઈએ. અને તેમ લેતાં બે અક્ષરના શબ્દમાં પ્રથમ વર્ણમાંનો ઈ-ઉ દીર્ઘ જ થાય—એ કવિ નર્મદાના નિયમ પ્રમાણે જ—શીખ, ફૂદ, એમ દીર્ઘવાળા શબ્દ સિદ્ધ થશે. ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના બુકકમિટીના નિયમોમાં આમ બે અક્ષરવાળા જ શબ્દો ગણીને ચોંટના થઈ છે. એ નિયમોમાંના ૮મા નિયમમાં ટૂટ, ચૂક, મૂક—એમ જ શબ્દો લીધા છે (ટૂટવું, ચૂકવું, મૂકવું—એમ નહીં); અને તેથી જ ઉકાર દીર્ઘ સ્વીકાર્યો છે.

૨. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમો—

૧. નિયમ ૬—આ નિયમમાં ‘દહી’, ‘તહી’ દીર્ઘ ઇકારાન્ત ઠરાવ્યાછે. પરંતુ ઉચ્ચારમાં તેમ જ વ્યુત્પત્તિથી દહિં, તહિં—એમ છે. પ્રાકૃતમાં તેમ જ

૨. કેશવલાલ અપભ્રંશમાં જહિં, તહિં. અહિં, કહિં છે. (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૩ ધ્રુવના નિયમોની -૫૦ તથા ૮-૪-૩૫૭ જુવો.)

પરીક્ષા.

દહિં—પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ ઇકારાન્ત છે. (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૩-૨૫ પ્રમાણે દાહિં અથવા દહિં)

૨. નિયમ ૮ મો—આ નિયમનાં ઉદાહરણ જોતાં તો જણાયછે કે ઇકાર અને ઉકાર માટે જ ધાર્યોછે. પરંતુ હેની વ્યાપ્તિ તો અકારમાં પણ પ્રવર્તેછે. **કર્મ**—**કમ્મ**—કામ; **સર્પ**—**સર્પો**—સાપ. ઇત્યાદિ. તેમ જ દીર્ઘ સ્વર દ્રઢાયછે તો તે ખેલાંનો સ્વર દીર્ઘ રાખવો—એ ભાગતું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી, તેથી અર્થબોધ થવામાં મુશ્કેલી પડેછે; ઊખડું—એ ઉદાહરણ હોય તો ખમાંનો અ દીર્ઘનો હ્રસ્વ શી રીતે થયો તે જણાતું નથી. પરંતુ આ નિયમનો અંશ તો ૧૮૭૧-૭૨ ના બુકકમિટીના નિયમમાં—પાસેનો સ્વર દીર્ઘ હોય તો પૂર્વનો હ્રસ્વ થાય અને હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય—એ વધારે સુઘટિત છે.

‘વીનતિ’ ઉદાહરણ આપ્યુંછે. પરંતુ ‘વિનંતિ’ શબ્દ વધાર્ય છે તે મ્હેં કેટલાંક વર્ષ ઉપર બુદ્ધિપ્રકાશમાં બતાવ્યું હતું. **વિજ્ઞાપિ**—પ્રા. **વિણ્ણત્તી**. પછી હેમાં જ લુપ્ત થતાં વી થાત; પરંતુ ત્ત માંનો ત્ લુપ્ત થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવો જોઈએ—**વિનાતિ** એમ—તેમ ન થયો પણ **વક્ત્રાદિગણમાં** (વંકં ઇત્યાદિ રૂપોમાં) અનુસ્વાર આવેછે તેમ અહિં પણ અનુસ્વાર આવી નંતિ થવાથી નં એ ગુરુ છે તેથી વી એ દીર્ઘ મટી હ્રસ્વ થયો (ઉપર બુકકમિટીના નિયમમાં જે તત્ત્વ બતાવ્યુંછે તે તત્ત્વની પેઠે—દીર્ઘને બદલે ગુરુ એટલું જ); વિનંતિ. (છેલ્લો ઈ દીર્ઘ નથી બોલાતો—નં ગુરુ છે તેથી હેતું વજન પેલા ઇકારને ગૌણ બનાવી દેછે.)

૩. નિયમ ૯.—લૂણ, ખૂણો—વગેરે માટે નિયમ એમ કર્યોછે કે તદ્દભવ શબ્દોમાં વજનની જરૂર હોય ત્યાં સ્વર લાંબો વપરાયછે. પ્રથમ દર્શને આ નિયમ મોઘમ અને અનિશ્ચિત જેવો લાગેછે. પણ હેમાં અન્તર્ગત તત્ત્વ ખરું છે. પરંતુ અહિં પણ અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. ઉદેશ ઇકાર ઉકાર માટે છે; પણ **કર્મ**, **કમ્મ**, **કામ**—વગેરેમાં પણ એ લાગૂ પડેછે; બાકી તે પ્રસંગમાં પણ ઇષ્ટતા જ છે એટલે અતિવ્યાપ્તિ દોષરૂપ નથી થતી. તો પણ ઉદેશ કરતાં વધારે પ્રદેશમાં નિયમના શબ્દો નિરર્થક પ્રવર્તેછે એમ કૃણ થઈ જાયછે.

તેમ જ, આ નિયમ માટે તો વ્યુત્પત્તિ વગેરેનું અન્વેષણ બહુ પ્રધાનરૂપે આવશ્યક થશે. 'વજન'ની પરીક્ષા શા ધોરણે કરવી તે બતાવ્યું નથી, અને બતાવવું કદાચ પણ જરાક છે.

મૂળ શબ્દની માત્રા જેટલી માત્રા સાચવવી—એ તત્વ છે. પરંતુ હેમાં મૂળ શબ્દની તપાસ અને પ્રાકૃતદ્વારા આવતાં રૂપની તપાસ ઉપરાંત લઘ્વણ—લૂણ—માં નર્મદ કવિએ જેને સંપ્રસારણ નામ આપ્યું છે હેવા વિકારનો જેમ સમાવેશ થાય છે, તેમ, ઉપર કહ્યું તેમ, સંયોગશોષે પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ (સવ્વો—સાપ), અનુસ્વાર જેરદારનો પોષો થતાં પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ (ચંક—વાંકું; વિહિમો—વીંછી) ઇત્યાદિ જેવા પ્રકારનો પણ સમાવેશ થઈ શકે. કેશવલાલનો નિયમ ૭ મો (અનુનાસિક થયેલો સ્વર—શબ્દશરીરમાં રહેલો—દીર્ઘ કરવો;—ખીંટી, લૂંટવું—વગેરે) તે પણ આ નિયમ ૯ માના પેટામાં જ આવી જશે. પરંતુ વ્યુત્પત્તિ ન જડે હેવા શબ્દો માટે ૭ મો નિયમ વખતે કામ આવે.

૪. (નિયમ ૨૦ મો)—સ્વરાદિ પ્રલયની પૂર્વે ઇકાર હોય તો પ્રલયની પૂર્વે ય આગમ આવે છે અને તે પ્રસંગે પૂર્વનો ઇકાર, હેની પૂર્વે સંયુક્તાક્ષર ન હોય તો, હ્રસ્વ થાય છે. આમ નિયમ છે. નિયમ છે વિચારયુક્ત; પરંતુ હેમાં એએક શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એકાદ ક્ષતિ જણાય છે.

શંકા એક એ કે—યકારનું આવવું અને ઇકારની હ્રસ્વતા એ કાર્ય વૈકલ્પિક માન્યું છે કે કેમ ? ઉદાહરણ ફક્ત યકાર અને હ્રસ્વતાનાં જ આપ્યાં છે, 'કરિયે' વગેરે. તે ઉપરથી તો વિકલ્પ અનિષ્ટ હોવાનું અનુમાન થાય છે. પરંતુ 'in which case' ('અને તે પ્રસંગે')—એમ વચન છે તે વિકલ્પનું અનુમાન કરાવે છે, નહિંતો એ વચન નિરર્થક અને અધિક બને છે.

બીજી શંકા એ છે કે 'હીયો' અને 'હીયો' એ બેમાંથી કિયું રૂપ સ્વીકાર્યે જણ્યું છે તે ખાતરી થતી નથી. ઇકાર પૂર્વે સંયુક્તાક્ષર છે તેથી ઇ હ્રસ્વ થવાનો આધાર તો આ નિયમમાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ય આગમ આવે કે નહિ તે સંદિગ્ધ રહે છે. ય આગમ આવે 'તે પ્રસંગે' પૂર્વનો ઇકાર હ્રસ્વ થાય. અને ઇકાર તો હ્રસ્વ થયો નથી, તો ય પણ ના આવવાનો ? પરંતુ આ દલીલમાં કાર્યકારણનો કમવિષયોસ થાય છે. તેથી ખરું અનુમાન તો એ જ છે કે ય તો આવવાનો જ, અને 'હીયો' એમ થતાં, પૂર્વે સંયુક્તાક્ષર આવ્યાથી પ્રતિબન્ધક કારણ આવીને હ્રસ્વતાનું પરિણામ ના થતાં એટલે કેમ જ રૂપ અટક્યું, અર્થાત્ 'હીયો' એ રૂપ થયું; એમ હેમનો આશય હશે. પરંતુ આ વાત સંદિગ્ધ રહી જાય છે. નિયમમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ ન હોવાથી, તેમજ ઉદાહરણ પણ સંયુક્તાક્ષરના ઇવાળા શબ્દનું આપ્યું નથી તેથી.

આ નિયમમાં ક્ષતિ આ પ્રમાણે છે.—વિકલ્પને નથી સ્વીકાર્યો એમ ગણીશું તો ‘આયડિયો’ એમ જ રૂપ ગણવાનું તહેમાં, અને વિકલ્પ ધષ્ટ છે એમ માનીશું તો ‘આયડિયો’ એ વૈકલ્પિક રૂપમાં ઉચ્ચારનું યથાર્થપણું નથી સચવાતું. હું આગળ ઉપર બતાવીશ તે પ્રમાણે ચકારનો આગમ અને પૂર્વના ઇકારની હ્રસ્વતા એ નિયમની પ્રવૃત્તિનું બીજા accent (સ્વર) માં છે. ઇકાર ઉપર જો accent આવે તો દીર્ઘ રહી પછીનો સ્વરાદિ પ્રત્યય યથાવત્ રહી આગમ ના લેવાનો; પરંતુ accent જો ઇકાર ઉપરથી ખસીને પૂર્વના અક્ષર ઉપર જાય તો ઇ હ્રસ્વ થઈને પછી ય આગમ આવે. જેમકે,—ચોપડી; હેમાં ચો ઉપર accent છે; પછી ઓ પ્રત્યય ઉમેરતાં ડી ઉપર accent રાખી સકાય તો ‘ચોપડીઓ’ એમ રૂપ થશે, અને પ ઉપર accent રાખી સકાય તો ‘ચોપડિયો’ એમ રૂપ થશે. આ બંને પ્રકાર વ્યવહારમાં સંભવે છે,* તેથી વિકલ્પ સ્વીકારવો ઠીક લાગે છે. પરંતુ ‘આયડિયો’ એ રૂપ સ્વીકારતાં ઉપરને ધોરણે accent ય ઉપર આવશે, ‘આયડિયો’ એમ; આ ઉચ્ચાર વ્યવહારમાં અસંભવિત લાગે છે; યવાળો ભાગ, ચકાર લઘુચ્ચારણ હોવાને લીધે ખાસ કરીને, અપ્રધાન હોવાને લીધે. માટે ‘આયડીઓ’ એમ એક જ રૂપ ઠીક લાગે છે. તેમ વિપરીત પ્રકાર ‘ગામડિયો’ એ શબ્દમાં છે. હેમાં ‘ગામડીઓ’ એ રૂપ વ્યવહારમાં સંભવતું નથી. કારણ ઉઘાડું છે;—‘ગામડીઓ’ એમ accent છે જ નહિ; અને ‘ગામડિયો’ એમ મ ઉપર જ accent છે. તેમ વળી બીજું કારણ એ છે કે ગામડું + ઇયો (પ્રત્યય) એમ સ્થિતિ છે, ગામડી+ઓ એમ નથી (ગામડીનો અર્થ જ કાંઈ ના થાય); અને ઇયો પ્રત્યયનું ઇઓ એમ રૂપ છે જ નહિ; સ્વાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચાર ‘ઇયો’ થવાનું. માટે ‘ગામડિયો’ શબ્દ માટે બીજો વિકલ્પ ‘ગામડીઓ’ તે પણ સંભવતો નથી. તેમ આ ૨૦મા નિયમનું ઉદાહરણ પણ એ શબ્દ બનતો નથી.

માધવલાલભાઈના પ્રયોગ—માધવલાલભાઈએ આ વિષયમાં નિયમો તારવી કાઢેલા કાંઈ જોયામાં નથી. હેમના પ્રયોગો તપાસતાં પણ એકસરખો માધવલાલભાઈના વ્યવહાર જણાતો નથી. હેમણે કોશકમિટીને બે પત્ર લખેલામાંથી પ્રયોગની પરીક્ષા. એકમાં ‘મુશ્કેલીઓ’, બીજો ઠેકાણે—‘જેઇએ’ એમ પ્રયોગ છે, અને શાળાપત્ર પુ. ૨૭ અંક ૭ માં ‘દુખિયાં’ અને ‘દુખીઆં’ એમ વિકલ્પનો પક્ષ હેમણે કર્યો છે. ઇકારની હ્રસ્વતા અને ય આગમની બાબતમાં વિકલ્પ એઓ સ્વીકારતા હશે એમ લાગે છે. પરંતુ સુદર્શન ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ પૃ. ૧૨૯-મામાં મ્હેં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે વિકલ્પ સાર્વત્રિક નથી; accent ઉપર બધો આધાર છે, તે ઉપર હમણાં જ કહી ગયાં. બીજા પ્રયોગોમાં ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતા વિશેના નિયમો કાંઈ માધવલાલભાઈના પ્રસિદ્ધ નથી. હેમના પ્રયોગો સોધતાં કાંઈ જણાય તે ખરું. જરૂર પડ્યે તે કામ આદરી સકાય એમ છે.

૨૧. ગોવર્ધનભાઈના—ઇકાર એટલા દીર્ઘ અને ઉકાર એટલા હ્રસ્વ—એ સરળ નિયમ

* સુદર્શન પુ. ૧૫ અંક ૫. ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ માં મ્હેં ‘ગુજરાતી ભાષા’ ના લેખમાં—‘ચોપડિયો’ એમ અવિકલ્પિત રૂપ જ કબૂલ રાખ્યું છે. પરંતુ વિકલ્પનો સંભવ કાંઈક અણુમાત્ર જણાય છે માટે આટલો ફેરફાર મૂક્યું.

માટે ઉપર થોડો ઇશારો કર્યો છે. એ નિયમની અસ્વીકાર્યતા મહારા
જોવર્ધનભાઈના અબ્દોમાં જણાવવાને બદલે નવલરામભાઈ જેવા વિચારશીલ
નિયમની પરીક્ષા. સાક્ષરના ગમ્ભીર અબ્દોમાં જ દર્શાવવી વધારે હિતકર છે.
નવલરામભાઈ લખે છે:—

“આ કારણને લીધે કેટલાએક તો એ ભેદગુજરાતીમાંથી કાઢી નાંખવો હેવો વિચાર
આપે છે અથવા તેઓનો વિચાર પરિણામે હેવો જ છે. તેઓ કહે છે કે બમે દીર્ઘ ઈ
અને હ્રસ્વ ઉ લખવું. વાણિયાઓ પોતાના દરરોજના વહેવારમાં એમ જ કરે છે. પણ
હવે વિચાર ધરાવનારી સંખ્યા વિદ્વાન વર્ગમાં બહુ જ થોડી છે. એ વિચાર ધણાં કારણ-
થી પસંદ કરવા લાયક નથી, અને એ વિચાર પ્રમાણે ગુજરાત હવે વર્તશે હેવું વલણ
દેખાતું નથી, તેથી હમે એ વિચારને રક્ત અહિંયાં સૂચવીને જ પડતો મૂકીએ છીએ.”*

આ ઉતારામાંથી છેવટનાં ચાર વાક્યોમાં નવલરામભાઈએ પોતાના મતનો અર્ક
સખળ રીતે સમાવ્યો છે; અને એ મત સારા ચિન્તકનો હોય હેવું ગાંભીર્ય ધારે છે. ઈ. સ.
૧૮૭૨ માં હેમણે જે વલણ નોંધ્યું હતું, તે વલણમાં હાલ સૂધી ઉલટો ફેરફાર થયો
નથી. તેથી ઈ એટલી દીર્ઘ અને ઉ એટલાં હ્રસ્વ એ નિયમના સેવક વિદ્વાન વર્ગમાં કે
વિચારશીલ મંડળમાં હાલ પણ વિરલ જ નીકળશે. સાહિત્યનું વલણ માક્ષરત્વ તરફ હવે
ગયું છે તે પાછું નહિ ફેરે; અને પ્રાકૃતાદિક ભાષાનો અભ્યાસ, આપણી ભાષાના અંધા-
રણનું ચિન્તન, વગેરે પ્રકાર સાધારણ શીખેલા વર્ગમાં પણ પ્રવેશ પામવા લાગ્યાં છે. તેથી
આ સાદો પણ અવાસ્તવિક અને અશાસ્ત્રીય માર્ગ, નવલરામભાઈની પેઠે જ, પડતો મૂકવો પડશે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની વાંચનમાળા સંશોધન કમિટીના નિયમે ઉપર તો થોડું ધણું
ઉપર હું કહી ચૂકો છું. આ પ્રશ્ન ઉપરના હેમાંના નિયમ કાંઈક હીક છે ને કાંઈક અવ્યવ-
સ્થિત છે. એકધારું શાસ્ત્રીય ધોરણ સચવાયું નથી. એટલું જ કહેવું બસ છે.

ઈકાર ઉકાર ત્હારે એકંદરે જેતાં ૧૮૭૧-૭૨ વાળા બુકકમિટીના નિયમ આ
બાબત ઈ. સ. વિષયમાં બહુ અંશે સુધરિત અને હીક પાયા ઉપર રચાયેલા લાગે છે.
૧૮૭૧-૭૨ ના હેતું કારણ પણ નવલરામભાઈના અબ્દોમાં જ કહેવું ઉચિત ધાતું છે:—
નિયમો બહુ
અંશે સુધરિત છે.

“ગુજરાતી અથવા અતિ અપભ્રંશ અબ્દોમાં હ્રસ્વ દીર્ઘ લખવા વિશે ત્રણ મત હાલ
આપણા દેશમાં ચાલે છે. કેટલાએક બોલાય છે તે પ્રમાણે જ લખવું
એ વિષયમાં એમ કહે છે. અને ખરું જોતાં આપણી લિપિની રૂઢિને એ વિચાર જ
ત્રણ બુઢા બુઢા અગત્યનો છે. પણ ઉચ્ચારણ ઉપરથી હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ ઓળખવો
મત. એ અશક્ય નહિ તો એ શક બહુ જ અધરું કામ છે. બોલવાની ઉતાવળમાં
ધણાં ઉચ્ચારણ ટૂંકાં થઈ જાય છે. અને જો એ ઉપર ધોરણ રાખવા

જાણે તો કેમ, ઘેર, આવેછે. વર્ગેરે ધણા શબ્દોમાં અલ્પા અક્ષર છે તે પણ લખી
જેવા લાગે. તેમ જ હસ્વદીર્ઘનો ભેદ જાણવાના મનસૂબાથી આપણે એકદોષ શબ્દ ચાંપી
ચાંપીને બોલવા લાગીએ તો તેમાં તે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ છે એમ દીઠામાં આવે. ટંકામાં,
બોલાતી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં હસ્વદીર્ઘનો ભેદ નહિં જોવા મળે ગયોછે. આ કારણને લીધે
કેટલાએક તો એ ભેદ ગુજરાતીમાંથી કાઢી નાંખવો હોવો વિચારઆપેછે, અથવા તેઓનો
વિચાર પરિણામે હોવો જ છે. તેઓ કહેછે કે બધે દીર્ઘ ઈ અને હસ્વ ઉ લખવું. વાણી-
યાઓ પોતાના દરરોજના વહેવારમાં એમ જ કરેછે. પણ હાલો વિચાર ધરાવનારાની
સંખ્યા વિદ્વાનવર્ગમાં બહુ જ થોડી છે. એ વિચાર ધણાં કારણથી પસંદ કરવા લાયક નથી,
અને એ વિચાર પ્રમાણે ગુજરાત હવે વર્તશે હેવું વલણ દેખાતું નથી. તેથી હમને એ
વિચારને ફક્ત અહિંયાં સૂચવીને જ પડતો મૂકીએ છઈએ. ત્રીજો મત હોવો છે કે શબ્દની
ઉપર, પ્રાકૃતભાષા ઉપર, અને પ્રાકૃત ઉત્સર્ગો તરફ નજર રાખી શબ્દની જોડણી કરવી.
એ મત કેટલીએક રીતે ઠીક છે; અને જ્યારે બોલાતી ભાષામાં હસ્વદીર્ઘનો ભેદ બરાબર
પકડાતો નથી ત્યારે પસંદ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ એ મતના સ્થામી મોટી હરકત
એ છે કે દરેક શબ્દનાં મૂળ જાણવાં એ અસમ્ય વાત છે. ભાષામાં હાલ ધણા હોવા શબ્દ
મળી આવશે કે જેની વ્યુત્પત્તિ આખા પ્રાન્તમાં કોઈ પણ કહી શકશે નહિં, તો પછી
તેમાં હસ્વદીર્ઘનો ભેદ નિર્માણ કરનારો આપણે ક્યાંથી લઈ આવશી ? બીજું એ હિસાબે
તો વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન જેમ દેશમાં વધતું જાય તેમ શબ્દની જોડણી ફરતી જાય.

“આ ત્રણે મતમાંથી થોડો થોડો સાર લઈને યુક્તક્રમિટીએ મધ્યમ રસ્તો પકડ્યો
હોય એમ હમને લાગેછે. ઉપર હમને એ નિયમોની ભાષા વિશે કાંઈ
એ ત્રણે મત. સખત શબ્દો બોલ્યા હતા, પણ અત્રે હમારે કહેવું જોઈએ કે તેઓએ
માંથી સાર લઈને જે ઠરાવ કર્યોછે તે ધણા વિચારનું ગમ્ભીર ફળ છે. એ નિયમોથી
કાઢેલો માર્ગ. જોડણી નિશ્ચિત થાયછે, ઉપલી રીતોમાં હરકતો છે તે દૂર થાયછે,
અને કોઈ મતથી પણ ધણાં ઉલટાં રૂપ સધાયછે એમ નથી.”*

આમ આ ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમો (ઈકાર ઉકાર બાબતના) વિશે સામાન્ય રૂપે
ગુણપ્રદર્શન કર્યુંછે; અને તે યથોચિત છે. એ નિયમો પ્રથમ દર્શને
ઈ. સ. ૧૮૭૧ સ્વૈચ્છિક જણાશે; પરંતુ જરાક વિચાર કરીશું તો ઉચ્ચારનું તેમજ
-૭૨ ના નિયમો- વ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ બહુધા સંબાળાયલું જ છે. (બહુધા કહેવાનું કારણ
માં ઉચ્ચાર અને નીચે હેમાં ન્યૂનતા વગેરે હું બતાવીશ તેથી.) એ બે તત્ત્વો વચ્ચે
વ્યુત્પત્તિ અને વિરોધ ના આવે એમ જ કાર્ય સિદ્ધ થયુંછે. હેતુ મુખ્ય કારણ તો
તત્ત્વ બહુધા એ છે કે ઉચ્ચારનો નિર્ણય કરવો જે વખતે કહણ પડે તે વખતે
સંબાળાયાં છે. વ્યુત્પત્તિની કસોટીથી કરીને ઉચ્ચારનો તેમ જ જોડણીની નિર્ણય
કરવાની આ ઇકાર ઉકારના વિષયમાં નજર પડીછે;—સામાન્ય
નિયમ તો ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપવા તરફ જ છે, પણ ઉચ્ચાર જ જ્યાં સંશયનો વિષય
ત્યાં બીજી કસોટી રહી નહિં; એટલે વ્યુત્પત્તિવડે પરીક્ષા કરવી એ જ રૂઢાપણબરેલું છે.

અને તેમ થયાનું પરિણામ આ નિયમોમાં બહુ અંશે જણાય છે. અલખત નિયમોમાં આ કશું બીજા બતાવ્યું નથી; પણ તે આપણને જડી આવે એમ છે. ઉદા०—‘શીખવું’ કે ‘શિખવું’ એ પ્રશ્ન છે. કવિ નર્મદાશંકર હસ્ત કરાવે છે. પરંતુ વ્યુત્પત્તિથી તરત નિર્ણય થાય છે—શિખવું—સિખવું (સંયોગના પ્રથમ વ્યંજન લોપે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઈ)—શીખે. (નર્મદાશંકર કવિયે શીખવું, કૂદવું, વગેરે એ કરતાં વધારે અક્ષરના શબ્દો ગણીને લીધા છે—શીખ, કૂદ એમ એ અક્ષરના નથી ગણ્યા—તેથી દોષ આવ્યો છે—એ હું પાછળ બતાવી ગયો છું.)* તેમ જ દૂધ, ચૂનો વગેરેમાં કુચ્છમ-કુચ્છ; ચૂર્ણ—ચુણ્ણ—ચૂનો એમ વ્યુત્પત્તિ મદદ કરે છે. ઉકાર ધકાર સંદેહનો વિષય અને, પણ અકાર આકાર તો નિર્વિવાદ અને સ્પષ્ટ જ છે; તેથી કર્મ—કમ્મ—કામ એ સાત પ્રકારથી ઉપરના ધકાર ઉકારવાળા અસાત પ્રકારનો ખુલાસો કાઢી સકાય છે.

પરંતુ મ્હેં કહ્યું છે તેમ ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ વાળા નિયમોમાં કાંઈક ન્યૂનાધિકતા છે. તે હવે બતાવું છું; અને તેમ કરવાની સાથે જ આ ધકાર ઉકાર વિષય-પણ એ નિયમો- માં મહારી પદ્ધતિ પણ પ્રદર્શિત કરાશે. કેમકે એ પદ્ધતિનો પાયો માં કાંઈક ન્યૂના- યુક્તમિટીના ઈ. સ. ૮૭૧-૭૨ ના નિયમોમાં જ છે, માત્ર જે ન્યૂના-ધિકતા બતાવીશ હેમાં દર્શાવેલાં તત્ત્વોનો ઉમેરો કરીને એ પદ્ધતિ થઈ છે. હેમાં નિર્દોષતાનો દાવો હું કરતો પણ નથી અને કહું તો ધૃષ્ટતા ફેલાય. માત્ર હેમાં સકારણતા શી છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. તેમ જ હેમાં હજી પણ ફેરફારની ધૃષ્ટતા જે સ્થળમાં મ્હને હવે જણાય છે તે વિશે પણ ધ્યાન કરીશ.

(૧) પ્રથમ ત્હારે—એ અક્ષરના શબ્દોમાં પ્રથમના ધકાર ઉકારની દીર્ઘતાનો નિયમ લખ્યો.—એ નિયમ પ્રમાણે બીજા અક્ષરમાંનો સ્વર હસ્ત હોય તો પ્રથમનો ધકાર ઉકાર દીર્ઘ થાય છે; ઉદા०—બ્હીક, ભીત્ય, દીઠું; દૂધ, ચૂક, ધૂળ. આ નિયમને અપવાદ કયવિત આવે છે. ‘સુર’ (સ્વર ઉપરથી ગાયનના સુર), ‘વિષુ’ (વિના ઉપરથી થયેલો; કવિતામાં વપરાતો),—જેવા કેટલાક શબ્દોમાં ઉકાર ધકાર સ્પષ્ટ રીતે હસ્ત છે. કારણ પણ જડવું કઠણ નથી. વિનાનું અપભ્રંશ ભાષામાં વિણું છે; તેમ જ સ્થર શબ્દમાંના વ નો ઉ થઈ સુર થયું. આ બંનેમાં ધકાર ઉકાર હસ્ત જ છે તે સંભવે છે. તો હાવા અપવાદ માટે મુખ્ય નિયમ તો ના જ ફેરવાય; પરંતુ અપવાદનો સ્વીકાર કરવો જોઈયે તે માટે વિષુ, સુર, ઇત્યાદિ શબ્દોનો એક ગણ બાંધી અપવાદ એમ કરાવવાથી એટલી અપૂર્ણતા મટશે. માટે દૂધ, ભીત્ય વગેરેમાં વ્યુત્પત્તિમૂલક દીર્ઘતા છે, ત્હનો આ અપવાદ નીકળતાં વ્યુત્પત્તિ જોડે વિરોધ આવશે,—તો વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવી; કેમકે વિરોધ વ્યુત્પત્તિનો ઉચ્ચાર જોડે નહિ પણ અપવાદની ગણના કર્યા વિનાના ઉપરના નિયમ જોડે આવે છે.

એ અક્ષરના શબ્દોમાં બીજો સ્વર દીર્ઘ હોય તો પણ ‘ધણું કરીને’ એ વિશેષક વચન

* પાછળ પૃષ્ઠ ૭૮ ની કુટનોટ જુવો.

§ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૪૨૬ પુનર્ચિન:સ્વાયેદુ:

બહુ કરીને નિરર્થક જ છે એ નવલરામભાઈએ સારી રીતે બતાવ્યુંછો અને વખતે અપવાદ આવશે તો વિરલ જ એમ હું પણ ધારુંછું. હાલતો એક અપવાદ જડેછે; ‘વિશે’—અહિં બીજો સ્વર દીર્ઘ છે છતાં પ્રથમ સ્વર હ્રસ્વ જ રહેછે.

(૨) શબ્દોનો અન્ત્ય ઇકાર દીર્ઘ છે—એ સામાન્ય નિયમને કેટલાક અપવાદ છે. અને તે અપવાદનો વર્ગ બની સકે એમ છે. ‘અહિં’, ‘તહિં’, ‘જહિં’, ‘કહિં’—એ સ્થલ-વાચક અવ્યયોમાં, ‘નહિં’ (તેમ જ કવિતામાં વપરાતા ‘નાહિં’) એ નિષેધાર્થ અવ્યયમાં, અને દહિં—એ નામમાં અન્ત્ય ઇકાર હ્રસ્વ છે,—આમ અપવાદ કરવો જોઈએ. એ અપવાદના શબ્દોનો એક ગણ કરીને બતાવવો. આ શબ્દોમાંનો ઇકાર ઉચ્ચારમાં હ્રસ્વછે તેમ વ્યુત્પત્તિથી પણ હ્રસ્વતા જ સિદ્ધ થાયછે. આ હું પાછળ સિદ્ધહેમચન્દ્રમાંથી સત્રો બતાવીને સાબીત કરી ચૂક્યોછું.

(૩) એથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં અનન્ત્ય ઇકાર ઉકાર માટે નિયમ આપ્યો છે—કે પહેલા અથવા વચમાંના ઇકાર ઉકારની પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઇ ઉ દીર્ઘ લખવો, અને જો તે અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે ઇ ઉ હ્રસ્વ લખવો. અહિં પછીના અક્ષરને સંબંધે હ્રસ્વ દીર્ઘને બદલે લઘુ ગુરુ એમ શબ્દો મૂકવા દીક લાગેછે. (નવલ-રામભાઈએ ૯ મો કરીને સુવ્યવસ્થિત નિયમ મૂક્યોછે ત્હેમાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યોછે; માત્ર ઇકાર ઉકાર દીર્ઘ અને હ્રસ્વ લખવા એમ કહેવાને બદલે, સરતચૂકથી જ દીર્ઘ અને લઘુ લખવા એમ થઈ ગયુંછે). આમ કહેવાવું કારણ એ છે કે ‘વિનંતિ’ શબ્દમાં વિ પછી નં અક્ષરમાં દીર્ઘ સ્વર નહિં પણ ગુરુ સ્વર છે—અને ત્હેને આધારે વિ હ્રસ્વ થયોછે. નહિં તો વિજ્ઞાસિ—વિજ્ઞાસિ એમ થઈ જ્ઞમાંનો પૂર્વ વ્યંજન લુપ્ત થતાં પૂર્વનો સ્વર (વિમાંનો ઇ) દીર્ઘ થાત; તે આ નં માંના ગુરુસ્વરને લીધે હ્રસ્વ થાયછે. આ એક અપવાદ બતાવવાને બદલે નિયમમાં જ સમાવેશ હેનો કરાય તેથી ઉપર શબ્દોમાં ફેરફાર સૂચવેલો છત્તે લાગશે એમ આશા છે. બાકી આ નિયમ એકંદર રીતે વાજબી છે. એ આધારે, ઉપાડવું, વીસરવું, વિભાસવું વગેરે જોડણી સ્વીકારવી છત્તે છે.

(૩ ક) વળી આ નિયમમાં ‘પછીનો અક્ષર’ એ વચનમાં ‘પછી’ શબ્દનો અર્થ પ્રથમદર્શને દૃઢ જણાયછે, અને તરત જ પછી આવનાર એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ લાગેછે. ઉદાહરણો—કૂબડો, ખુજાલ, ખીચડી, નાળિયેર—એમ છે તેથી. પરંતુ જો એમ હોય તો એક નવો અંશ ઉમેરવો જોઈએ—તે આમ;—ઇકાર ઉકાર પછી એકાદ અક્ષર આડે આવીને તે પછીનો સ્વર ગુરુ હોય તો પણ ઇકાર ઉકાર હ્રસ્વ લખવો. ઉદા. —ખિશકોલી; ગુજરાતી. આમ ના ચામ તો ‘પછીનો’ એ શબ્દનો અર્થ જરાક શિથિલ રાખી બ્યવહિત અનુભામીનો પણ સમાવેશ ‘પછીનો’ હેમાં કરવો.

† નવલરામ-ચાવલી, ભાગ ૩ જો પૃ. ૨૩.

‡ પાછળ પૃ. ૬૦ તથા તે પૃષ્ઠની ફૂટનોટની ટીપો, તથા પૃ. ૮૦ માં રા. કેશવલાલ મુવના ૬ ફા નિયમ ઉપર ચર્ચા જુવો.

(૪) બુકકમિટીના ૮ માં નિયમમાં બે અક્ષરના શબ્દોમાં પ્રથમ ઇકાર ઉકાર દીર્ઘ હોય તે વિશે આગળ વધી રહેલું છે:—

“અને તેમ જ ધાતુ કે નામમાં ઉદ્ભવ કે દીર્ઘ હોય ત્હેને પ્રત્યય આવ્યાથી અથવા સમાસમાં પણ ઉપલો નિયમ ફરતો નથી.”—આમ કહી ‘સુવાળો’ એમ એક ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ કાંઈ છાપવામાં દોષ ના હોય અને સુવાળો (= નાળુક) શબ્દ ઉદ્ભવ હોય તો તે ઉપાડી રીતે જૂલ્ય છે. સુકુમાર: તું પ્રાકૃત સોમોલો* અને અપભ્રંશ સુવોલો થઈ ગુજરાતીમાં સુવાળો થયું છે. હામાં પ્રત્યય તો સ્વપ્રામાં પણ આવે એમ નથી તો પછી પ્રત્યય છતાં પણ પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ રહેવાનો પ્રસંગ ક્યાં આવ્યો? સુવાળો એમ શી રીતે કદખું હશે? સુ એટલે શું? કયાં સમજાતું નથી. કાંઈક છાપવાની જૂલ્ય થઈ લાગે છે, પણ શું ખૂળમાં હશે તે કળી સકાતું નથી. તેથી સુકુમાર અર્થનો સુવાળો શબ્દ જ છે એમ માની લઈને ઉપરની ચર્ચા કરી છે.

‘મૂકનાર’ એ ઉદાહરણ એ નિયમમાં અપાયું છે તે ખરોખર છે. ઇકાર માટે ઉદાહરણો—બ્હીક (ખીક), કીડી, ખીચડી, નાળિયેર, રૂપિઆ—એટલાં આપ્યાં છે—તેમાં પ્રત્યયનાં જણાતાં નથી. રૂપિઆ—તે રૂપું+આયો (પછી ધયો) = રૂપિઆ એમ ઉદ્ભવ હોય તો કોણ જાણે. પ્રત્યય આ ઠેકાણે વ્યંજનાદિ જ ઉદ્ભવ જણાય છે. બાકી ધડિયાળ,—એ ઉદાહરણ બની સકશે—જે કે ‘આળ’ પ્રત્યય નથી. ઘટિકાલય એમ સમગ્ર પદ ઉપરથી ધડિયાળ થયું લાગે છે તેથી. ગરીબી, ગરીબાઈ એ પ્રત્યયનાં ઉદાહરણ ઠીક બનશે. (ગરીબ + ઈ અથવા આઇ).

ઇકાર ઉકારની હસ્ત- હવે આ ઇકાર ઉકારના નિયમોને સંબંધે હેમાં પ્રવર્તતાં બે દીર્ઘતાના નિયમમાં નવાં તત્ત્વ મ્હને લાગે છે તે નિવેદન કરું છું.
પ્રવર્તતાં બીજા.

(ક) નદિયો કે નદીઓ, લખિયે કે લખીએ, વગેરે રૂપોમાં કિમાં સ્વીકારવાં ?

* સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૭૧ અને ૮-૧-૫૪ સૂત્રોથી સોમાલો રૂપ થયું. પ્રથમના સૂત્રથી પ્રથમનો સ્વર અને પછીનો સસ્વર વ્યંજન એટલા ભાગનો ઓકાર વિકલ્પે થયો, સોમાલો અથવા સુડમાલો; અને બીજા સૂત્રથી ર નો લ થયો અને અપભ્રંશમાં અનાદિ અસંયુક્ત મકારને સ્થાને અતુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે (મોડુનાસિકોષો કા ૮-૪-૩૬૭); તે પ્રમાણે સોમાલોતું સુવોલો થઈ અતુનાસિક વળી ગુજરાતીમાં આવતાં આરંભમાં ખશી સુવાળો થયું.

એમાંનું એક ? તો કિયું ? કે બંને. એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે નિયામક બીજા ફક્ત accent (વજન-સ્વર) છે.

(સ્વ) પીલવું—પિલાવવું, ખીલવું—ખિલાવવું; પિલાય, ખિલાય; બૂલવું—બુલાવવું, બુલાય; ઇલાદિ પ્રેરક અને સહભેદનાં રૂપો થતાં પ્રથમનો ઇકાર ઉકાર હ્રસ્વ કરવો કે દીર્ઘ જ રહેવા દેવો—પીલાવવું, ખીલાવવું, બૂલાવવું પીલાય, ખીલાય, બૂલાય; એમ ? અહિં પણ બહુ અંશે accent ના સ્થલાન્તરને પરિણામે ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતા ફરે છે.—પરંતુ એકંદરે જોતાં દીર્ઘનો હ્રસ્વ ના કરવો એ નિર્ણય ઉપર આવવું ઠીક લાગે છે.

(ક)—આ તત્વનો કાંઈક ઇશારો હું ચારેક વર્ષ ઉપર એક પ્રસંગે કરી ગયો છું. સુદર્શનમાં આધવલાલભાઈના વ્યાકરણાદિ વિચારની પરીક્ષા કરતે—

Accent—સ્વર. દુખિયાં—દુખીઆં,—એમ હેમણે સ્વીકારેલા વિકલ્પને સંબંધે મ્હં કહ્યું છે કે:—

“આ શબ્દમાં ભાર (accent) ફક્ત ઉપર ન હોવાને લીધે ઉચ્ચાર ફેરફાર એમ નહિ પણ હયાં એમ થાય છે. સામાન્ય રીતે હાવી બાબતમાં કસોટી એ જ વાપરવાની છે કે ફેરફાર, ફેરફાર, ફેરફાર એ ઇકાર ઉપર ભાર આવીને ઉચ્ચાર થતો હોય તો જ એ રૂપ લખાય, નહિં તો હયાં, હયો, હયું એમ લખવું જોઈએ; જેમકે ‘સીઓ’, પણ ‘સીપડિયો.’”

હામાં બતાવેલા બીજાનો વધારે વિકાસ હવે કરવાની જરૂર છે. ઈ. સ. ૧૮૭૨-૭૨ ના બુક કમિટીના નિયમમાં ‘નદીઓ’ અથવા ઇય અને ઈય—એ વિકલ્પ. ‘નદિયો’ એમ વિકલ્પ કરાવ્યો છે. પરંતુ ઉપર કહેલા નું ખરું સ્વરૂપ; **બહુલમ.** accent ના ધોરણને પ્રવેશ આપતાં એ વિકલ્પ દરેક શબ્દમાં પ્રવર્તે એમ નહિં અને, સાર્વત્રિક નહિં અને. વિકલ્પનો અર્થ એ નિયમમાં એમ ગણવો જોઈએ કે—કેટલાક શબ્દોમાં બંને રૂપ થાય, કેાઇમાં એક થાય, તો કેાઇમાં બીજું થાય,—એમ પ્રવૃત્તિ એ નિયમની સમજવી.

કવચિત્ પ્રવૃત્તિ : કવચિદ્ પ્રવૃત્તિ :

કવચિદ્વિમાણ કવચિદન્યદેવ

(કેાઇ ટેકાણે નિયમ પ્રવર્તે, કેાઇ ટેકાણે ના પ્રવર્તે, કેાઇ ટેકાણે વિકલ્પે પ્રવર્તે, કેાઇ ટેકાણે ત્રીજી જ રીતિ થાય)—એમ **બહુલમ** શબ્દનો વ્યાકરણના સૂત્રોમાં પારિભાષિક અર્થ છે તે આ ટેકાણે વિકલ્પને બદલે વધારે ઉચિત છે. પ્રાકૃતમાં આ રીતની રીતિ

હોવાને લીધે હેમચન્દ્રે સિદ્ધહેમચન્દ્રમાં (પ્રાકૃત વ્યાકરણનો આરમ્ભ કરતાં-અર્થાત્ આ-
ઠમાં અધ્યાયના આરમ્ભમાં) પહેલે પગથિયે જ **बहुलम्** એમ બીજું જ સૂત્ર મૂકીને
કહ્યું છે કે આખું પ્રાકૃત વ્યાકરણ પૂરું થતા સુધી સર્વત્ર વ્યાપનારું એ અધિકારસૂત્ર છે.
અને તેથી યથાસ્થળે ઉપર કહેલા પ્રવૃત્તિ, અપ્રવૃત્તિ, વિકલ્પ, વગેરે પ્રકાર બતાવવાની
પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અને આપણે પણ ગુજરાતી વ્યાકરણને સંબંધે એ **बहुलम्** અધિકારસૂત્ર
ઘાખલ કરવા જેવું છે. કાંઈ નહિં તો આ ઇકાર ઉકારને સંબંધે તો **बहुलम्** એટલું
વિશેષક અંગ મૂકવું જ જોઈશે.*

તથાપિ એ **बहुलम्** તત્ત્વનો વ્યાપાર છે કે જ અનિયમિત કે સ્વૈચ્છિક નથી. હેમાં
કેટલાંક ધોરણ પ્રવર્તે છે. મુખ્ય તો accentનું ધોરણ ઉપર કહ્યું
એ **बहुलम्**નું તત્ત્વ તે છે, બીજાં એ એ accent ના પરિણામે આવેલાં છે. તો એ
સ્વૈચ્છિક નથી;— બધાં આ પ્રમાણે છે:—
હેમાં પ્રવર્તતું ધોરણ.

- (૧) સંયુક્તાક્ષર પછીનો ઇકાર અને એકાક્ષરી શબ્દનો ઇકાર દીર્ઘ જ રહે છે, અને
સ્વરાદિ પ્રત્યયને ય આગમ આવતો નથી.
- (૨) બાકીના ઇકારાન્ત શબ્દની આગળ સ્વરાદિ પ્રત્યય આવતાં ઇય્ થાય અથવા
ઈ રહે એ accentને અવલમ્બીને છે,—accent ઇકાર ઉપર ના હોય તો
ઇય્ થાય, હોય તો ઈ રહે.
- (૩) શબ્દના અંધારણમાં જ, પ્રકૃતિના શરીરમાં જ, ઇચ્છિ હોય તો ઇચ્છિ નહિં
પણ ઇચ્છ હમેશાં થશે.
- (૪) પ્રત્યયમાં જ આરમ્ભે ઇ હોય તો તે હ્રસ્વ રહી તે પછીના સ્વરને ય આ-
ગમ લઈને જ પ્રત્યય બને છે; ઇચ્છિ પ્રત્યય નહિં પણ ઇચ્છ પ્રત્યય.

અર્થાત્, (૧) વાળા ઉદાહરણોમાં હમેશાં ઇચ્છિ, ઇચ્છો વગેરે, (૩) અને (૪)
માં હમેશાં ઇચ્છિ, ઇચ્છો વગેરે; અને (૨) માં ઇચ્છિ અથવા ઇચ્છ, પણ તે કોઇમાં હમેશાં
ઇચ્છિ, ઇચ્છો વગેરે, અને કોઇમાં વિકલ્પે તેમ અથવા ઇચ્છિ, ઇચ્છો વગેરે.

ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે:—

(૧.) સંયુક્તાક્ષર પછીનો ઇકાર—ચી-ચીઓ; લક્ષ્મી-લક્ષ્મીએ; અચ્છી (કપ-
ડાને સરાઈથી ઘાખવાનું ઝોઝાર)-અચ્છીઓ;

* ચ, છ, જ, ઝ ના બળે ઉચ્ચાર સંબંધી નિયમમાં પણ આ તત્ત્વ આણવાની
વાત મ્હેં તે સ્થળે દીપમાં કરી છે.

એકાક્ષરી શબ્દો.—ધી—ધીએ (ધીએ ચોપડેલી રાટલી); *છી—છીએ; જી (=મા) —જીએ (તૃતીયા); પી—પીએછે.

(૨.) બાકીના ઇકારાન્ત શબ્દને સ્વરાદિ પ્રત્યય આવતાં થતા વિકલ્પવગેરે પ્રયોગ:—
(accent ને અક્ષર ઉપર છે ત્હેના ઉપર બીજી પાણ્યનું, † આમ, ચિહ્ન મૂકયુંછે.)

ઈ દીર્ઘ રહી ય આગમ ના આવે હેવાં રૂપ:—

બાયડીઓ, સરસ્વતીઓ, પગથીઓ (પગથી=foot-track, પગદંડી), ધણીઓ, સતીઓ, સતીઓ, કરણીઓ, ધરણીઓ, ધરતીઓ, ભરતીઓ; ઇત્યાદિ.

એ વિકાર વિકલ્પે સ્વીકારનાર રૂપ:—

ચોપડીઓ—ચોપડિયો; નદીઓ—નદિયો; લાકડીઓ—લાકડિયો; ફૂકડીઓ, ફૂકડિયો;

ઇ હ્રસ્વ થઈ ય આગમ આવે એમ હુમેશાં થાય હેવાં રૂપ:—

કડિયો (કડીનું બહુ વચન); ખડિયો (ખડી+ઓ; અસલ ખડીવતે પાટી ઉપર લખવાનો રિવાજ હતો. પછી તો શાહી ભરવાના પાત્રનો પણ લક્ષણાથી સંગ્રહ થયો.)

(૩) પ્રકૃતિમાં જ ઇયનું બંધારણ—

દરિયો, વાણિયો, કડિયો (ચણવાનું કામ કરનાર), ફડિયો (અનાજ વેચનાર), નાળિયેર, ઘડિયાળ (આ શબ્દ ‘ઘટિકાલય’ ઉપરથી આવેછે; એટલે સમસ્ત પદ છે; પરંતુ ઘડિયાળ શબ્દમાં તો બંધારણ જ એક થઈ ગયું); કિયું (પ્રશ્નાર્થ); રૂપિયો (સોનૈયો—તેમ રૂપૈયો એ રૂપું+ઐયો ઉપરથી છે. પણ રૂપિયો એમ બંધાઈ જવાથી આ વર્ગમાં મૂક્યોછે).

આ સર્વ સ્થળોમાં ઇય એમ ઉચ્ચાર થવો જ અશક્ય છે; ઇય એમ જ ઉચ્ચાર આપોઆપ થઈ જાયછે.

(૪) પ્રત્યય જ ઇયથી આરમ્ભાતો—

લખિયે; આવિયો (=આવ્યો; પદમાં જ વપરાતું રૂપ); કાળિયો; ઘોળિયો; મગનિયો; છગનિયો; ચાંબડિયો; ગામડિયો; ખજાણિયો; કણિયો; દારૂડિયો (દારૂ+ઈયો અને પ્રત્યય પૂર્વે ડ આગમ); પગથિયું (પગ+ઈયું અને પ્રત્યય પૂર્વે થ આગમ).

* છિયે ક્રિયાપદમાં તો છે+ઈયે,=છ+ઈયે=છિયે.

† **બલીચર્ક**: ઉપરથી **બલીચર્ક**નો, બલદિયો એમ અક્ષરવિખર્ષાસ સ્વીકારીને થયેલો ગણીયું તો ‘બળદિયો’ એ (૩) નું જ ઉદાહરણ બનશે.

આમ ત્હારે રૂપો બધાં છે. એ બધાંમાં accentનું ધોરણ મુખ્ય ન છે; (૨) માં તો રૂપ છ તે જ આધાર છે; (૧) માં એ તત્ત્વ અન્તર્ગૃહ છે; (૪) માં પણ તેમ જ, અને (૩) માં પણ તેમ જ.

આમ સ્થિતિ છે તેથી નવલક્ષ્યભાષ્યે વિકલ્પ કાઢી નાંખી ધ્ય વાળું જ રૂપ નિત્ય સ્વીકાર્ય ગણ્યું છે તે મત કબૂલ કરતે જરાક અચકાવું પડશે.

આમ ઇકાર માટે નિયમ છે તે પ્રમાણે ઉકાર માટે પણ યથાસંભવ નિયમ હશે કે કેમ? આ પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. હું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાર્દક સંકોચથી અને બ્રૂચ હોય તો સુધારવાની ઇચ્છાથી જ આપીશ. ઇકારની પ્રમાણે ઉકારમાં પણ યથાસંભવ અને લગભગ ફેરફારની સાથે એ જ પ્રકારના નિયમ પ્રવર્તે છે એમ ધારું છું.

(૧.) સંયુક્તાક્ષર પછી આવનારો ઇકાર તો જડે એમ લાગતું નથી; પણ એકાક્ષરી ઇકારનું ઉદાહરણ ધાતુમાં મળી આવશે;—સૂ (સૂવું) ધાતુનું સૂએ છે, એમ (ઇકારના નમૂના પ્રમાણે—પીએ છે—ની પેઠે) નહિં થાય. સુવે છે—થશે.

એકારાન્ત ધાતુના એનો જી થતાં ત્હાં પણ ઉવ્ અને છે;—જો (જોવું)—જીવે છે; જો (જોવું) ખુવે છે; (જોવુંનું લુહે છે—જીવે છે નહિં.—ત્હાં જી+ એ—એમ સ્થિતિ આવતાં હકાર છૂટો પડી લુહ+ એ થઈ જાય છે.)

‘સૂવાય’ એમ સહજભેદનું રૂપ થશે, ‘સુવાય’ નહિં. કેમકે અહિં આય્ પ્રત્યયને વ્ આગમ પ્રથમથી આપી જઈ ઉકારનો વિકાર અટકાવે છે. નિયમ એમ જણાય છે કે વ્યંજનાન્ત ધાતુમાં આય્ પ્રત્યય છે, અને સ્વરાન્ત ધાતુની પછી આય્ની પૂર્વે વ્ આગમ આવે છે (અથવા વાય્ પ્રત્યય છે એમ કહિયે તો પણ ચાલે). ઉદા. —કરાય, જોલાય, લખાય; પણ,—જોવાય, દેવાય, લેવાય, પીવાય,—તેમ જ સૂવાય.

(૨.) બાકીના ઉકારાન્ત શબ્દ:—

(અર્થાત્—અનેકાક્ષરી અને સંયુક્તાક્ષર પૂર્વે ના હોય હેવા ઉકારવાળા).—accent પ્રમાણે વિકાર થાય ના થાય. વહૂ; સાસૂ;

અહિં જી દીર્ઘ જ રહેશે; (accent ઉકાર ઉપર છે તેથી).

વહૂઓ; સાસૂઓ; વહૂએ, સાસૂએ. લાડુ+ઓ—(અહુવચન) લાડુઓ (કેમકે accent ઉકાર ઉપર છે).

તેમ જ—દયાળુંએ, લાડુએ, સાધુંએ, સાધુંઓ (અહિં accent ઉ ઉપર છે તેથી યથાવત્ રહે છે. તેમ જ ઉ+ઓ આવે તો ઉવ્ થવાનો સંભવ પણ હોય;

પરંતુ ઉન્નયે આવતાં તો ઉવ્ થવાનો જ નહિં. ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્ત વચ્ચે ફેર એ છે કે ગુજરાતીમાં બહુ શબ્દો હ્રસ્વ ઉકારાન્ત-દીર્ઘ ઇકારાન્ત જ છે (તદ્ભવ શબ્દો); તેથી આમ સ્થિતિ આવેછે. આ સ્થિતિ માત્ર અન્ય ઇકાર ઉકારને વિશે છે. ત્હેના સામ્યથી દોરાર્ધને અનન્ય ઇકાર ઉકાર માટે પણ ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા હ્રસ્વ એમ કરી નાંખવામાં દોષ આવેછે.

(૩.) પ્રકૃતિમાં જ ઉવ્ અન્તર્ગત હોય.—

આહિં ઉવ્ રૂહેશે; ઊઅ નહિં જ. બડુવો (બટુક—બટુઓ); વરુવો (ચિરૂપ—ચિરૂણો—વરુવો).

(૪.) ઉવ્ પ્રત્યયમાં જ હોય તે શબ્દો—

આ પ્રકારના શબ્દો જડવા કઠણ છે—બૂખાળવો, છિનાળવો, કડવું—વગેરેમાં ઉવ્ પ્રત્યય ગણીશું તો પણ ઉનો અ ધર્મ જાયછે—તેથી અવ્ પ્રત્યય જ કહેવામાં આવે નથી.

ઉવ્ પ્રત્યયવાળા શબ્દો કોઈ મિત્ર સોધી આપશે તો ઉપકાર થશે.

હવે (સ્વ)—પીલાવું, પીલાવવું, પીલાય; બૂલાવું, બૂલાવવું, બૂલાય; એમ લખવું કે ધાતુના અનન્ય પછીનો સ્વર દીર્ઘ આવવાથી ઇકાર ઉકાર હ્રસ્વ કરી દઈ પિ-ઇકાર ઉકાર લાવવું, બુલાવવું—વગેરે લખવું ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતે બીજા એ પ્રકારના ધાતુને શાંરૂપાન્તર મળેછે તે જોઈશું;—

(ક.) મારવું—મરાવવું, મરાય;

પાડવું—પડાવવું, પડાય;

ખાંધવું—ખંધાવવું, ખંધાય;

વગેરે અનેક ઉદાહરણોથી સિદ્ધ છે કે આકારનો તો અકાર હાવે પ્રસંગે થાયછે. પરંતુ બીજી તરફ જોતાં—

(બ.) ખોદવું—ખોદાવવું, ખોદાય;

ખોલવું—ખોલાવવું, ખોલાય;

તોળવું—તોળાવવું, તોળાય;

ફોડવું—ફોડાવવું, ફોડાય;

તેડવું—તેડાવવું, તેડાય;

વેડવું—વેડાવવું, વેડાય;

ધેરવું—ધેરાવવું, ધેરાય;

ધસાદિમાં ઓઝાર ઓઝાર ટૂંકાવીને ઉઝાર ધઝાર નથી જ થતા; ખુદાવવું, કુદાવવું, તિડાવવું, ધિરાવવું—નથી જ થતું.

ધઝાર ઉઝારની હ્રસ્વ દીર્ઘતા આ પ્રશ્નને સંબન્ધે અનિશ્ચિત હોઈ અસાત વસ્તુ છે; તે ઉપરની એ સાત વસ્તુઓથી (આ અને ઓ, એના દાખલાઓથી) નિશ્ચિત કરવાનો માર્ગ જ યથાવિધિ છે. ત્યારે તપાસ ચલાવિયે.—આ પ્રેરક અને સહભેદનાં રૂપોમાં આવ અને આવ એ પ્રત્યયોના ‘આ’ ઉપર accent સ્વાભાવિક રીતે આવેછે; મુખ્ય તે કારણથી જ, અને બીજું એ આ દીર્ઘસ્વર છે તેથી પણ કાંઈક,—મારવું—મરાવવું, મરાય, એ પ્રકારના પ્રસંગોમાં ધાતુના પ્રથમ આનો અ થઈ જાયછે—એ તો સ્પષ્ટ જ છે. તેમ જ, ખોદવું—ખોદાવવું, ખોદાય; તેડવું—તેડાવવું, તેડાય; એ પ્રકારના પ્રયોગોમાં પણ accent તો આવ—આવના ‘આ’ ઉપર જ છે; અને તેથી ધાતુનો પ્રથમ ઓ તથા એ—યદપિ ઉ અને ઈ નથી બની જતા, તથાપિ—કાંઈક ખોલવામાં ટૂંકાયછે ખરા એ તો નિઃસંશય છે. ઉ અથવા ઈ થઈ જાય તે તો અત્યંત ટૂંકાણુ થયું ગણાય; અને આ અર્ધટૂંકાણુ છે. અને આનો અ થવામાં પણ તેમ છે, પરંતુ હેમાં સરલતા વિશેષ છે તેથી અઝાર થઈ જતે અડચણ નથી આવતી. વળી એમ પણ દલીલ આણાય કે ઓ અને એ ટૂંકાય છે તો એ સ્વરોને અર્ધટૂંકાણુ સંભવેછે, પણ ઊ અને ઈને અર્ધટૂંકાણુ સંભવે જ નહિ, ટૂંકાણુ થયું તો હ્રસ્વ જ થઈ જવાં જોઈયે.

તો પીલાવું, બૂલાવું—નાં પ્રેરક તથા સહભેદનાં રૂપોમાં ક્રિયા પ્રયોગનું સામ્ય લઈને ચાલીશું? આનો અ થાયછે તે નિયમને અનુસરી પિલાવવું,

ધાતુના અનન્ત્ય પિલાય, ભુલાવવું, ભુલાય,—એમ કરવું? કે ખોદવું—ખોદાવવું, ધઝાર ઉઝાર હમેશાં ખોદાય; તેડવું—તેડાવવું, તેડાય;—એ દષ્ટાન્તને વળગી રહી દીર્ઘ દીર્ઘ જ રાખવા. રૂહેવા જ દઈને પીલાવવું, પીલાય, બૂલાવવું, બૂલાય, એમ રાખીશું? એકંદર વિચાર કરતાં દીર્ઘ કાયમ રાખવો એ જ ઠીક

તે માટે કારણો. લાગેછે. કારણો ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧.) આનો અ થવાના દાખલા અને ઓ તથા એ કાયમ રૂહેવાના દાખલા સરખાવતાં પ્રથમનાની સંખ્યા કાંઈક વખતે ઘટશે;

(૨.) ધઝાર ઉઝારનું સગપણ આઝાર કરતાં ઓઝાર ઓઝાર જોડે વિશેષ છે.—જો કે હ્રસ્વદીર્ઘતા માટે આઝારના વર્ગમાં વધારે આવી સકે, કેમકે અ, ધ, ઉ હ્રસ્વના આ, ઈ, ઊ એમ દીર્ઘ છે;

(૩.) નીંદવું, હીંડવું, સીંચવું, વીંજવું, વીંધવું; રંધવું, લૂંટવું, ચૂંટવું, ફૂંકવું;—ધસાદિ પોઆ અનુસ્વારવાળા ધઝાર ઉઝારયુક્ત ધાતુઓને પ્રેરક સહભેદના પ્રત્યય

લગાડતાં ઇ ઉ હ્રસ્વ કરિયે તો જોરદાર અનુસ્વારની બ્રાન્તિ ટાળવા માટે
અર્ધચન્દ્રમાં બિન્દુવાળું ચિહ્ન મૂકવું પડશે; નિંદાવવું; હિંડાડવું, ડુંધાવવું,
હુંટાવવું; ઇલાદિ; હવે પોઆ અનુસ્વાર માટે જરૂરને સ્થળે આ ચિહ્નનો
ઉપયોગ અલખત ઇછે; પરંતુ આમ બધે ઉપયોગ કરવા જરૂરિયું તો બહુ
કઠેંગુ થઈ જશે; માટે હેવા પ્રસંગે જોટલા ઓછા થાય તેટલા ઠીક;

(૪.) પીડવું—જેવા સંસ્કૃતસમ ધાતુનાં રૂપમાં પીડાવવું એમ કરીને જોડણી
કથળાવી નાંખવી પડશે, તે ટળાય તો ઠીક; એ પ્રકારના ધાતુ તત્સમ
ગણીને અપવાદમાં મૂકિયે, અને પીડાવવું, પીડાય, એમ રાખિયે, તોપણ
એમ અપવાદ કરવાથી બહુ ફળ નથી.

અને (૫.) ખરું જોતાં, પીલવું, ઝીલવું, ખીલવું, ભૂલવું, મૂકવું, ચૂકવું; વગેરે આ બધા
ધાતુઓ તે બે કરતાં અધિક અક્ષરના શબ્દો નથી, પરંતુ પીલ, ઝીલ, ખીલ,
ભૂલ, મૂક, ચૂક વગેરે બે અક્ષરોના શબ્દો છે એમ જ ગણવાનું છે અને
તેથી પ્રસય આવતાં પણ શબ્દશરીરમાંના ઇકાર ઉકારમાં ફેરફાર નથી થતો
એ બુકકમિટીના ૮ માં નિયમનો ભાગ વાસ્તવિક રીતે આર્હિ પ્રવર્તે છે.
(અવું પ્રસય વાળા કૃદન્ત—ચૂકવું, મૂકવું ને નર્મદાશંકરે બે કરતાં વધારે
અક્ષરના શબ્દ માનીને હ્રસ્વ સ્વરવાળા ઠરાવવામાં આ રીલની ભૂલ્ય થયેલી
પાછળ હું બતાવી ગયોછું*.)

આ સર્વ કારણો એકઠાં મળી ઇકાર ઉકાર દીર્ઘ જ રાખવાના નિર્ણયને
પુષ્ટિ આપે છે.

ત્વરાથી ઉચ્ચાર થવાને લીધે સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કાંઈક ટૂંકાઈ જાય છે એ ગુજ-
રાતી ભાષાને લાગૂ પડતા નિયમનો વ્યાપાર તો બધાએ પ્રયોગમાં પ્રવર્તે છે.

૧. મારવું—મરાવવું,	{	આ સર્વ પ્રયોગો એ ત્વરાના નિયમને વશ તો છે જ.
૨. બોલવું—બોલાવવું,		પરંતુ નંબર ૧ જેવા પ્રયોગો એ નિયમના દબાણ-
૩. { પીલવું—પીલાવવું; ભૂલવું—ભૂલાવવું;		માં પૂર્ણીશે આવે છે, અને તેથી આનો અ થઈ જાય છે; નંબર ૨ જેવા પ્રયોગો દબાણમાં

આવતાં પોતામાં સમાયલા દીર્ઘત્વનું જોર સ્હામું કરે છે, તેથી હ્રસ્વ થઈ જવા જોટલું—ઇ-
કાર ઉકાર બની જવા જોટલું—પરિણામ થતું અટકાવે છે, પરંતુ દબાણનો વ્યાપાર કેવળ
લુપ્ત ના થઈ એટલી અસર કરે છે કે ઓકાર એકાર કાંઈક ત્વરિત ઉચ્ચરિત થાય છે—
બોલવું, રેડવું, હેમાં જોટલી પૂર્ણ દીર્ઘતા ઓકાર ઓકારની છે તેથી કાંઈક ન્યૂન દીર્ઘતા

ખોલાવવું, રેડાવવું—હેમાંના ઓકાર એકારના ઉચ્ચારણમાં છે. આ હમણાં જ પાછળ હું બતાવી ગયો છું.*

અને નંબર ૩ જેવા પ્રયોગો એ ત્વરાના નિયમના દબાણમાં આવી જવાને પાત્ર તો છે; પરંતુ ઉપર જે પાંચ કારણો હમણાં જ બતાવ્યાં તે ધ્યાનમાં રાખતાં વ્યવહાર-કુશલતાને આ પ્રસંગે પ્રવેશ આપવો ઇષ્ટ માનુંછું. માટે આખર નિર્ણય એ જ ઠીક લાગેછે કે પીલવું, બૂલવું—ઇત્યાદિમાં પ્રેરક તથા સહભેદના પ્રસંગો લાગતાં પણ ઇકાર ઉકારદીર્ઘ જ રહેવા દેવા; પછી accent પ્રત્યયના ‘આ’ ઉપર પડવાને લીધે આરમ્ભના ઇકાર ઉકાર અપ્રધાન બનવાથી હેમનું દીર્ઘપણું જરાક ગૌણ રહેશે, તો તહેમાં શોકનું કારણ નથી.†

અને આખર જેતાં તો આ સર્વ પ્રકરણ વ્યાકરણનો વિષય છે,—નેડણીનો નથી; અને તહેમાં વ્યુત્પત્તિસાન વગેરે અંશોની આવશ્યકતા છે જ આ સર્વ વાસ્તવિક પણ તે તો હાવા વિષયમાં નિર્ણય આણવા માટે નોંધ્યે જ નિ-રીતે વ્યાકરણનો શિત્તા—નેડણીને સંબન્ધે તો—કોશ રચનાથી જ થવાની. વિષય છે. પરંતુ તે નિશ્ચિતતાની પૂર્વે નિર્ણય, અને તે માટે પરીક્ષા અન્વ-પણ, વગેરે વ્યાપાર થવા જ નોંધ્યે. બાકી તો વ્યાકરણનો ભાગ છે, તે સંબન્ધે અને વ્યુત્પત્તિ સંબન્ધે શાં શાં ધોરણ હોય તહેનું જ કાંઈક આ-લેખન કરવાનો પ્રયત્ન આ ચર્ચામાં કર્યો છે.

હવે આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરી લઈએ. નેડણીનો પાછલાં તેત્રીસે વર્ષનો ઇતિહાસ આપણે જોયો; તે જેતાં જણાયું કે નેડણીનો વિષય કંટકપૂર્ણ ઉપસંહાર. માર્ગ જેવો છતાં હેમાં વ્યવસ્થા આણવાની જરૂર સર્વ ચિન્તકોને જણાઈ છે, અને તહેને પરિણામે એ તેત્રીસ વર્ષમાં અનેક પ્રયત્ન યથાશક્તિ થયાછે; હેમાં સ્વાભાવિક રીતે મતભેદને ઉત્પત્તિ મળીછે; તથાપિ એકંદર જેતાં ગમ્ભીર ચિન્તકો ન્હાના વિષયમાં મતભેદ કોરાણે મૂકી મહત્વના પ્રશ્નો માટે એકમતે ચોખ્ખ ધોરણ ઉપર આવી સકે એમ સાક્ષર વાતાવરણની સ્થિતિ જણાયછે. કિયા પ્રશ્નો મહ-ત્વના છે અને કિયા ગૌણ છે તે સવિસ્તર હું બતાવી ગયો છું. આ સર્વ ચર્ચામાં મુખ્ય ધોરણ (૧.) ચાલતો ઉચ્ચાર,—ગુજરાતના મ્હોટા ભાગમાં ચાલતો ઉચ્ચાર, અને (૨.) વ્યુત્પત્તિ એ બે તત્ત્વોનાં છે. આ ધોરણોનું દર્શન જૂનામાં જૂના પ્રયત્નમાં ગૂઢ રીતે કાંઈક થાયછે; ૧૮૭૧-૭૨ ના બુકકમિટીના નિયમો આટલાં વર્ષના અન્ધકારમાંથી પણ પોતાના

* પાછળ પૃષ્ઠ. ૯૩ જુવો.

† આ કારણોથી હું આટલે દરજ્જે મ્હારા પાછલા સમયના અભિપ્રાય ફેરવવાને તૈયાર છું, ના ફેરવવામાં દુરામદ જ ગણુંછું. “ગુજરાતી” પત્રમાં આ સંબન્ધે ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં ચર્ચા થયેલી તહેમાં બતાવેલા અભિપ્રાયોમાં આ ઉપરની ચર્ચાથી ઘટતો ફેરફાર કરવો.

Accentનું તત્ત્વ ગુજરાતીમાંથી લુપ્તપ્રાય છે, છતાં સૂક્ષ્મ રૂપે રહી, હાવા નેડણીના પ્રસંગોમાં નિમામક બળ તરીકે ઉપયોગમાં આવેછે. તે વિશે પાછળ હું શાન્ત અકારના પ્રકરણને અતે કહી ગયો છું. (પાછળ પૃ. ૭૪ જુવો.)

અન્તર્બળને લીધે સારા જોરથી પ્રકાશી નીકળે છે. અને એ પ્રકાશનો ઉપયોગ કરીને આપણે ઘટતા ફેરફારવાળી યોજના કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આ કર્તવ્ય બળવવામાં સહ અને વ્યવહારકુશલતા (ઘટતી વ્યવહારકુશલતા) અને ઉપર લક્ષ રાખીને ચાલવાનું છે. હાવા વિષયમાં કેવળ દુરાસત્યપરાયણતા અને ગ્રહને અવકાશ નથી. અને હું તે દૂષણને પાત્ર નથી. હું વ્યવહારકુશલતા. Compromise—સાગ સ્વીકાર—ની વિરુદ્ધ નથી. એ માટે સાખીતી જોઈતી હોય તો ઉપરની ચર્ચામાં અનેક સ્થળે એ વૃત્તિનાં પ્રમાણો જણાશે. છં આર્વ, છાં કરાં, દેવું—દે'છં; વગેરેમાંનો એકાર અર્ધવિવૃત્ત છે, છતાં

હેમાં અવળી માત્રા કે કરી ચિહ્નયોજનાની માગણી હું નથી

Compromise—ત્યાં કરતો; કરું, છું, આવું, વગેરેમાં હ્રસ્વ ઉં છતાં કવિતામાં શુરુ ગરવીકાર—યોગ્ય ગણવા દેવાની છૂટને વિશે કરી હું બાધ આણવાને ઇચ્છતો હુંકમાં સ્વીકારુંછું. નથી; નહિં, દહિં, માંહિં, જ્યાંહિં, જાહિં, તહિં, અહિં, કહિં—

વગેરેમાં અનુસ્વાર પોચામાં પોચો છતાં ~ (અર્ધચન્દ્રમાં બિન્દુ).

ની યોજના માટે આગ્રહ હું નથી રાખતો; વંદન, અંશ વગેરેમાં ચિહ્નબોદની યોજના હું નથી માગતો; ચ વર્ગના બે ઉચ્ચાર માટે ચિહ્ન (કોશમાં કાઉસમાં બતાવવા શિવાય) છોડી દેવાને હું તૈયાર છું,—મ્હે હજી સૂધી એ ચિહ્ન વાપર્યાં જ નથી, માત્ર વસ્તુસ્થિતિ ઉચ્ચારની દર્શાવી છે. આગળ વધી અહિં એમ પણ કહેવાને તૈયાર છું કે આ ચ વર્ગના બે ઉચ્ચારનો પ્રશ્ન જોડણી કરતાં વ્યાકરણનો વિષય વધારે વાજબી રીતે બને છે; 'પથર' એમ અતિશુદ્ધ જોડણી છોડી દઈ 'પથ્થર' એમ વ્યવહારને ઉપયોગી પ્રયોગની ભલામણ હું આરંભથી કરતો આવ્યો છું; પ્રેરક સહજબેદના પ્રત્યય લાગતાં ધાતુના પ્રથમના અક્ષર-માંના ઇકાર ઉકારને દીર્ઘ જ રહેવા દેવાનો મ્હે છેવટ નિર્ણય મ્હારો બતાવ્યો જ છે; કો'નું, જો'નું, કે'વું (કીજ્જશમ), કો'ને જો'ને, જો'માં,—વગેરે ૩૫ સગવડના ધોરણે સ્વીકારુંછું અને કહોનું, જહેનું, કહેવું, કહોને, જહેને, જહેમાં,—એમ અતિ ચોક્કસ ૩૫ છોડી દઉંછું;—હજી સૂધી વાપર્યાં પણ નથી;—આ સર્વ ઉદાહરણોથી હવે શું નહિં જણાય કે હું વ્યવહારદષ્ટિનો તિરસ્કાર નથી કરતો ?—અલબત્ત એટલું તો માયુંછું કે આ સર્વ પ્રયોગોમાંથી જે જે જોડણીમાં પ્રતિબિંબિત કરવા અનિષ્ટ ગણાય, પણ વાસ્તવિક હોય, તેમને શાસ્ત્રલક્ષણનો વિષય ગણીને વ્યાકરણમાં માર્ગ આપવો જ જોઈએ. જેથી તે રીતે લોકો શીખીને ખરો ઉચ્ચાર કરી સકે.

ઉપરના ઇતિહાસદર્શનથી આપણને એક ખેદકારક બોધ થાય છે કે, અસારસૂધીના પ્રયાસો કેળવણીખાતા તરફથી જે જે થયા છે, તેમાં માત્ર કેળવણીખાતાના આ ૧૮૭૧-૭૨ નો પ્રયાસ ઉત્સાહ અને ભાવપૂર્વક થયેલો જણાય છે. વિષયમાં પ્રયત્નો પરંતુ તે પ્રયાસ શાળાખાતાનાં પુસ્તકોમાં યથાર્થરીતે પ્રતિબિંબિત નથી થયા; તે પછીના પ્રયાસો એ ખાતા તરફથી થયા છે તે અર્ધશિથિલ ઉત્સાહના અને અધકચરા પરિણામવાળા થયેલા જણાય છે. એ ખાતું પોતાની મેળે કશું કરે એમ આશા નથી;

અને બહારના દબાણથી કરે છે તે સારહીન થાય છે. હેમાં દોષ એ ખાતાનો એકલાનો નથી. આ વિષયનું પૂર્ણ મહત્ત્વ એ ખાતાને બતાવવાનો સમગ્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. એ ખાતા બહારના પ્રયાસો થયા છે તે છૂટક છૂટક, એક એક વ્યક્તિના હાથથી;—કોઈ પણ વિદ્વાનોના મંડળના સંયુક્ત ઉદ્યોગના રૂપમાં કશો પ્રયત્ન હજી સૂધી થયો નથી. તેમ થાય તો કેળવણી ખાતા ઉપર પણ કાંઈક જૂદી રીતનું યોગ્ય દબાણ થઈ સકે એમ સંભવ દીસે છે.

પરંતુ જેડણીના વિષયમાં હજી કેટલાક મહત્ત્વના તેમ જોણ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાને માટે સારા ધોરણ ઉપર તપાસ કરવાની પણ જરૂર, તપાસ કરીને નિર્ણય કેટલાંક કારણોને લીધે, જણાય છે. માટે,—આ સર્વ સ્થિતિ કરવાની જરૂર છે. ધ્યાનમાં લઈને મહારી નમ્ર સૂચના હેવી છે કે—

આ પરિપદે જેડણી બાબત પૂર્ણ તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવાને એક કમિશન નીમવું. એ કમિશનનું બંધારણ હેતું રાખવું કે હેમાં સર્વ ભિન્ન ભિન્ન તે માટે સૂચના;— મતના પ્રતિનિધિને સ્થાન મળે. એ કમિશને જેડણીના પ્રશ્નની, કમિશન નીમવું. ઐતિહાસિક, વ્યવહારકુશલતાની, ભાષાના બંધારણના તત્ત્વ-દર્શનની,—સર્વ દૃષ્ટિથી, પરીક્ષા કરી ભલામણો યોજીને જેડણીની સુવ્યવસ્થા માટે રિપોર્ટ આ પરિપદે રૂરી મળે (ત્રણ કે પાંચ વર્ષ) ત્યારે રજૂ કરવો. આ પરીક્ષા માટે જેડણી વિશેનાં આજ સૂધીનાં પુસ્તકો એકત્ર કરી તેહનું તોલન કરવું; અને પોતે,—વિગતવાર તપાસ ના કરી સકે તો પોતાનામાંથી કેટલાક ચુંદા વિદ્વાનોની કમિટી નીમવી (તે કમિટીમાં પણ બધા મુખ્ય મતભેદના પ્રતિનિધિ આવવા જોઈયે), તે કમિટીનું કામ ગુજરાતમાં જુદા જુદા મુખ્ય પ્રાન્તોમાં ઉચ્ચારના પ્રચારનું અવલોકન કરવું, એ મુખ્ય; અને તેમ કરવા માટે પ્રથમ યોગ્ય શિષ્ટ વર્ગના ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય લખેલા માગવા, તે માટે અમુક પ્રશ્નમાળા મોકલવી; પછી તે લોકોને રૂબરૂ બોલાવી તે માટે રૂબરૂ સવાલોથી બારીક તપાસ કરી તારતમ્ય જેતું; તેમ જ પ્રાન્તોમાં બધે ફરી લોકોમાં—શિષ્ટ વર્ગમાં—સ્વાભાવિક વાતચીતથી ઉચ્ચારની વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરવું;—અન્તે ઉચ્ચાર બાબત વસ્તુસ્થિતિનો રિપોર્ટ કમિટીએ કમિશનને કરવો. આ સર્વની આખરે બીજી પરિપદ મળે ત્યારે કમિશનના રિપોર્ટનું મનન કરીને, ઘટતી મર્યાદામાં ચર્ચા કરીને, પરિપદે ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને,—અથવા તો એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં સરકારને—એક સખળ વિનંતિપત્ર મોકલી જેડણીની વ્યવસ્થા એ રિપોર્ટને ધોરણે કરાવી શાળાખાતાનાં પુસ્તકોમાં સ્વીકારાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પરંતુ આ પરીક્ષા, રિપોર્ટ, વિનંતિપત્ર, એ સર્વ ક્રમને ત્રણ કે પાંચ વર્ષ થઈ જશે; અને દરમ્યાન શાળાખાતામાં નવી વાંચનમાળા તો તૈયાર થઈ કમિશન રિપોર્ટ કરે જવા આવી છે. માટે હાલ તરત એક તાકીદનું વિનંતિપત્ર આ તે દરમ્યાન તાત્કાલિક પગલાની ઉપરના ઠરાવ પ્રમાણે કમિશનનો રિપોર્ટ આવી વિનંતિપત્ર મોકલિયે જરૂર; ડાયરેક્ટરને ત્યાં સૂધી જેડણીનો પ્રશ્ન શાળાખાતા માટે પણ આખર-વિનંતિપત્ર લખવું. નિહાલ ના થયેલો ગણવો અને તે માટે વાંચનમાળાની પ્રતો

જેમ અને તેમ થોડી હાલ છપાય, અને તે સ્ટીરિયોટાઇપ ના થાય એમ વિનંતિ કરવી. તે સાથે પરિપદ્ધ નીમે તે કમિશનમાં શાળાખાતા તરફથી પણ એ મેમ્બરો નીમાય હેવી માગણી કરવી.

કોઈ વાંધા આણશે કે આમ વળી કમિશન નીમવાની અને બધા ખટરાગ કરવાની જરૂર જ શી છે? જોડણી શી છે, ઉચ્ચાર શા છે, એ સર્વ પરિપદ્ધને સંબોધન. જણાવ્યું જ છે, કર્શી નવી ભાંજલ કરવાની આવશ્યકતા જ નથી. આમ કહે તો તો-મૌન ! બીજું શું? પરંતુ આશા છે કે આજના આ અસાધારણ મંડળમાં હેવી વિરક્તિની વાણી નહિં પ્રગટ થાય. ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આજની આ પરિપદ્ધ એ એક અપૂર્વ અને આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર વૃત્તાન્ત છે. એ વૃત્તાન્તને સુદ્ધનો ઉત્પાદક કરવો એ આપણા હાથમાં છે. સર્વ સાક્ષરત્વના પ્રતિનિધિનો આ મેળાવડો માત્ર ચર્ચાથી સંતુષ્ટ ના થતાં કાંઈ પરિણામજનક કાર્ય કરશે એ આશા વ્યર્થ નહિં થાય. સર્વ વિદ્વાનોને આપણી માતૃભાષા તરફની કર્તવ્યયુક્તિને તેમ જ ન્યાયયુક્તિને સંબોધીને વિનંતું છું કે—કાંઈ કરો, કાંઈ કરો. અને શું કરવું તે માટે ન્યાયયુક્ત માર્ગ તો ઉપરની સૂચનાનો જ છે એમ હું માનું છું.

કર્શી કૃતિ નહિં કરિયે, તો પછી જે જગેને શાવશે તેમ લખેછે અને લખશે. આ બાબતમાં કોઈ કોઈને સજ્જ કરી સકનાર નથી. આ નિર્ણય નહિં આણિયે વિષયમાં કશું sanction, કશું શાસનબળ નથી; એ તો પછી સર્વત્ર સ્વૈચ્છિક શાસનબળનું અધિષ્ઠાતા મંડળ પણ સંભવતું નથી; નાતોના પદ્ધતિ પ્રવર્તશે. કેટલાક પંચમંડળ જેવું આપણું કોઈ સાક્ષર મંડળ નથી, કે નથી હેતું બંધારણ અને શાસનશક્તિ.—એ હેતું શક્ય નથી તેમ છદ્ધ પણ નથી એ ભૂલવાનું નથી; સાક્ષરતાનું તો પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય ગણાય છે; તો પણ વસ્તુસ્થિતિ પણ ભૂલવી ના જોઈયે. અને તે રીતે જોતાં હેવો કાંઈ નિયમ નથી—નિયમનો નિયંતા પણ નથી—કે જોડણીના અમુક નિયમ સ્થાપિત કર્યાછે, અને તે નિયમ તોડે હેને છ મહિનાની કેદ કે ૫૦૦ રૂપિયા દંડ? હેવું શાસન તો ના જ સંભવે; પણ ગ્રંથ રચનાર વર્ગમાં સંભવે હેવું શાસન પણ નથી. મહાજનમાં boycotting તું, વ્યવહાર તોડવાનું, એક જાતનું શાસનબળ—sanction—છે. પણ આપણા સાહિત્ય મંડળમાં તો republic તું તત્ત્વ છે. પણ તે માટે કાંઈ છેક જ અતન્ત્રપણું છદ્ધ છે એમ નહિં કહેવાય. માટે આ પરિપદ્ધ કાંઈ સંયુક્ત કૃતિ કરશે, મતની મમતા મૂકી દઈને, માત્ર ગુર્જરભાષા તરફ કર્તવ્યયુક્તિથી સંયુક્ત કૃતિ કરશે, તો સાર્થક્ય છે.

અને આમ સંયુક્ત કૃતિ થવી અશક્ય આ કાળમાં નથી. આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર આ વાત સ્વપ્નામાં પણ ના આવત. હવે અનેક અનેક સંયુક્ત કૃતિ થવી બજોની પ્રવૃત્તિને લીધે આપણામાં નવી શક્તિ, નવા વ્યવહારમાર્ગ, અશક્ય નથી. વગેરે પ્રવિષ્ટ થયાંછે. તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની સંસ્થિતિ પણ

બદલાઈ છે. આજથી બત્રીસ વર્ષ ઉપર કવિ નર્મદાસંકર લખી ગયા હતા કે—“જ્યાં સુધી પરસ્પર સંગતિવ્યવહાર વધ્યો નથી, ઘણા અન્યકારો થયા નથી,—અનેક કોશઅન્ય થયા નથી,—જ્યાં સુધી પ્રદેશ પ્રદેશની ભાષા સંમિશ્રણે એકરૂપ થઈ નથી, ત્યાં સુધી લેખનશુદ્ધિ વિશે અવિચળ નિયમ બંધાવા દુર્લભ છે.”§

હવે આ સર્વ ન્યૂનતાઓ ધણે અંશે પૂરાઈ છે, અને સંસ્થિતિ બદલાઈ છે. વ્યવહાર-સંબંધન વધ્યું છે; અન્યકારો વધ્યા છે; કોશઅન્ય ગુજરાતીના નથી થયા, પરંતુ અંગ્રેજી-ગુજરાતી, ગુજરાતી-અંગ્રેજી એમ કોશ થયા છે અને તેથી હેમાં જોડણીના તત્વના નિર્ણયની ખોટ પડે છે. (એ જ ખોટને લીધે ઈ. સ. ૧૮૯૩માં મેસર્સ સંજના તથા સેટનાએ આરમ્બેલા અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશને માટે રા. કેશવલાલ ધ્રુવે જોડણીના નિયમ યોજ્યા હતા જે આપણે પાછળ ઇતિહાસદર્શનમાં જોઈ ગયા છીએ.) પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષા પૂર્ણ રીતે નહિ, પણ બહુ અંશે મિશ્રણ પામવા લાગી છે; અને ખરું જોતાં મિશ્રણ દૃઢ થઈ જતું છે. જેમાં જ કાંઈક યોજના થાય તો ઇષ્ટ પરિપાક થાય, નહિ તો પછી વખતે અનર્થ થાય. આમ સ્થિતિ બદલાઈ છે તો હવે આ વિષયમાં નિયમ, વ્યવસ્થા, બાંધવાનું કામ કાંઈક સુકર છે. માટે મ્હારી આ પ્રાર્થના છે.

પણ-વળી કોઈ કહેશે—આમ જોડણીની વ્યવસ્થા માટે પ્રયાસ કરવામાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે છે. ફક્ત એક લેખનશુદ્ધિના સંરક્ષણ માટે જોડણીની વ્યવસ્થા સુગમતા, સરલતા, લખવાની તેમ જ વાંચવાની સહેલાઈ, સ્વ-કરવામાં લાભ છે કે સ્થૂળ વ્યવહાર, લોકપ્રીતિ,—એ સર્વ અનેક વસ્તુનો ભોગ આપ-હાનિ ?

अल्पस्य हेतोर्बहुहातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्

એ દિલીપરાજને સિંહે કહેલા વચનનું સ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ જે કર્તવ્યબુદ્ધિયે દિલીપને પ્રેરણા કરી હતી તે જ કર્તવ્યબુદ્ધિ આપણને પણ ઉત્સાહિત કરે તો જ ધન્યતા. ઋષિની ગાયનું સિંહથી રક્ષણ કરવાની ફરજ દિલીપે સખળ રૂપે દીડીઃ આપણે ગુર્જર ભાષાનું રક્ષણ અનિયમના પંજામાંથી કરવાનું છે. મુનિનું ધન એ ગાય હતી, સાક્ષરવર્ગનું ધન આ ગુર્જરભાષા છે;—અર્થે અપૂર્વ પ્રકારની ગોરક્ષા ઉપરિચિત થઈ છે. દિલીપના મનમાં થયું કે—

गुरोरपीदं धनमाहिताग्ने
नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्

ગુરુનું ધન પોતાની નજર આગળ વિનાશ પામતું જોઈ રહી ઉપેક્ષા કરવી તે

અથોગ્ય જ હેને લાગ્યું. તેમ જ આપણે પણ આપણી નજરની સ્થાને ગુર્જરભાષાનું લેખનશુદ્ધિનું સ્વરૂપ નષ્ટ થતું જોઈ રહેવું ના જોઈએ. એ ઋષિની ગાયને વિશે દ્વિલીપ સિંહને કહે છે:—

इमामनूनां सुरभेखेहि

આ ગાયને કામધેનુ કરતાં ઓછી ના ગણીશ; અને એ ગાયે પછીથી દ્વિલીપ ને કહ્યું છે:—

न केवलानां पयसां प्रसूति

मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्

મહને કેવળ દૂધ દેનારી પશુવર્ગની ના સમજીશ; પ્રસન્ન થાઉં તો કામધેનુ મહને જાણજો. તેમ જ, ગુર્જરભાષાને કામધેનુ જેવી આપણે પૂજ્ય ગણીશું, અને સંરક્ષણ કરીશું, તો તે આપણને સ્થામી પ્રસન્ન થઈને, લૌકિક ઉદરપોષણના લાભ આપનારી નહિ, પણ અલૌકિક ઊંચા મનોરથ સિદ્ધ કરી આપનારી, હૃદયનો, બુદ્ધિનો ઊંચા પ્રકારનો આનન્દ આપી તૃપ્ત કરનારી, કામધેનુ બનશે. માટે એ આપણી પૂજ્યબુદ્ધિને તથા કર્તવ્યબુદ્ધિને આદર આપી, ગુર્જરભાષાની લેખનશુદ્ધિને વેળાસર બચાવી, સુવ્યવસ્થામાં મૂકવા માટે આપણે તન, મન, અને ધનથી પ્રયત્ન કરીશું તો નિઃસંશય આપણે જહેલા મોડા પણ વિજયી થઈશું. એ વિજય આપણને ઈશ્વરદ્રુપાથી સદ્બુદ્ધિ મળી સત્વર પ્રાપ્ત થાઓ. તથાસ્તુ !

પરિશિષ્ટ (ક)—(પૃષ્ઠ ૨ ટીપ્પાં જુવો.)

ધ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ની સાલના યુક્તકમિટીના જોડણીના નિયમો:—

- ૧ શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડો જ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવા; જેમ દાશીને બદલે દાસી, પરમાણેને બદલે પ્રમાણે, મારગને બદલે માર્ગ, વના ને બદલે વિના.
- ૨ અસલ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં થણો ફેર હોય, તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા; જેમ માર્ગશિર્ષને બદલે મારગશર, ક્ષેત્રને બદલે ખેતર, ગૃહને બદલે ઘર.
- ૩ શુદ્ધ સંસ્કૃત કે દારશી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા; જેમકે સૂક્ષ્મ-દર્શક, દૂરબીન.
- ૪ ગૂજરાતી શબ્દો ગૂજરાતના થણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.
- ૫ એક જ અર્થના છેક જૂઠા જૂઠા શબ્દો ગૂજરાતના જૂઠા જૂઠા ભાગમાં બોલાતા હોય તો તે બધા રાખવા.
- ૬ સંસ્કૃત તથા હિંદી ધાતુ પરથી ક્રિયાપદ અને તેની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવી.
- ૭ ઇકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઈ દીર્ઘ રાખીને તે સ્વર લખવો, પણ હ્રસ્વ ઇ કરીને ય ઉમેરે તોએ ચાલે.—જેમ, નદી નદીએ અથવા નદિયો. ઉકારાં-ત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઉ જ રાખવું; જૂ, જૂઓ; લીંબુ, લીંબુઓ.
- ૮ કાંતું, રાતું, વાંચવું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતરજાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુ-સ્વારવાળો હ્રસ્વ ઉકારછે, અને અંત્યાક્ષરી ઉ હ્રસ્વ લખવો. જૂ, લૂ વગેરે ઉકારાંત એકાક્ષરી શબ્દોમાં અંત્યસ્વર દીર્ઘ છે. એ અક્ષરના શબ્દોમાં ઉકાર પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઉકાર દીર્ઘ છે; જેમ ફૂટ, દૂધ, ધૂળ, ચૂક, મૂક, ખૂબ, ઇલાદિ. તેમજ ઉકારની પછીનો અક્ષર દીર્ઘ હોય ત્યાં પણ એ જ નિયમ ધણું કરીને લાગેછે; જેમ ચૂનો, ખૂણો ઇલાદિ. અને તેમ જ ધાતુ કે નામમાં ઉ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ હોય તેને પ્રત્યય આવ્યાથી અથવા સમાસમાં પણ ઉપલો નિયમ ફરતો નથી; જેમ મૂકનાર, સૂવાળો, દૂધભાઇ વગેરે. એથી વધારે અક્ષરોના શબ્દોમાં પહેલા અથવા વચમાંના ઉકારની પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઉ દીર્ઘ કરવો, અને જો તે અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે ઉ હ્રસ્વ લખવો જેમ ફૂબડો, ફૂટડો, ખુશાલ વગેરે. ઇકારાંત શબ્દોમાં જે ઇકાર છે તે દીર્ઘ છે, જેમ ધી, કઠી, નાખી. એ અને તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઇકાર હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઉકાર સંબંધી નિયમ પ્રમાણે લખાયછે; જેમ ખીક, ફીડી, ખીચડી, નાખિએર, રૂપિઓ ઇલાદિ.

- ૯ ગૂજરાતી શબ્દોમાં 'સ' હોય તેમાં ઈ કે ય મળવાથી તાલુ 'શ' બોલાય છે, જેમ ડોસો હોય પણ ઈ આવવાથી ડોશી, માસો-માશી, પીરસો-પીરશ્યું વગેરે. એ નિયમ સુરત બંધ્ય સિવાય આખા ગૂજરાતમાં ચાલે છે માટે તે રીત ચોથા નિયમને આધારે રાખવી.

હામાંના નિયમ ૭, ૮, અને ૯ નું અર્થગ્રહણ કરીને નવલરામબાઇએ, હેમાંનું તાત્પર્ય સુવિશદ રૂપે મૂકવાના હેતુથી, એ ત્રણ નિયમને બદલે ૭, ૮, ૯, અને ૧૦ એમ ચાર નિયમો મૂક્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૭. નાન્યતરજાતિના પ્રત્યયમાં ઉકાર હ્રસ્વ છે.

(उँ प्रत्ययमां उकार बधे ठेकाणे ह्रस्व ज छे.)

૮. શબ્દના છેડાનો ઈકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ લખવો પણ એકાક્ષરી શબ્દ-માંનો ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે.
૯. શબ્દને છેડે નાહિ આવ્યા હોય હેવા ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે, કે જે તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા; પણ એ અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તો પણ એ ઘણું કરીને દીર્ઘ જ લખાય છે.
૧૦. મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ; પણ ઈકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે ધને મરજીમાં આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમાં ય ઉમેરાઈ શકે, અને તેમજ “સ”માં ઈ કે ય મળતો હોય ત્યાં તેને ડેકાણે “શ” થાય છે,—જેમકે ગાડીવાન, ગાડીધોડા; નદીઓ અથવા નદિયો, માશી, પીરશ્યું.

પરિશિષ્ટ (જ).—(૫૪ ૧૧ ટીપ § જીવે.)

(ઈ. સં. ૧૮૯૩ માં રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય શ્રુવે ઘડેલા નિયમે.)

1. *Tatsama* words should be spelt as they are found in Sanskrit, e.g., અનુભવ, સૂક્ષ્મદર્શક, ગતિ.

2. The *tatsama* form of a word should be preferred to the co-ordinate *taulbhava* forms, if in use among high class Hindus, when the former does not widely differ from the latter; e.g. માર્ગ, વિવેક.

3. Words of foreign origin should be generally spelt as they are pronounced; e. g., ફ્રેન્ચીન, ટેલીગ્રાફ, પોસ્ટ.

4. Syllables containing a silent અ should be spelt with it; e. g., નરમાસ, કડવાટ, કકલાણ.

5. The ending palatal and labial vowels, nasalized or otherwise, of *tadbhava* words of more than one syllable, are respectively long and short; e.g., ધણી, આયડી, દહીં, તહીં, પિયુ, લાડુ, ઐરું, ઊકરું.

6. The ending palatal and labial vowels of *tadbhava* words of one syllable are long. e. g., ધી, જૂ, લૂ.

7. The palatal and labial vowels occurring in the body of a word should be written long, when nasalized; e.g., ઈરું, ખીડી, લૂટ, ઊરું.

8. In *tadbhava* words where a consonant is elided or a long vowel shortened for euphony, the preceding vowel should be written long; e.g., વીનતી, ઊખડું.

9. In *tadbhava* words wherever quantity requires it, a long vowel is used; e.g., લૂણ, ખૂણા.

10. The close and open sounds of the vowels એ and ઐ should be distinguished; e.g., ગેળ, ગાળ, એક, અંચ.

11. The sharp nasal twang should be distinguished from the light nasalized sound; e.g., અંચ, ઑંચ.

12. Nasal consonants should be preferred to the *anuswāra* mark where the former clearly represent the nasal twang occurring in a word; e.g., અન્તર, સન્ન, અર્જ, લમ્પટ, અણ્ટસ.

13. The double pronunciation of ડ and ઢ should be noticed e.g., દંગ, પદ્મ, ડોળ, માંડુ.

14. *Tadhava* words with distinct ઢ and ડ should not be confounded with others having a phonetically derived ઢ in them, but should be written with ઢ and ડ apart; e.g., મ્હોડું, દ્હોડું, not મોડું, and લોડું.

15. The full aspirated sound of ઢ should be distinguished from the light breathing phonetic product of original aspirate mutes; e.g., ઢસડું, ઢવણી.

16. Where the light ઢ occurs, it should be thrown backwards so as to fuse into the preceding vowel; e.g., બ્હી, ક્હે.

17. words with original ર, ડ, ળ, લ, or ષ phonetically turned into યસ, should be spelt with ય; e.g., દેવડું, આંચણી, દયણું, શેયડી, આયડી.

18. Heavy conjunct consonants should be distinguished from light ones wherever they occur; e.g., આશ્રય, કથું.

19. Conjunct consonants of the mutes of the same class should be written with an unaspirate mute for their first member; e.g., પત્થર, હટ્ટો.

20. A euphonic ય is inserted as a fulcrum letter between the final palatal vowel of a word and a termination beginning with a vowel, in which case the palatal vowel, if long, becomes short, provided it be not preceded by a conjunct consonant; e.g., આયડિયો, ગામડિયો, કરિયે.

21. Before a termination beginning with a palatal vowel or semi-vowel the dental sibilant is changed into the corresponding palatal sibilant in *tadbhava* words; e.g., ડેશી, માશી, હશીને, હસ્યે.

N. B.—All doubtful cases should be decided after a mature consideration of phonetic and philological laws.

પારશિષ્ટ (સ્વ) ૧

ટીપ:—આ નિયમો વિશે મૂળ ઇતિહાસભાગમાં ઉલ્લેખ મ્હેં કર્યો નથી. પાછળથી ખખર પડવાને લીધે આ સ્થળે મૂક્યાછે:—

કલાભવનના ચાલૂ જોડણીના નિયમ (ઈ. સ. ૧૮૯૩-૯૪ ના શુભારમાં થયેલા.)

૧. મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં લીધેલા શબ્દોમાં આવતા 'લ' ને સ્થાને ગુજરાતીમાં 'ળ' લખવો. પણ સંસ્કૃત રૂપમાંજ રહેલા સામાસિક શબ્દોમાં તો તેમાં 'લ'જ કાયમ રાખવો. જેમકે, સરળ, કાળ, ફળ, મૂળ, શિક્ષણકલાપિરાન, કલાભવન, ઇત્યાદિ.

૨. પરભાષામાંથી લીધેલા શબ્દોને જે ભાષાદ્વારા ગુજરાતીમાં લીધા હોય તેમાં જે પ્રમાણે જોલાતા હોય તેમ જ લખવા. જેમકે, ઇટલી, બોડો, લુઈ, ફરબીન, ટેલીગ્રાફ, પોસ્ટ, વગેરે.

૩. શબ્દોમાં આવતા અન્યસ્વર ઈ તથા ઉ ને હમેશા દીર્ઘ લખવા, પણ જો એ શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી લઈને તેવા ને તેવાજ ગુજરાતીમાં મૂકી દીધા હોય તો મૂળ રૂપેજ લખવા. જેમકે, લાકડો, મતિ, ચોપડી, ગતિ, બાજુ, દારૂ, લારૂ, વગેરે.

૪. ગુજરાતીમાં ઘણીવાર અક્ષરાન્ત્ય 'અ' નહીં જોલાવાને લીધે તેની પૂર્વના અક્ષરમાંનો 'ઉ' દીર્ઘ જોલાયછે; માટે તેને દીર્ઘ લખવો. જેમકે, કુલને બદલે ફળ, પુરને બદલે પૂર, વગેરે.

૫. જ્યારે શબ્દની સાથે બીજો શબ્દ આવીને સમાસ થાય, કે બીજો બારે પ્રત્યય લાગવાથી અક્ષરભારનું સ્થાન બદલાય, ત્યારે પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ હોવા છતાં હ્રસ્વ થઈ જાયછે. જેમકે રૂલ, કુલવાડી; ચૂનો, ચુનાવાળો; મીઠું, મિઠાઈ; કીડી, કિડિયારું; પાણી, પાણિદાર; વગેરે.

૬. કોઈ પણ અક્ષરમાંના સ્વરની પછી તુરત અનુસ્વાર આવતો હોય, તો તે સ્વરને દીર્ઘ લખવો. પણ જો તે અનુસ્વાર અનુનાસિક જેવો થડકાઈને જોલાતો હોય તો તે સ્વયંવવાને માટે તે સ્વરને હ્રસ્વ લખવો. પણ વળી જો સ્વર સ્પષ્ટ દીર્ઘ હોવા છતાં અનુનાસિક થડકાઈને જોલાતો હોય ત્યારે તો અનુનાસિક બંજન જોડીને જ લખવો. જેમકે, ઊંધ, ઊંડાણ, હોંગ, અંટસ, પાણ્ડુર, જંગલ, ચંદન, બંને, વગેરે.

૭. જ્યારે શબ્દમાં ઈ કે ઉ પછી બીજો સ્વર આવતો હોય, ત્યારે તે બેની વચ્ચે અનુક્રમે ય્ કે વ્ મૂકવો, અને પૂર્વના ઇ કે ઉ ને હ્રસ્વ લખવા. જેમકે ખડિયો, દડિયો, કુવો. પરંતુ પ્રત્યયો છૂટા લગાડતાં જ્યારે આ પ્રમાણે બે સ્વર સાથે આવે, ત્યારે આવો ફેરફાર કરવો નહીં. જેમકે કરીએ, જૂ-જૂએ, સ્ત્રી-સ્ત્રીએ, પડીએ.

૮. કોઈ, કંઈ, જઈ, હોઈ, સુઈ, વગેરેમાં તેમજ, જેને છેડે 'ઇને' આવે એવાં સંબંધક ભૂતકૃદંતોમાં આવતા 'ઇ' ને હમેશાં દીર્ઘ લખવો.

૯. ક્રિયાપદના કર્તારિ ૩૫ મૂળભેદમાં પ્રથમ સ્વર ઘણું કરીને હમેશાં દીર્ઘ હોયછે; પણ તેજ સ્વર સઘ્નભેદમાં તેમજ કારકમાં ઘણું કરીને હ્રસ્વ બોલાય છે, માટે ત્યાં હ્રસ્વ જ લખવો. જેમકે, ખાવું, ખવડાવવું; પીવું, પિવડાવવું; શીખવું, શિખવવું; પાડવું, પડાવવું.

૧૦. એ, એલું, વગેરે પ્રત્યયમાંના 'એ' ને સ્થાને આકારાંત તથા ઓકારાંત ક્રિયાપદોના સંબંધમાં 'ય' લખવો. જેમકે, જાય છે, ખાય છે, ધાયલું, જોયલું, પાયલું, વગેરે.

૧૧. જે શબ્દમાં હકાર જેવું ઉચ્ચારણ માત્ર થતું હોય, પણ 'હ'નો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ નહીં થતો હોય તો ત્યાં 'હ' નહીં લખતાં તેને સ્થાને ઉપલી બાજુએ ' આવું ચિહ્ન લખવું; જેમકે લો'ડું મો'ડું, કા'ડું. પરંતુ જ્યારે કોઈ પણ સ્વરમિશ્રિત 'હ' ક્રિયાપદને અંતે આવતો હોય ત્યારે તેને આ નિયમ લાગૂ પાડવો નહીં. જેમકે, કહે, રહે, સહે, વહે.

૧૨. સવર્ગીય જોડાક્ષરોમાં આવતા પ્રથમ વ્યંજનને અદ્યપ્રાણ લખવો. જેમકે, પત્થર, છટ્ટો ગટ્ટો, વગેરે.

૧૩. જે શબ્દોમાં વચમાં ર, ડ, ણ, વગેરે વ્યંજનો આવવાથી તે પરવર્ણ સાથે મળી જઈ તદ્દપ બોલાતા હોય, અથવા કયચિત પ્રાન્તીય ઉચ્ચારણમાં તેમને ઠેકાણે 'ય' બોલાતો હોય, તોપણ લખવામાં તેમને ર, ડ, ણ, રૂપે જ લખવા. જેમકે, દોયડું કે દોડડું નહીં, પણ દોરડું; બયણી કે બણી નહીં પણ બરણી; ગયણું કે ગણું નહીં પણ ગણણું; ખાયણી કે ખાણી નહીં પણ ખાંડણી; વગેરે.

૧૪. સંસ્કૃતમાંથી જે શબ્દ લેવાય તેમાં અંત્ય વ્યંજન અકાર રહિત હોય તોપણ ગુજરાતીમાં તો તેને અ સહિતજ લખવો જેમકે, વિદ્વાન નહીં પણ વિદ્વાન, શક્તિમાન નહીં પણ શક્તિમાન.

૧૫. પરબાષાના બ્ધાકરણનિયમો ગુજરાતીમાં લાવવા નહીં; એથી મિથ્યા પારિટ્યના દંભ જેવું દેખાય છે. જેમકે, શુદ્ધ બુદ્ધિ નહીં, પણ શુદ્ધ બુદ્ધિ, નીતિમતી નિપુણા સ્ત્રી નહીં, પણ નીતિમાન નિપુણ સ્ત્રી, વિદુષી બાઈ નહીં, પણ વિદ્વાન બાઈ. પરંતુ જે શબ્દો નામ કે માનાયક તરીકે રૂઢ થઈ ગયા હોય તે સ્વીકારવા. જેમકે, પંડિતા, વિદુષી, વગેરે.

૧૬. વિષે, સકડું વગેરેને વિસે કે વિશે, સકડું વગેરે રૂપમાં નહીં લખતાં પૂર્વ રૂપે જ લખવા.

૧૭. ક્યું, કઈ શબ્દોને કિયું, કીઈ જેવા રૂપમાં કદાપિ લખવા નહીં.

૧૮. 'નહીં, શબ્દમાં 'હી' દીર્ઘ અને અનુસ્વાર લખવો.

૧૯. એ કે વધારે ક્રિયાપદો સાથે જોડાઈને એક બિલ્લન અર્થ ઉત્પન્ન કરતા હોય તો તેને કેટલાક વ્યાકરણમાં સ્વયં પ્રમાણે સાથે નહીં લખતાં જુદાજ લખવા. જેમકે, કુદી પડે છે, સુધી જાયછે, પડી ભાગ્યું છે.

૨૦. સાથે સાથે, જુદા જુદા, વગેરે બેવડાયલા શબ્દો છૂટા લખવા, પણ જે શબ્દો શુન્નરાતીમાં યુગ્મક તરીકે વપરાય છે તેને જોડે જોડેજ લખવા. જેમકે, કચરોપૂંજે, વાસણકૂસણ.

૨૧. શબ્દયોગીઓને છૂટા લખવા. જેમકે, ચોપડી સાથે, તેની ઉપર.

૨૨. જે શબ્દો પર બાર મૂકવાને માટે તેમની સાથે 'ન' 'એ' વગેરે શબ્દો વપરાય તેમની સાથે જોડીનેજ એ શબ્દો પણ લખવા, છૂટા નહીં. જેમકે, વિકૃલજ્યે જશે, તમેજ જઓ.

૨૩. મૂળ જોતાં જે શબ્દો જુદા લાગે, પણ જે હાલ એકત્ર થઈને એકજ અર્થ સ્વયંવતા હોય, તેમને સાથે સાથેજ લખવા. જેમકે, કેમકે, કારણકે, શામાટે, વગેરે.

પરિશિષ્ટ. (ગ)—(૫૪ ૧૧ મું ટીપ્પણુવો)

(ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ બનાવેલા નિયમો.)

૧. શુન્નરાતીમાં વાપરવાના સંસ્કૃત શબ્દોનું લેખન મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ રાખવું.

૨. શુન્નરાતીમાં વાપરવાના ઈંગ્રેજી શબ્દોનું લેખન ઈંગ્રેજી ઉચ્ચાર પ્રમાણે સાંગો-પાંગ રાખવું.

૩. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દમાં લ હોય ને તેને સ્થળે આપણે ળ વાપરતા હઈએ તો લ તથા ળ ઉભય વાપરવા અને બીજી બાબતમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ લખવું.

૪. સંસ્કૃત ॥ ई ड ऊ ने सटे छ छि ड णि લખવાં.

૫. સંસ્કૃત તથા ઈંગ્રેજી શુદ્ધ શબ્દોમાં કાંઈ પણ વિકાર અથવા ફેરફાર થઈ બંધાયેલા તથા એ શુદ્ધ શબ્દો શીવાયના બાકીના બીજા બધા શબ્દોને ગુજરાતી ગણી તેમાં નીચેના નિયમ પાળવા. પ્રત્યયાદિને વિકાર ન ગણવા.

(અ) ગુજરાતના કોઈ પણ પ્રાંતમાં ઉચ્ચારવામાં ન આવતું ૩૫ સાક્ષર લેખમાં ચાલી ગયું હોય તો તેજવું અને સટે સર્વત્ર ઉચ્ચારતું ૩૫ લખવું. જેમકે, દ-હાડો, મ-હે-તાજી તજી દહાડો અને મહેતાજી લખવું.

(આ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર ચાલતા હોય અને તેમાંનો એક સાક્ષર લેખમાં ચાલતો હોય તો તેજ લખવો, જેમકે, “સું” અને “કહીસું” ને ઠેકાણે અમદાવાદનાં “શું” અને “કહીશું” વગેરે ૩૫ વાપરવાં, અને “આંખ” અને “લાવ્ય” ને ઠેકાણે સુરતનાં “આંખ”, “લાવ” વગેરે ૩૫ વાપરવાં.

(ઇ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર ચાલતા હોય ને સાક્ષર લેખોમાં તેમાંનો એક પણ પરિપક્વ ચલણ પામ્યો ન હોય તો તે સર્વ ઉચ્ચારમાંથી જેને જે ફાવે તે લખવા.

(ઉ) લૌકિક લિપિને આધારે ગુજરાતી શબ્દોમાં ઈ હમેશ દીર્ઘ કરવી અને ઉ હમેશાં હ્રસ્વ કરવું. આ નિયમમાં વ્યગ્રતા ન આવે માટે દીર્ઘ ઊ સમેત ૨ કરી લખાતા ૩ને પણ ૨ લખવું. શ અને પ ને ઠેકાણે લોકલિપિમાંનો શ લખવો. આ વિષયમાં શુદ્ધાશુદ્ધના કાંઈપણ તર્કવિતર્ક ન કરવા.

(એ) જે શબ્દોમાં હ સર્વત્ર બોલાતો હોય ત્યાં લખવો અને હ પહેલાંનો સ્વર ન બોલાતો હોય ત્યાં તે સ્વર ન લખવો. જેમકે, તહારું, રૂહેવું, ઇત્યાદિ. તેમજ મહે, તહે વગેરેમાં “હે” ને ઠેકાણે “એ” કરી નાંખવાનો પ્રચાર ઉચ્ચાર વિરુદ્ધ છે તે ન સ્વીકારતાં (અ) નિયમથી મહે તહે, લખવું. પણ અમારા, અમ્હારા, એવા બે ઉચ્ચાર થાય છે ત્યાં તો (આ) નિયમ પ્રમાણે “અમારા” લખવું.

(ઓ) પદ્ય લેખકો હ્રસ્વદીર્ઘ ઉચ્ચારવાની સંજ્ઞાઓ (- તથા -) બંને વાપરે, પણ લેખનપદ્ધતિ બદલવાની તેમને અગત્ય નથી. માત્ર “રૂહેવું” વગેરેમાં “રૂ” ને સ્થાને “ર” વાપરવા, એટલે તેમાં “અ” વિકલ્પે લખવા ન લખવા સ્વતંત્રતા લેવી હોય તો તેઓ બંને લે પણ ગદ્યમાં તે સ્વતંત્રતાનું કારણ નથી.

આ નિયમો થોડા, સહેલા, અપવાદ વિનાના, નિશ્ચય અને સર્વથી સમજાય તથા નિત્ય પાળી શકાય એવા લાગે છે. પછી તે કોઈને ગમે ન ગમે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

પરિશિષ્ટ (વ)-(૫૪ ૧૨ સું દીપક જીવો)

મહેરબાન,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઓનરરી સેક્રેટરી.

સાહેબ,

વિ. વિ. કે સેપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં “ જોડણી ” સંબંધી ચર્ચાપત્ર વાંચીને સૂઝેલો વિચાર સોસાયટીની મેનેજીંગ કમિટીની આગળ રજૂ કરવાના ઇરાદાથી આ પત્ર લખી શ્રમ આપું છું તે ક્ષમા કરશે.

૨. ગુજરાતી ભાષાની જોડણી અવ્યવસ્થિત છે એમ બતાવવાનો તથા તે વ્યવસ્થિત કરવાનો માર્ગ વિષય નથી એ સાબીત કરી આપવાનો પ્રયત્ન ઈ. સ. ૧૮૮૮ના આરંભમાં મહં કર્યો હતો તે તે સાલના જાન્યુઆરી માસના બુદ્ધિપ્રકાશના વધારા તરીકે છપાયેલા મહારા યોપાનિયાથી જણાશે. તે પૂર્વે સ્વર્ગવાસી રા. નવલરામે પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. શાળાખાતાએ બતાવેલા નિયમોનું અવલોકન કરીને તેમાં ન્યૂનાધિક શું તે એ સ્વર્ગવાસી વિદ્વાન ગૃહસ્થે સમજી રીતે બતાવ્યું હતું. તે સર્વનું પશ્ચાદ્દવલોકન કરીને કેટલીક નવી સૂચનાઓ મહે ૧૮૮૮ ના યોપાનિયામાં કરીછે. અદ્યપિ આ વિષય અવ્યવસ્થિત રહેાછે. છતાં એટલું તો જણાયછે કે અનેક સાક્ષરોની વૃત્તિ જોડણીની બાબતમાં પ્રથમના સમય કરતાં જુદા માર્ગમાં બેઠેલા માંડીછે અને શાળાખાતાએ ઠરાવેલી અને વાપરેલી પદ્ધતિમાં ખામી છે એમ બોલીને નહિ પણ કૃતિથી એ સાક્ષરોએ બતાવવાનું શરૂ કર્યુંછે.

૩. ગુજરાતી ભાષાની હાવી સ્થિતિ છે તે સમયમાં ગુજરાત વ. સોસાયટી જેવી વિદ્યોત્તેજક અને ગુજરાતી ભાષાની સર્વથા વૃદ્ધિ અને સુસ્થિતિ ઇચ્છનાર મંડળી જો કાંઈ યોગ્ય પગલું ભરે તો તે વજનદાર થાય. ભાષામાં જોડણી જેવી બાબતના ફેરફાર કરવા તે એક વ્યક્તિની શક્તિની બહાર છે. સાક્ષર વર્ગનું યથાસ્થિત બંધારણ પામેલું મંડળ પણ આપણા દેશમાં હાલમાં નથી. ત્યહારે શાળાખાતા તરફથી જો કાંઈ પ્રયત્ન થાય તો તેની અસર સર્વત્ર અને સમજી થાય. અને શાળાખાતાને હેવો પ્રયત્ન આરંભવાની સૂચના ગુજ. વ. સોસાયટી જેવી વજનદાર મંડળી તરફથી થાય તો સર્વ રીતે ઘટતી વાત ગણાય.

૪. માટે મહારી વિનંતિ એ છે કે આપણી સોસાયટી તરફથી એક પત્ર લખીને હાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને હેવી કોઈ સૂચના કરવી કે જેથી તે અધિકારી આ જોડણીના વિષયનો સારો નિર્ણય થાય હેવી યોજના કરે. યોગ્ય લાગે તો એ બાબત એક કમિટી નીમવાની ખાસ સૂચના એ પત્રમાં કરવી એમ હું ધારું છું. આશા છે કે આ મહારી નમ્ર સૂચનાને યોગ્ય ધ્યાન આપીને મેનેજીંગ કમિટી જલદી આ બાબતમાં અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે. એ જ વિનંતિ.

કારવાર,

૨૦-૯-૯૩.

{ (સહી.) નરસિંહરાવ યોગાનાથ.

પરિશિષ્ટ. (કુ)—(પૃષ્ઠ ૧૩ મું ટીપ્પુ જીવો.)

રા. રા. નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ. આ. ક. સાહેબ.

હૈદરાબાદ.

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો થએલા નથી; અને તેવા નિયમ સંબંધિત નથી. માટે દરેક શબ્દની જોડણી નિશ્ચિત કરવાની જરૂર છે. એ કામ શાળાખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સોંપ્યું છે.

કેટલાક શબ્દો જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી રીતે બોલાય છે, અને તેથી જોડણીમાં અંતર રહેવાનો સંભવ છે. પરંતુ ધણા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય લેઈ શબ્દોની જોડણી નિશ્ચિત કરવામાં આવે, તો એ અંતર કમી થઈ શકે. માટે હાલ ચાલે છે તેવી રીતે જોડણીવાળા શબ્દસંગ્રહની થોડી નકલો છપાવી પ્રથમ જુદા જુદા સ્થળના વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માગવાનું નક્કી કર્યું છે. તે અભિપ્રાય આવેથી નીચે સહી કરનાર તથા રા. માધવલાલ હરિલાલ, રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર, અને રા. રમણભાઈ મહિપતરામ એ ચાર જણની, એટલે એ કેળવણી ખાતા તરફના અને એ સોસાયટી તરફના મેમ્બરોની મહેરબાન શાળાખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે નીમેલી, કમિટી છેવટ નિર્ણય કરશે. તેમનામાં મતભેદ થશે, તો તે શાળાખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબને જણાવવામાં આવશે, અને તેમના નિર્ણય પછી ખરા શબ્દસંગ્રહ તરીકે પુસ્તક બહાર પડશે. માટે હાલ એ ભાગ “ ધ ” સુધીના શબ્દોના છપાયા છે, તે આપની તરફ મોકલ્યા છે, અને એ સંબંધી આપને વિનંતી કરવાની છે:—

૧. શબ્દસંગ્રહમાં જે જોડણી આપી છે તેમાં કોઈ ઠેકાણે ફેરફાર કરવાનું આપના અભિપ્રાયમાં આવે તો તે ફેરફાર તે શબ્દની હારમાં લખશો.
૨. જે જોડણી એ કે વધારે રીતે લખી છે તે તમામ કાયમ ન રાખવાનો અભિપ્રાય થાય તો જે રૂપ કાયમ રાખવાનું આપને લાગે તે જુદું લખી બાકીનું છેકી નાંખશો.
૩. કોઈ શબ્દ લખવો રહી ગયો છે એમ આપને જણાય તો તે યોગ્ય સ્થળે દાખલ કરશો.
૪. જોડણી સંબંધી કંઈ વિશેષ સૂચના કરવી આપને યોગ્ય જણાય તો તે કરશો.

એક માસ પછી જુદા જુદા અભિપ્રાયો ઉપર વિચાર કરવાનું કમિટી ધારે છે. માટે આપ એક માસમાં આપનો અભિપ્રાય જણાવી નીચે સહી કરનારને નકલ પાછી મોકલવાની કૃપા કરશો.

અમદાવાદ,

(સહી.) લાલશંકર ઉમીયાશંકર.

તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૮ } ઓનરરી સેક્રેટરી. ગુ. વ. સોસાયટી.

પરિશિષ્ટ. (ક) ૧—(૫૪ ૧૩ મું ટીપ્પું જીવો.)

મે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઑનરરી સેક્રેટરી સાહેબ,

મુ. અમદાવાદ.

ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહના બે ભાગ આપના તા. ૧૨-૨-૯૮ ના છાપેલા પત્રસાથે મળે તા. ૨-૨-૯૮એ મળ્યા. એ વિશે કેટલીક સામાન્ય સૂચના કરવી યોગ્ય જણાય છે તે ઉપર લક્ષ રાખશો હેવી આશા છે.

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણી નિશ્ચિત કરવા માટે ખરી જોડણીવાળા શબ્દોનો કાશ કરવાની જરૂર છે એ તો સ્વીકારવાનું જ છે. પરંતુ એ પ્રકારનો કાશ રચવામાં શબ્દોની જોડણી કિયાં ધોરણો ઉપર નિશ્ચિત કરવી તે સહુથી પ્રથમ ઠરાવવાની આવશ્યકતા છે. માટે હાલ શબ્દોની યાદી જે રીતે તૈયાર થાય છે તેમ ન કરતાં પ્રથમ જોડણી સંબંધી નિયમોનો શાસ્ત્રીય રીતે નિર્ણય કરાવવો જોઈએ. એએક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે.

ગુજરાતી ભાષાની વ્યુત્પત્તિમાં એક પ્રસિદ્ધ ઉત્સર્ગ એ છે કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં શબ્દમાંના સંયુક્તાક્ષરમાંના એકનો લોપ થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે:-

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	ગુજરાતી.
કર્મ	કમ્મ	કામ.
દદમ	દિદ્મ	દીદું.
કુક્ષિ	કુક્ષિ	કૂખ

આ નિયમ આ શબ્દસંગ્રહમાં સ્વીકારાયો છે કે નહિ તે સમજાતું નથી, કેમકે, અરીડો, ઈંટ, ઊંટ, હેમાં આ ઉત્સર્ગને અનુસારે ઈ, ઊ, દીર્ઘ રખાયો છે છતાં અંચુડી, અંચુડો, ઉભાં ઉભાં, હેમાં ઉકાર દીર્ઘ જોઈએ ત્હેને બદલે હ્રસ્વ રાખવામાં આવ્યો છે.

વળી બીજા એક ઉત્સર્ગને આધારે ણકાર, ઓકારના બોલાતા બખ્ખે ઉચ્ચાર પદાર્થ થાય છે, છતાં તે ઉત્સર્ગ આ શબ્દસંગ્રહમાં સ્વીકારાયો જણાતો નથી. કોઠાર, કોઠ, કેરું, કેર, કેવળ, કેડ, એ રીતે બધા શબ્દોમાં સાંકડા ણકાર ઓકારનું ચિહ્ન જ વપરાયું છે. પ્હોળા ણકાર ઓકારનું ચિહ્ન ન વાપરવાને લીધે પરભાષાના શબ્દો લખતાં આ શબ્દસંગ્રહમાં જરાક હસવા જેવી વિચિત્રતા આવી છે, જેમકે એફિડેવિટને બદલે આફિડેવિટ, એરોશ્ટને બદલે આરોશ્ટ, એવરેજને બદલે આવરેજ.*

* પરભાષાના શબ્દો કિયા અને કે'વા ગુજરાતીમાં દાખલ રૂહેવા દેવા, એ પણ પ્રશ્ન આ પ્રસંગે ઊભો થાય છે, અને ત્હેમાં પ્રથમથી નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. કલાક, ગવર્નર, કલેક્ટર, વગેરે શબ્દો સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ એવરેજ એ શબ્દ રૂઠ અને આવશ્યક ન હોવાને લીધે દાખલ કરવાની જરૂર નથી.

નેડણીનું ધોરણુ પ્રથમ નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતાનું બીજું એક ઉદાહરણ અનુસ્વારના બે પ્રકારના ઉચ્ચારમાં મળી આવે છે, કુમ્ભ અને કુંવર, એ બન્ને આ શબ્દસંગ્રહમાં રૂકત એકજ રીતના અનુસ્વારથી દર્શાવાયા છે તે અનિષ્ટ છે. “૩” “૨” એ બેદ પણ શબ્દસંગ્રહમાં સચવાયો નથી તે અનિષ્ટ છે.

ગુજરાતીમાં આંખ્ય વગેરે નામોમાં અને આવ્ય, લાવ્ય, વગેરે ક્રિયાપદના આસાર્ય બીજા પુરુષના રૂપમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર નિર્વિવાદ સંભળાયછે, એ વાત માર્ય મહિનાના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છોટાલાલ નરભેરામના લખાણમાં પણ સ્વીકારાઈ છે. આ યકાર રાખવો કે નહિ તે જ્યાં સૂધી વિવાદવિષય છે ત્યાં સૂધી આ શબ્દસંગ્રહમાં બીજી વિવાદિત નેડણીઓની પેઠે કાઉસમાં પણ વૈકલ્પિક રૂપ દેખાડવાં જોઈતાં હતાં.

આ રીતે નેડણીનાં ધોરણુનો પ્રથમ નિશ્ચય કરવાની આવશ્યકતા છે. એ આવશ્યકતા એક બીજી રીતે જણાઈ આવેછે. ઉપર કહેલાં આસાર્ય રૂપ, આવ્ય, લાવ્ય, વગેરે ખરું જોતાં ક્રોશનો વિષય નથી પણ વ્યાકરણનો વિષય છે. આ વાત સકારાન્ત ધાતુનાં ઉદાહરણ તપાસ્યાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. બેસવું, પેસવું, વગેરે ધાતુનાં એ રૂપ બનતાં સકાર અને યકાર ભળવાથી તાલવ્ય શ થઈ બેશ, પેશ, એમ રૂપ થાયછે. તે જ પ્રમાણે સ ની જોડે તાલવ્ય આવ્યાથી શકાર થવાનું કાર્ય બેશીને, પેશીને; બેશિયે, પેશિયે; વગેરે રૂપોમાં થાયછે. આ સર્વ જોતાં નેડણીના નિર્ણયનો વિષય એકલા ક્રોશમાં સમાપ્ત થવાનો નથી. માટે મ્હારો નમ્રમત એ છે કે સર્વથી પ્રથમ નેડણીનાં સામાન્ય તત્ત્વો યોગ્ય કમિટી નીમાઈને સ્થાપિત થવાં જોઈયે.

ગુજરાતી ભાષામાં નેડણીને સંબંધે સંશય અથવા વિવાદનો પ્રસંગ રૂકત તત્ત્વ અને કવચિત્ તઙ્ગિજ્ઞ શબ્દોમાં આવે છે; તત્ત્વમ શબ્દોમાં નહિ. માટે આ શબ્દસંગ્રહમાં તત્ત્વમ શબ્દોનો ઘણો મ્હોટો ભાગ છે તેની લગારે જરૂર નથી. એ શબ્દો કાઠી નાંખવાથી આપણે આરંભેલું કામ, વખત તથા શ્રમ બચવાને લીધે, વધારે સ્હેલું બનશે. કદી કોઈ કારણથી તત્ત્વમ શબ્દ દાખલ કરવાની જરૂર જણાય તો તે શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપમાં લખવાની ખાસ જરૂર છે. આ શબ્દસંગ્રહમાં કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત શબ્દો પણ અશુદ્ધ રૂપમાં લખાયલાં છે માટે આ ફેરવાની જરૂર પડીછે. એક બે ઉદાહરણ આપવાની રજા લઉંછું. કુલીનતા, એમ શુદ્ધ લખાયા હતાં અકુલિન, એમ અશુદ્ધ લખાયું છે. ધર્મા (ધર્મી)-હેમાં કાઉસમાંનું રૂપ ખરું છે અને ખ્હારનું ખોટું છે. આકલનશક્તિ, એ સંસ્કૃત જેવો દેખાતો શબ્દ મૂક્યોછે પણ હેનો અર્થ સમજાતો નથી. આરોગ્ય, એ શુદ્ધ શબ્દને બદલે આરોગ્યતા એમ બેવડા ભાવવાચક પ્રત્યયવાળો ખોટો શબ્દ દાખલ થયોછે. * ગર્વિષ્ઠ (ગર્વિષ્) હેમાં પણ કાઉસમાંનું રૂપ શુદ્ધ છે, ખ્હારનું અશુદ્ધ છે. ગર્ભા, એ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ જ થતો જણાતો નથી.

* તત્ત્વમ શિવાયના શબ્દોમાં, કદીકદી, ગુજરાતીમાં ખોલાયલા ન જણાયલા શબ્દો પણ આ શબ્દસંગ્રહમાં છે. જેમકે, અંધોળવું. તેમ કવચિત્ આમ્ય શબ્દો પણ દાખલ થયેલા લાગેછે, ઉદા.-ગઢગઢાટ-શબ્દસંગ્રહ, ભા. ૨, પૃષ્. ૫૦, બીજા ક્રોશનો છેલ્લો શબ્દ.

તે જ પ્રમાણે ‘અનન્ય’, ‘ધરાન’, ‘આપ્ય’, જેવા વિશેષ નામના શબ્દો પણ તકરારનો વિષય ન હોવાને લીધે દાખલ કરવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ ભાષાના કોશમાં વિશેષ નામને સ્થળ અપાયું નાણું નથી. તેમ જ એક જ ક્રિયાપદનાં ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપ, જેમ કે અકળાય, અકળાવું, અકળાવવું, એ રીતે દાખલ કરવાની જરૂર નથી. ‘અકળાવું’ એટલું એક જ રૂપ આપવું બસ છે. આ ટીકા વિભક્તિના રૂપને સંબંધે પણ લાગૂ પડે છે, દાખલા તરીકે ‘અહિ’ એ શબ્દ આપ્યા પછી ‘અહિંથી’ એમ વિભક્તિવાળું રૂપ આપવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. એ જ પ્રમાણે ‘ઊભાં ઊભાં’, ‘ઊભાં રહેવું’, એમ શબ્દો આપ્યા છે તે વિશે જોઈ લેવું. આ શબ્દોમાં મૂળ શબ્દ ‘ઊભું’ તે તો શબ્દસંગ્રહમાં મૂકેલો જ નથી. હાથી અવ્યવસ્થાનું પરિણામ એ થવાનું કે જે લોકોના અભિપ્રાય પૂછ્યા છે તેઓ, હાવા શબ્દસમૂહમાંથી ફક્ત મુખ્યશબ્દોની જ જોડણી સુધારીને લખી મોકલવી ચોખ્ખી ધારે અને તેથી બાકીના શબ્દોમાં મુખ્ય શબ્દની જોડણી તેની તે જ કે બીજી તે વિશે કાંઈક સંદેહ રહે. ઉદાહરણ તરીકે ‘ઊભું’ એ શબ્દ વિશે જ દીર્ઘ ‘ઊ’ સુધારીને મોકલ્યું હોય (એમ સમજીને કે, બાકીના શબ્દોમાં, પણ ‘ઊભું’ નું ‘ઊ’, કમિટીના ગૃહસ્થો દીર્ઘ સમજી લેશે,) તો વખત છે ને ‘ઊભાં ઊભાં’માં ‘ઊ’ હસ્ય થઈ જાય છે એમ પણ શા માટે ન સમજાય ? આ સગવડનો પ્રશ્ન છે, પણ આમ બતાવેલી બાબતિ થવાનો સંભવ નથી એમ નથી; કેમ કે એક જ શબ્દોની જોડણી સ્થિતિપરતે કવચિત્ રૂપાન્તર પામે છે. જેમ કે, જેવું એ શબ્દ પ્રધાન સ્થળે આવે છે ત્યારે ‘જે’ બેગો હ્રસ્વ બનેલો હોય છે અને ગૌણ સ્થિતિમાં હ્રસ્વ નથી હોતો. ઉદાહરણ-જેવું મહારું તેવું તહારું. પણ-‘ મહારા જેવું તહારું મહેલ’

જોડણીને સંબંધે મહારા શા શા અભિપ્રાય છે તેની સવિસ્તર ચર્ચા એ વિષયના મહારા લઘુ પુસ્તકમાં કરી છે માટે આ સ્થળે એ વિશે ફરીથી લંબાણથી કાંઈ કહેવાની હાલ જરૂર હું ધારતો નથી.

(સહી.) નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પરિશિષ્ટ. (ચ)—(પૃષ્ઠ ૧૩ ટીપ* જુવો.)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મારફત ગુજરાતી શબ્દકોશ તૈયાર થાય છે, તથા જોડણી મુકરર કરવામાં આવે છે, તે દરમ્યાન એક બે વાત હું શબ્દકોશકમિટી રૂબરૂ મૂકવાની રજા લઉં છું.

પહેલી વાત એ, ઓ, ઓનાં ઉચ્ચારણના સમ્બંધની છે. દરેક ઉચ્ચારણ લખવા માટે એક જ જુદું નિશાન, અને દરેક નિશાનનું એક જ ઉચ્ચારણ, એમ વ્યવસ્થા હોય તો લેખનપદ્ધતિ યથાસ્થિત અને સમ્પૂર્ણ કહેવાય છે. ઇંગ્રેજીમાં તેનું નથી માટે તેની જોડણી અપૂર્ણ ગણાય છે. સંસ્કૃત લેખનમાં ઘણું કરી સમ્પૂર્ણતા છે, એટલે તેમાં જેટલાં ઉચ્ચારણો છે તેટલાં માટે જુદાં નિશાન છે, અને દરેક નિશાનનું બહુવા એક જ ઉચ્ચારણ થાય છે. સંસ્કૃતમાંથી વિકાર પામી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ઇત્યાદિ દ્વારા લાલની ભાષાઓ બની છે, તેમાં મૂળ શબ્દો બદલાયા છે, પરંપરાના શબ્દો દાખલ થયા છે, એ વગેરે કારણોથી સંસ્કૃતમાં નહોતાં તેવાં થોડાં ઉચ્ચારણો વધ્યાં છે. અને જ્યારે ઉચ્ચારણો વધ્યાં છે ત્યારે તે દર્શાવનાર નિશાનો પણ વધવાં જોઈએ. તે વિના લેખન શુદ્ધ કહેવાય નહિ. સંસ્કૃત કરતાં વધારે ઉચ્ચારણોનો ઉપયોગ કરવો, છતાં લેખી નિશાનો સંસ્કૃત જેટલાં જ રાખવાં એ વાજબી જણાતું નથી. આજ સુધી સારો પૂર્ણ માન્ય ગુજરાતી કોશ બનાવવાનો અને જોડણી મુકરર કરવાનો સખળ પ્રયત્ન થયો નહોતો, સાં સુધી ગમે તેમ આશ્ચર્ય તે ઠીક જ છે. પણ જ્યારે આવો કોશ થાય છે અને જોડણી મુકરર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તો આજની તારીખ સુધી ભાષાએ જે વિકારો ગ્રહણ કર્યાં છે તે ધ્યાનમાં લઈ તે સુજબની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ઉમ્મર મહોટી થયા પછી પણ બાલ્યાવસ્થાનાં ઝભલાં બોલ્યા પહેરાવીએ તો હસવા સરખો દેખાવ થાય છે. કોઠી (દાણા ભરવાની) અને કોઠી (ઝાડ), કેરી (=તણી) અને કેરી (ફળ), ગોળ અને ગોળ, એમનાં ઉચ્ચારણ જુદાં છતાં તેમને એક જ રીતે લખીએ એ બરાબર નથી. મહારો અભિપ્રાય એવો છે, કે કેટલાક લેખકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે સુજબ આ કોશ બનાવવાના પ્રસંગનો લાભ લઈને ઓ, ઓ, ઓનાં જુદાં નિશાન દાખલ કરવાં. આ કોશ સુજબ સરકારી શાળાખાતાની ચોપડીઓની જોડણી સુધારવાની છે, એટલે કાળે કરી એ નિશાનો સાધારણ પરિચયમાં આવી જશે. બાળકોને શુદ્ધ વાંચન શીખવવાનું સરળ કરવા માટે તેમની ચોપડીઓમાં તેવાં નિશાનોની જરૂર છે. ઓ અને ઓ માટે કયાં નિશાન રાખવાં તે બાબત મહારો ખાસ આગ્રહ નથી. સવડ પડે તો ઊંધી માત્રા દાખલ કરો, અને સવડ પડે તો અર્ધ વર્તુલ દાખલ કરો—જે નિશાન દાખલ કરવામાં આવશે તે હું કયુલ કરીશ. મહારો આગ્રહ એટલો જ છે, કે આ તકનો લાભ લઈને જે ઉચ્ચારણો માટે હજી જુદાં નિશાન દાખલ થયાં નથી તેમને માટે તે દાખલ કરવાં. અત્યાર સુધીમાં કોશનાં જે થોડાં પ્રકારે મહારી તરફ આવ્યાં છે તેમાં આ તકાવત રાખ્યો દેખાતો નથી.

બીજી જે વાત હું કમિટી રૂબરૂ લાવવા માગું છું તે અતુસ્વાર, અને જોડાક્ષરની

શરૂમાં આવતા અનુનાસિકના સમ્બન્ધની છે. એ બે ઉચ્ચારણુ બુદ્ધાં છે, અને તેમનાં નિશાન પણ બુદ્ધાં હોવાં જોઈએ. જ્યાં અનુનાસિક એકલો આવે છે (જેમકે કામ, કાન), અથવા તે જોડાક્ષરનો છેલ્લો ભાગ હોય છે (જેમકે સ્નાન, કૃષ્ણ) ત્યાં તો અનુનાસિક જ લખાય છે અને કાંઈ તકરાર પડતી નથી. પરંતુ જ્યાં અનુનાસિક જોડાક્ષરનો પહેલો વ્યંજન હોય છે (જેમકે અર્ક, કમ્પ), ત્યાં તેને અનુસ્વાર માફક (અંગ, કંપ), લખવામાં આવે છે અને મુશ્કેલી પેદા થાય છે. આમ થવાથી વિદ્યાર્થીઓ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે છે એ મહેં ઘણી વાર જોયું છે. સંસ્કૃત શબ્દ વાચન છે, તેમાં પ્રાકૃતની અસરથી અસલ નહિ તેવું અનુસ્વાર * દાખલ થતાં ગુજરાતીમાં વાંચન શબ્દ થયો છે, તેને મહેં છઠ્ઠા ધોરણમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને વાંચન બોલતા વારંવાર સાંભળ્યાં છે. સંસ્કૃત ઉચ્ચારમાં પણ તેવું જ અનુસ્વાર દાખલ થઈ ઉઠ શબ્દ થયો છે, તેનો છોકરાઓ ઘણી વાર ઉણટ ઉચ્ચાર કરે છે. તે જ રીતે ઉચ્ચમાંથી થયેલ જિયું ને બદલે ઉચ્ચું બોલે છે. સૂંઠ ને બદલે સુણઠ પણ બોલવામાં આવે છે. આવી ઘણી ભૂલો વારંવાર જેવામાં આવે છે. અનુનાસિક અને અનુસ્વાર એક જ રીતે લખવાથી એવી ભૂલો થાય છે એ નિઃશંક છે. કાંતી (લોહું) અને કાંતિ (કાન્તિ) આ બેનું ઉચ્ચારણુ બુદ્ધું છે, એટલે તે બંને માટે અનુસ્વાર લખવાથી વાંચનારને ગૂંચવણ પડ્યા વિના રહેતી નથી. ખેતરમાંથી ઘાસ નીંદવું અને કોઈ માણસને નિંદવો (નિન્દવો), એ બેમાં પણ ઉચ્ચારણુ બુદ્ધાં છે. એ વાત ખરી છે, કે સંસ્કૃતમાં અનુનાસિકને ઠેકાણે અનુસ્વાર લખવાનો વહિવટ છે. પરંતુ એ ભાષામાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર સંયોગ, સંહાર, સંસ્કાર જેવા શબ્દોમાં જ થાય છે અને ત્યાં અનુનાસિક બોલાઈ જવાનો સંભવ નથી. જ્યાં વર્ગીય વ્યંજનો આવે છે ત્યાં તેમની પૂર્વે અનુસ્વાર લખો કે અનુનાસિક લખો પણ ઉચ્ચાર બધે અનુનાસિકનો જ કરવાનો હોય છે. આ કારણથી સંસ્કૃતમાં ગુજરાતી જેવી ગૂંચવણ પડતી નથી. સંસ્કૃતમાં સિન્ચ્ લખો કે સિચ્ચ્ લખો પણ ઉચ્ચારણુ એક સરખું હોવાથી કોઈ બોલવામાં ભૂલ કરતું નથી. ગુજરાતીમાં સિચ્ચવું અને સીંચવું એ બે બુદ્ધાં ઉચ્ચારણુ છે. અને તેમને એક રીતે લખીશું તો વાંચનારને ગૂંચવણ પડશે. આ દૃષ્ટાન્ત પ્રાકૃતમાંથી આવેલો ગુજરાતીના સમ્બન્ધનો એક નિયમ સૂચવે છે. તે એ છે, કે જે સંસ્કૃત શબ્દોના અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર મોજો પડી ગુજરાતીમાં આવતા અનુસ્વાર જેવો થઈ જાય છે, તે શબ્દોમાં તેમ થતાં જોડાક્ષર મટી જવાથી આગલા અક્ષરની માત્રાઓ હતી તેટલી રહેવા સારૂ તેનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તોથી આ વાતની ખાત્રી થશે:—

* પ્રાકૃતની અસરથી આવી રીતે ઘણી વખત અનુસ્વાર દાખલ થાય છે; જેમ કે—

સં. વર્ણન,	પ્રા.	વંસન;	
સં. સ્પર્શ,	પ્રા.	ફં ા,	ગુ. ફાંસો.
સં. અધ્ધ,	પ્રા.	અં ,	ગુ. આંસુ;
સં. વક્ક,	પ્રા.	વંકો,	ગુ. વાંકો;
સં. પુચ્છ,	પ્રા.	પુંછ,	ગુ. પૂંછ (હું);
સં. ગુચ્છ,	પ્રા.	ગુંછ,	ગુ. ગૂંછ (જું); વગેરે.

સં. જહ્વા	શુજરાતી	બાંધ
સં. અક્ષ	"	અક્ષ અને આંગ
" અક્ષ	"	અક્ષ અને આંક
" પદ્મ	"	પદ્મ અને પાંચ
" કણ્ઠ	"	કણ્ઠ અને કાંઠ (લો)
" કણ્ઠક	"	કાંઠો
" વન્ત	"	કાંત
" મન્દ	"	મન્દ, મન્દો, અને માંદો
" બન્ધન	"	બન્ધન અને બાંધણ
" સન્ધ્યા	"	સન્ધ્યા (કાળ) અને સાંઝ
" કમ્પ	"	કમ્પવું અને કાંપવું
" ચન્દ્ર	"	ચન્દ્ર, ચાંદ, ચાંદો, ચાંદું.
" જક્કલ	"	જક્કલ, જક્કલી, જાંગલો.

આ પ્રમાણે જ્યાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ કાયમ રહેછે ત્યાં પૂર્વ સ્વર હ્રસ્વ રહેછે; જ્યાં અનુનાસિકવું ઉચ્ચારણ બદલાઈને અનુસ્વાર જેવું થાયછે ત્યાં જોડાક્ષર મટવાથી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાયછે. શુજરાતીમાં અક્ષ અને આંગ, અક્ષ અને આંક, બન્ધન અને બાંધણ, સન્ધ્યા અને સાંઝ, ચન્દ્ર અને ચાંદ, એ વગેરેમાં એવડાં ઉચ્ચારણ છે, તો તેમને લખવાનો વહિવટ પણ જુદો હોવો જોઈએ. પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય ત્યાં અનુસ્વાર લખવું બરાબર છે; પરંતુ જ્યાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ન થયો હોય ત્યાં પણ અનુસ્વાર લખવું એ વાજબી નથી. વળી જ્યાં એક જ અનુનાસિક એવડાં હોયછે ત્યાં હાલને વહિવટે પહેલાંને અનુસ્વાર જેવો લખવાથી હસવા જેવું રૂપ થાય છે, જેમકે હુન્નર ને બદલે હુનર, કિન્નરને બદલે કિનર, કિન્નતને બદલે કિન્ન, અન્નને બદલે અન્ન, ઇલાદિ. સંસ્કૃતમાં મરજી માફક અનુસ્વાર કે અનુનાસિક લખવા છતાં ઉપર કહ્યું તેમ વર્ગીય વ્યંજનો પહેલાં ઉચ્ચારણ અનુનાસિકવું જ થાયછે. શુજરાતીમાં એક જ મૂળના શબ્દોમાં એ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ છે. એટલે સંસ્કૃતથી શુજરાતીનો વહિવટ ઉલટો છે, અને એકને બીજાનો દાખલો લાગુ પડતો નથી. સંસ્કૃત એ નિશાનો (અનુસ્વાર અને અનુનાસિક) નું ધણે ઠેકાણે એક જ ઉચ્ચારણ કરેછે; શુજરાતીનો હાલનો વહિવટ એક નિશાન (અનુસ્વાર) નાં એ ઉચ્ચારણ કરવા માગેછે. એ જુદાં ઉચ્ચારણ એક જ રીતે લખવાથી સ્હેલાઈ આવશે એમ જોઈ ધારતું હોય તો તે ભૂલ છે, તેથી સ્હેલું થવાના બદલામાં વાંચનારની મુશ્કેલી વધી ઇંગ્લેશ put અને hat, to અને so, good અને door, વગેરેની માફક અઘરું થવાનો વધારે સમ્ભવ છે. શુજરાતીમાં હાલ તેવું બને છે તેની ઉપર બતાવેલી ભૂલોથી ખાત્રી થાયછે. વળી જ અને જ શુજરાતી બાષામાં નથી એમ કોઈ ધારતું હોય તો તે પણ ભૂલ છે. તેમનાં ઉચ્ચારણ હજી કાયમ છે, અને સંગ, જંગલ, ઇલાદિમાં અનુસ્વાર લખવા છતાં જ નો જ ઉચ્ચાર કરીએ છીએ. એ વાત ખરી છે કે જ અને જ શુજરાતીમાં લખાતા નથી, અને જોડાક્ષરના પ્રથમ વ્યંજન તરીકે બીજા અનુનાસિકો લખવાનો પણ બહુ પરિચય નથી. તેથી તે બધા

લખવાનો વહિવટ પાછો દાખલ કરવાથી સર્વમાન્ય થશે કે કેમ તે વિષે શંકા લેવા જેવું છે, નર્મદાશંકરે અડૂંક વગેરે લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેનું બહુ અતુકરણ થયું નથી. પાંચ અનુનાસિકો લખવા છાપવાની મહેનત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ બધાં કારણોથી હું એવી દરખાસ્ત કરું છું, કે જ્યાં અનુસ્વાર જેવું ઉચ્ચારણ થતું હોય ત્યાં હાલ પ્રમાણે અનુસ્વારનું ટપકું કાયમ રાખવું; જ્યાં અનુનાસિક જેવું ઉચ્ચારણ થતું હોય (પછી ગમે તે અનુનાસિક હોય) ત્યાં અનુસ્વારની જગાએ અક્ષર ઉપર ૦ આવું વર્તુલાકાર મીંડું કરવું (જેમકે, આંક, અને આંક, જંગલ અને જંગલો. વગેરે). આથી લખવા છાપવાની મુશ્કેલી બહુ નહિ વધે, અને અનુસ્વાર તથા અનુનાસિકનાં જુદાં ઉચ્ચારણ માટે જુદાં નિશાન થશે. સંસ્કૃતમાં બધા વર્ગીય વ્યંજનો પહેલાં અનુસ્વાર લખવા છતાં પછી આવતા વ્યંજનને આધારે પાંચે અનુનાસિકના જુદા ઉચ્ચાર થઈ શકે છે, તેમ ગુજરાતીમાં એક જ વર્તુલાકાર મીંડાથી બધા અનુનાસિકોનું ઉચ્ચારણ થઈ શકશે. હાલ માત્ર અનુનાસિક અને અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ જુદી રીતે દર્શાવવું એટલું જ કરવાનું છે; પાંચે અનુનાસિકો એક જીભથી જુદા પાડવાની તેટલી અગત્ય નથી. અપ્પ, હુન્નર જેવા શબ્દોમાં એકજ અનુનાસિક બેવડાય છે ત્યાં મીંડાનો ઉપયોગ ન કરતાં હજી જોડાક્ષર લખાશે; અને અવર્ગીય વ્યંજનો પહેલાં તથા શબ્દને છેડે હાલ માફક અનુસ્વાર લખાશે. (અંશ, રાતું, ઇત્યાદિ). વળી જન્મ, પ્રધુમ્ન જેવા શબ્દોમાં જુદાજુદા વર્ગના અનુનાસિકોના જોડાક્ષર બને છે ત્યાં પણ જોડાક્ષર જ લખાશે. શરૂઆતમાં અહિં સૂચવેલું મીંડું નવું લાગશે, પણ પ્રચાર વધતાં નવાઈ નહિ રહે, અને લેખન તથા વાંચનની શુદ્ધિ વધશે. લખવાની મહેનત અને મુશ્કેલીઓ બધી ન વધારવી એમ કેટલાકનું કહેવું છે તે ગેરવાજબી નથી. છતાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ, કે બજારના વ્યાપારીઓ જ્યારે હજામરટપર, પુજરંધા, સાવતાકી, વગેરે લખતા હતા ત્યારે લખવાની સઘળી મુશ્કેલીઓ નાશી ગઈ હતી. તે વહિવટ દૂર કરી બોલવા પ્રમાણે લખવાનો વહિવટ દાખલ કર્યો ત્યારે લખવાની મહેનત અને મુશ્કેલીઓ વધી, પણ વાંચનની મુશ્કેલી ઘટી, અને લેખન પહેલાં કરતાં વધારે ચોકસ અને શુદ્ધ થવા લાગ્યું. હજી હસ્ત દીર્ઘ સમ્બન્ધી મુશ્કેલીઓ પડે છે, છતાં દુકાનના વાણિયાની માફક તે એક સરખી રીતે લખવાનું આપણે સ્વમામાં પણ ધારતા નથી. કોઈ કોઈ મુમ્મઈ તથા કરાંચીના ન્યુસપેપર વાળા તથા ખીબ લખનાર ત્યાં ને બદલે ત્યાં, પત્ર ને બદલે પત્ર, આવ્યો ને બદલે આવ્યો, જણાવ્યું ને બદલે જણાવ્યું, નિષ્કૂળને બદલે નિષ્કૂળ, લાગ્યે ને બદલે લાગ્યે, સ્કૂલ ને બદલે સ્કૂલ, વગેરે લખે છે તે પણ સ્હેલું છતાં કબૂલ કરવાનો આપણે વિચાર કરતા નથી. ઊલટી જરૂર પડે છે ત્યાં ગુરુત્વાકર્ષણ, ઊર્ધ્વપુંડ્ર, કષ્ટનષ્ટાષ્ટક જેવી અધરી જોડણી દાખલ કરીએ છીએ. એટલે લેખન બને તેટલું સ્હેલું કરવાનું ધ્યાનમાં રાખવા છતાં સ્હેલાઈના વિચારને હદમાં રાખવો પડે છે. લેખન સ્હેલું કરતાં વાંચન અશુદ્ધ અને અધરું ન થાય એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, હાલના લેખનમાં જે ચોડી ખામીઓ દેખાય છે તે દૂર કરવાની અત્રે સૂચના કરી છે, અને તેમ થવાથી બોલવું તેમ લખવું એ નિયમનો વધારે સારો અમલ થશે. અનુનાસિકના ઉચ્ચારણ માટે અત્રે સૂચવેલું વર્તુલ મુશ્કેલ નથી અને બહુ ગૂંચવણ વધારતું નથી, તેથી તે કબૂલ થશે એમ મરેંસો રહે છે.

અત્રે જણાવવું જોઈએ કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં અમુક પ્રસંગે અનુસ્વાર અને અનુનાસિક જુદી રીતે દર્શાવવાનો વહિવટ હતો. પ્રાકૃતના નાન્યતર બહુવચન માટે હેમચન્દ્રનું સૂત્ર છે કે,

जश् शस् ईं ण यः सप्राग्वीर्घाः ॥

ફ્રીબે વર્તમાનાબ્રાહ્મણ પર્યોઃ જગ્ શસોઃ સ્થાને સાનુનાસિક સાનુસ્વારૈ ઇકારૌ ણિઅ આદેશાઃ ભવન્તિ, एषु सत्सुपूर्वस्वरस्य दीर्घत्वं विधीयते इत्यर्थः [= નાન્યતર જાતિના નામ પછી પ્રથમા તથા દ્વિતીયાના બહુવચનના (સં. નિ) પ્રત્યયને સ્થાને અનુનાસિકવાળી ઇ (=ઈ), અનુસ્વાર વાળી ઇ (=ઈ), કે ણિ આદેશ થાયછે, અને તેની પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થાયછે.] અનુનાસિકવાળી ઇ (=ઈ) ના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જાઈ વચણાઈ (=સં. યાનિ વચ્ચનાનિ), અને અનુસ્વાર વાળી ઇ (=ઈ) ના દૃષ્ટાન્ત તરીકે દહીઈ (=સં. દધીનિ), મહૂઈ (=સં. મધૂનિ), પંકયાઈ (=સં. પંકજાનિ), વગેરે શબ્દો આપ્યાછે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં ઈ અને ઇ નાં, એટલે અમુક હદમાં અનુનાસિક અને અનુસ્વારનાં જુદાં ઉચ્ચારણુ દર્શાવવા માટે જુદાં નિશાન વપરાતાં જણાયછે. તુલસીદાસ જયરામ રઘુનાથે પ્રસિદ્ધ કરેલા તુલસીકૃત રામાયણની હિન્દી ભાષામાં પણ એવો ભેદ કરેલો જણાયછે, જેમકે—

भै विभावरी भूरी अँधेरी,

विद्यामै विश्वास अघाता, धत्यादि.

આ રીતે પ્રાકૃત તથા હિન્દીમાં અનુસ્વાર અને અનુનાસિક લખવામાં ભેદ રાખેલો છે, તેવો ભેદ ગુજરાતીમાં લખાવ કરવો કે વિસ્તારવો ગેરવાજબી નથી. ઉપર મ્હેં એ, ઐ, વગેરે વચ્ચે ભેદ રાખવા સૂચના કરીછે, અને તેમના ઉપર અનુસ્વાર આવશે ત્યારે એ, ઐ (જેમકે ઝાંડો), વગેરે રૂપો થશે. માટે ગુજરાતીમાં પ્રાકૃતની માફક અનુનાસિક દર્શાવવાનો અક્ષર ઉપર ૦ નિશાન લખવું ફીક પડશે નહિ. તે માટે ઉપર સૂચવેલું ૦ (વર્તુલાકાર મીંડું) જ વધારે અનુકૂળ આવશે. તે અનુસ્વારના ટપકાને કાંઈક મળતું છે, અને લખવામાં મુશ્કેલ પડે તેવું નથી.

શબ્દકોશકમિટીના ગૃહસ્થો ઉપરની સૂચનાઓનો વિચાર કરી પસન્દ પડે તો કોશમાં તે મુજબ લખવા હુકમ આપશે એમ મ્હારી વિનિતિ છે. કન્સલ્ટિંગ કમિટીના ગૃહસ્થોનો અભિપ્રાય લેવા વિચાર થાય તો તેમ કરવાની મ્હારે હરકત નથી. માટે તેમ કરવા ઠરાવ થાય તો આ પત્ર છાપી શબ્દ સંગ્રહ સાથે કન્સલ્ટિંગ કમિટીના મેમ્બરોને મોકલવાં કૃપા થવી.

ટ્રેનિંગ કોલેજ
અમદાવાદ

તા. ૧૩-૧૨-૯૭

લી. સેવક.

(સહી) માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ.

પરિશિષ્ટ. (ચ૧) (પૃષ્ઠ ૧૩ ટીપ* જુવો.)

બેવડા મહાપ્રાણી વ્યંજનો.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓનો નિયમ એવો છે, કે જ્યારે મહાપ્રાણી વ્યંજનને બેવડાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેથી થતા જોડાક્ષરના પહેલા ભાગ તરીકે તેની પૂર્વનો અદ્યપ્રાણી વ્યંજન મૂકવો. હેમચન્દ્રનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે:—

દ્વિતીય તુર્યયોરુપરિપૂર્વઃ ॥

દ્વિતીય તુર્યયોઃ દ્વિત્વ પ્રસંગે ઉપરિ પૂર્વો ભવતઃ । દ્વિતીયસ્યોપરિપ્રથમઃ ચતુર્થસ્યોપરિ તૃતીય इत्यर्थः ॥ એટલે, વર્ગના બીજા અને ચોથા (અર્થાત્ મહાપ્રાણી) વ્યંજનને બેવડાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે જોડાક્ષરના પહેલા ભાગ તરીકે અતુકમે વર્ગનો પહેલો અને ત્રીજો વ્યંજન મૂકવો.

આ નિયમનું કારણ ઉદાહૃત છે. રક્ષ, દ્ય, છછ, ફક્ષ, ઢ, ઢૂ, ધથ, ધધ, પ્પ, મ્મ બેલવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે તે ન બોલાતાં તેમની જગાએ ક્ષ, ઘ, છ્છ, જ્ઞ, ઢૂ, ઢૂ, ત્થ, ઝ, પ્પ, વ્મ બોલાયછે. મહાપ્રાણીને બેવડો બેલવા જેટલો શ્વાસ કહાડવાનું પ્રયત્ન થઈ શકતું નથી, તેથી પહેલા ભાગમાં અદ્યપ્રાણી અને બીજામાં મહાપ્રાણીનો ઉચ્ચાર નીકળેછે. સૂક્ષ્મપણે ધ્યાન આપીને બોલનારને આ વાત સ્પષ્ટ સમજશે.

આ કારણથી સંસ્કૃત કોશ તપાસતાં તે ભાષામાં રક્ષ, દ્ય, છછ, ફક્ષ, ઢ, ઢૂ, ધથ, ધધ, પ્પ, મ્મ, વાળો એક પણ શબ્દ મળી શકતો નથી. ઉલટું, છાયા, છેદ, છાદન, છન્દન, છાદ, છદ, છર્દન, છર્દિકા, છાદક, છન્દ, છન્દક, છર્દક, છેદન જેવા શબ્દોની પહેલાં અપ, અવ, આ, ઉપ, પરિ, પ્ર, પ્રતિ, વિ, વ્યવ, સ્વ, ઇત્યાદિ આવવાથી છ બેવડાઈને તેનું છછ રૂપ થાયછે, અને તેમ થતાં અપચ્છાય, અવચ્છેદ, આચ્છાદ, આચ્છાદન, ઉપચ્છન્દન, પરિચ્છદ, પરિચ્છેદ, પ્રચ્છદ, પ્રચ્છર્દન, પ્રચ્છર્દિકા, પ્રચ્છાદક, પ્રચ્છાદન, પ્રચ્છાય, પ્રતિચ્છન્દ, પ્રતિચ્છાયા, વિચ્છન્દ, વિચ્છન્દક, વિચ્છર્દક, વિચ્છાય, વિચ્છેદ, વિચ્છેદન, વ્યવચ્છેદ, સ્વચ્છન્દ, ઇત્યાદિ શબ્દો બનેછે. તે જ મુજબ અચ્છ, સ્વચ્છ, ઇચ્છા, ગચ્છ, ઉચ્છ, કચ્છ, કચ્છપ, કચ્છૂ, કચ્છૂ, ગુચ્છ, હુચ્છુન્દર, તુચ્છ, યચ્છ, પિચ્છ, પુચ્છ, પૃચ્છ, મ્લેચ્છ ઇત્યાદિ અનેક શબ્દોમાં ચ્છ માલૂમ પડેછે.

એ જ રીતે થ બેવડાયછે ત્યારે ત્થ અને ધ બેવડાય છે ત્યારે ઝ જેવામાં આવે છે. જેમ કે:—

કપિત્થ (કપિ+સ્થ), કુલત્થ (કુલ+સ્થ), અશ્વત્થ, અશ્વત્થામન્, આકત્થન, ર્થત્થમ્, કત્થન, તુત્થ, વૃક્ષિ, ઋક્ષિ, પક્ષાતિ, વક્ષ, બુક્ષિ, બૌક્ષ, ગુક્ષ, વિરક્ષ, વિક્ષ, ગુક્ષ, આક્ષ, સિક્ષ, ઇત્યાદિ.

ત્યાન, ઉત્થાપન આપેછે, ત્યારે બીજી તરફ જથ્થો, ભથ્થું, અને હાથી (= હાથી) લખે-
છે. હાથી બાગ્યે જ બોલાયછે; વિશેષ બાર મૂકવાથી જ્યાં બોલાતો હોય ત્યાં હાથી
રૂપ થવું જોઈયે. સંસ્કૃત હસ્તિન ના સ્ત નો પ્રાકૃતમાં થ થઈને બેવડાવાથી તથ બની
હત્થી શબ્દ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેમાંથી ગુ. હાથી કે હાત્થી શબ્દ નીકળેછે. ઉ-
ચ્ચાર જોતાં જથ્થો અને ભથ્થું ને બદલે પણ જત્યો અને ભત્યું લખવું વધારે વાજબી
છે. એ સિવાય ઘણું કરીને ગુજરાતીમાં તથ કે તથ વાળા બીજા શબ્દો નથી.

ઝ કે હ્રઝ વાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં દેખાતા નથી. બાકીના મહા પ્રાણીઓના સ-
મ્બન્ધમાં નર્મદાશંકર ખખ, ઝૂ, ઠૂ, ઢૂ, ઝૂ, અને જ્ઞ લખેછે. પરન્તુ સ્ક્રમ રીતે ઉચ્ચાર
તપાસતાં, અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત નિયમોનો તથા તે નિયમોના કારણનો વિચાર કરતાં એમ
લાગેછે, કે તે સ્થળે, કખ, જઝ, ઠૂ, ઢૂ, ઝૂ, અને જ્ઞ લખવા જોઈયે; એટલે,

અખખેર	નહિ	પણ અકખેર અથવા અખ્ખર (પ્રા. અક્ષર, સં. અક્ષર);
દખખણ	,,	દકખણ (પ્રા. દક્ષિણ, સં. દક્ષિણ),
મખખીચૂસ	,,	મકખીચૂસ (પ્રા. મક્ષિણ, સં. મક્ષિકા),
જખખડ	,,	જકખડ (પ્રા. જક્ષ, સં. યક્ષ),
લખખણ	,,	લકખણ અથવા લખ્ખણ (પ્રા. લક્ષણ સં. લક્ષણ) *
ખખખ	,,	ખકખ,
ચિખખલ	,,	ચિકખલ (સં. ચિલ્લ),
ચોખખું	,,	ચોકખું,
ચોખખાઈ	,,	ચોકખાઈ,
ઉઝૂત	,,	ઉકૂત (સં. ઉઝ્ઝ ધાતુ),
અટ્ટો	,,	અટ્ટો (ગંઠપાનો)
અટ્ટોવીસ	,,	અટ્ટોવીસ,
અટ્ટોવન	,,	અટ્ટોવન,
અટ્ટોણું	,,	અટ્ટોણું,
અટ્ટોસિયાં	,,	અટ્ટોસિયાં,
અટ્ટોયાશી	,,	અટ્ટોયાશી,
વિઠૂલ	,,	વિટૂલ (સં. વિટૂલ),
કઠૂણ	,,	કટૂણ (= કઠણ),
ગટ્ટો	,,	ગટ્ટો (પ્રા. ગુટ્ટો, સં. ગુત્સ :),

* હિન્દીમાં લલ્લજન શબ્દ છે, એટલે તેમાં જ નો લ થઈ બેવડાતાં લ્લ બનેછે
તે જ મુજબ ગુજરાતીમાં જ નો જ થઈ બેવડાતાં જ્જ થવો જોઈયે.

છટ્ટો	નહિ	પણ	છટ્ટો (પ્રા. છટ્ટો વષ્ટ:),
જુટું	„	„	જુટું અથવા જૂટું (પ્રા. જુટું, સં. જુષ્ટ ?+),
પટ્ટો	„	„	પટ્ટો (પુટ્ટો, સં. પુષ્ટ:),
મિટ્ટો	„	„	મિટ્ટો અથવા મીટો (પ્રા. મિટ્ટો, સં. મિષ્ટ:),
મુટ્ટો	„	„	મુટ્ટો અથવા મુટો. }
મુટ્ટી	„	„	મુટ્ટી અથવા મુટી, } (પ્રા. મુટ્ટો, સં. મુષ્ટિ:),
લટ્ટ	„	„	લટ્ટ. }
લટ્ટી	„	„	લટ્ટી, } (પ્રા. લટ્ટી, સં. યષ્ટિ:),
ચિટ્ટી	„	„	ચિટ્ટી,
દટ્ટો	„	„	દટ્ટો,
પટ્ટણ	„	„	પટ્ટણ * (= પરઠણ),
ખુટ્ટો	„	„	ખુટ્ટો,
ભટ્ટી	„	„	ભટ્ટી,
ખુટ્ટો	„	„	ખુટ્ટો, (પ્રા. જુટ્ટો, સં. જુષ્ટ:),
ડટ્ટસ	„	„	ડટ્ટસ,
ડટ્ટલ	„	„	ડટ્ટલ,
નિખર	„	„	નિખર (પ્રા. નિષ્ખર, સં. નિર્મર),
સખર	„	„	સખર (સં. સ+ખર),
જખો	„	„	જખો,
મોખો	„	„	મોખો.

+ સંસ્કૃત જુષ્ટ નો અર્થ ઉચ્છિષ્ટ, ખાધામાંથી વધેલું, એવો થાય છે, અને તે અર્થમાં ગુજરાતીમાં જૂટું શબ્દ વપરાય છે.

* પરઠણ ચાર અક્ષરનો શબ્દ છે, તેથી બીજા અક્ષર ૨ માં નો અ બોલાતો નથી અને પર્ઠણ જેવો ઉચ્ચાર થાય છે. પછી પ્રાકૃત નિયમનો અમલ થઈ ૨ નો લોપ થતાં ઠ એવડાય છે એટલે તેનો ટું બને છે, અને પર્ઠણ રૂપ થાય છે. ચોરટો નો ચોટ્ટો, કરડી ખાવું નું કરડીખાવું, કરડો નો કરડો, કરડું નું કરડું, કાતરડી ની કાતરડી, કાતરણી ની કાતરણી, વગેરે નર્મદાશંકરે આપેલા શબ્દો એજ રીતે બને છે. શબ્દના કયા કયા અક્ષરોનો અ બોલાતો નથી તે બાબત માહે ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૯૮ નું ગુજરાત શાળાપત્ર જોવું.

બેવડા ખ, ઝ, ઠ, ઢ, ડૅ, લ વાળા ઘણાખરા શબ્દો આ ટીપમાં આવી જાય છે. એ જોતાં ગુજરાતીમાં બેવડા ઝ, ઢ, ડૅ, લ વાળા શબ્દો ભાગ્યે જ બે બે ચાર ચાર જણાય છે; બેવડા ખ વાળા આઠ દસ, અને બેવડા ઠ વાળા આશરે બે હજાર માલૂમ પડે છે. આટલા થોડા શબ્દો માટે લખવામાં નિયમભંગ કરવો અને ઉચ્ચારની વિરુદ્ધ જવું એ ઠીક લાગતું નથી. વળી ઉચ્ચારને વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળે છે, એટલેકખ, ઝ, ઢ, વગેરે લખવાનું કારણ મજબુત થાય છે.

ઉપરના કારણોથી મહારો અભિપ્રાય એવો છે, કે ગુજરાતીમાં ખખ, ધધ, છ, ઝ, ઢ, ડૅ, ધધ, ઢ, ઢ, ભ્ર (એટલે બેવડા મહાપ્રાણી) ન લખતાં તે સ્થળે અનુક્રમે કખ, ગધ, મધ, ઝ, ઢ, ઢ, ત્ય, ઢ, ખ લખવા. આ પૈકી ઘણા શબ્દો બેવડા છ અને ધ વાળા છે, અને ત્યાં મધ અને ઢ લખવાનો વલિવટ છે જ. એટલે બાકી રહેલા થોડા શબ્દોમાં એ જ વલિવટ ચલાવી વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારને માન આપવું (બોલવું તેમ લખવું) એ વધારે યોગ્ય છે.

ટ્રેનિંગ કૉલેજ
અમદાવાદ
તા. ૧૭-૫-૮૮

}

માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ.

પરિશિષ્ટ (છ) — (પૃષ્ઠ ૧૩ ટીપ+ જીવો)

મહેરબાન. રા. બ. લાલશંકરભાઈ

ગુ. વર્ના. સોસાયટીના આનરરી સેક્રેટરી.

અમદાવાદ.

વિ. વિ. આપના તરફથી રા. સા. માધવલાલભાઈનો લેખનપદ્ધતિમાં નવીન ચિન્હોનો ઉમેરો કરવા બદલનું છાપેલું પત્ર મળ્યું. આ વિષે મારો નમ્ર અભિપ્રાય બતાવું.

રા. સા. માધવલાલભાઈનું કહેવું એમ જણાય છે કે, જેથી વાંચનની સરળતા થાય એવું લેખન કરવું; અને તેમ થાય તો જ લેખનપદ્ધતિ સંપૂર્ણ ગણાય. ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિ (લિપિના અર્થમાં) અપૂર્ણ છે. જેટલાં જેટલાં ઉચ્ચારણો થઈ શકે છે, તેટલી તેટલી નિશાનીઓ હોવી જોઈએ. પણ ગુજરાતીમાં તેમ નથી, માટે તે અપૂર્ણ છે. કોણ કરતી વખતે તેને સંપૂર્ણ કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

ઉપરના તેમના અભિપ્રાયના ટેકામાં તેઓ એ ઉદાહરણ બતાવે છે. એક એ-ઐ તથા ઐ-ઐ ના ઉચ્ચારણ સંબંધી, તથા ઈંજું અનુનાસિક અને અનુસ્વારના ઉચ્ચારણ સંબંધી; અને કાંઈ નહિ તો નિદાન એ બેને માટે તો કોઈ નવીન ચિન્હોનો ઉમેરો કરવા તેઓ સૂચન કરે છે.

ગુજરાતી ભાષાની લિપિ સંપૂર્ણ થાય તથા જેવું ઉચ્ચારણ થાય તેવું જ લખાય, અથવા લખાય તેવું જ ઉચ્ચારણ થાય, એ તો સર્વથા ઠપ્ત બાબત છે. સંસ્કૃતમાં તેવી પૂર્ણતા છે. જો કે તેમાં પણ ઉરસ્થ હ્રસ્વ અને કંઠ્ય હ્રસ્વના ઉચ્ચાર જુદા થાય છે, છતાં જુદા ચિન્હની યોજના કરવામાં આવી નથી. તોપણ ઉચ્ચારણપરત્વે તેના પણ કંઈક નિયમ વિદ્વાનો સમજાવી ગયા છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઉચ્ચારણો કેટલા પ્રકારનાં છે, તથા તે બધાને માટે ચિન્હો યોજતાં પરવડે કે નહિ, તે વિચારવાનું છે. કારણ કે કદાચ રા. સા. માધવલાલભાઈ કહે છે તેમ એ ઉચ્ચારણોની મુશ્કેલી ટાળી, તોય અપૂર્ણતા તો રહેવાની જ. ઉચ્ચારણ થાય કંઈક જુદું અને લખાય કંઈક જુદું એ ઠીક તો નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષાની ઘટના જેતાં તેમાં ફારસી, અરબી, ઇંગ્રેજી, વગેરે અનેક પરબાષાઓનાં ઉચ્ચારણો મળેલાં છે. તે બધાને માટે જો ચિન્હો ન યોજાય તો કિત્તે એ ચિન્હો યોજવાથી કાંઈ વિશેષ લાભ નથી.

અનિયમિત વર્તમાનકાળના ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં તમામ રૂપમાં ઐ લખવા પરશે. અને તેની સાથે એ આવવાથી વાંચન અને લેખન બન્નેમાં ઘોઠાળો થવાનો સંભવ છે. કહે-કહ, મેળે-મંજે, બે-બે, દેખે-દેખે, ઇં. વળી, “લખે બેદથી ને શીખે શેખ જેવું, કરે કરે કો કોયલા તોય સંવું.” ઇં ઉપરની લીટીઓથી જેવામાં આવશે કે લખવાની

મુશ્કેલી વધેછે. અને ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા તો પાછી અપૂર્ણ જ રહેછે. સહેલું-સહેલું, સેવું-સહેવું, આ વિકલ્પનો નિર્ણય કરવામાં ઉપાધિ નડશે, કારણ કે સહ ઉપરથી પ્રાકૃત નિયમે થયેલા સહેલું રૂપને સહેવું કરી નાખવાથી આપણે પ્રાકૃતને પણ પાછી અપભ્રંશ કરી નાંખીએ છીએ.

અં ઉપરનો અનુસ્વારતો ગમે ત્યાં પણ અનુનાસિક જ બોલાયછે. જેમ અંગ્રેજ, કંપ, અંદાજ, વંચક, સંચાર, એ શબ્દોમાં અનુસ્વાર પણ શુદ્ધ અનુનાસિક બતાવેછે. ત્યાં બીજા ચિન્હની યોજના જરૂરની નથી. આ, અને તે પછીના સ્વરો ઉપર અનુસ્વાર આવે છે ત્યારે તેના ઉચ્ચાર બે પ્રકારે થાયછે. મરાઠીમાં પણ તેમ જ થાયછે. બહુધા મને સાંભરે છે કે અનુસ્વાર અને અનુનાસિકના ઉચ્ચાર વિષે દક્ષિણમાં પણ તકરાર ચાલી હતી, પણ છેવટે સર્વત્ર અનુસ્વાર જ લખવો એ વાત માન્ય રહી હતી. અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનાં જુદાં ચિન્હો યોજવા કરતાં કોશકાર કદાચ તેવા તેવા શબ્દની પાસે કૌંસમાં ઉચ્ચારણો લખી બતાવે તો વાંધો નથી; પણ નિશાની વધારી દેઢ ચિનાઇ બાપાની પેઠે અક્ષરો વધારી દેવા સચુક્તિક નથી. એનું કારણ એક બીજું પણ એમ મારા ધ્યાનમાં આવે છે કે:—

માત્ર અનુસ્વાર અને ઍકાર ઍકારનાં ચિન્હ યોજવાથી પતતું નથી. વ્યંજનના ઉચ્ચારો પણ વિભિન્ન થાય છે. ખરાબ, શેખ, અખરા, વિચાર, સંચાર, ચાર, અચાર, ફરેલ, ફેલ, ફેરફાર, ફળ ફલ, અંદાજ, જરા, જુગ્તી, જંગલ, હરેક, હાર, ઇલાદી શબ્દોમાં ખ, ચ, ફ, જ, હ, વગેરેના ઉચ્ચારો જુદા જુદા થાયછે તે માટે પણ ચિન્હો યોજવાની જરૂર પડશે.

વળી, ચાત્ર, કર, આવ, ઉઠ વગેરે આદ્યાર્થ બીજા પુરુષ એક વચનના રૂપમાં છેલા અક્ષરમાં ય બળેલો હોય તેવો કાંઈક ઉચ્ચાર થાયછે. તે માટે પણ ચિન્હો યોજવાં પડશે.

આ રીતે અનેક ચિન્હોની યોજના કરતાં મૂળાક્ષરોની સંખ્યામાં વધારો કરવો પડશે. એટલે વ્યાકરણ ફરી રચવાં જોઈએ. કેમકે વ્યાકરણમાં જેનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી, એવા મૂળાક્ષરો કોષકાર ક્યાંથી લાવે ? કોષનો આધાર વ્યાકરણપર હોય છે એ તો સુવિદિત જ છે. કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે એવાં એવાં ઉચ્ચારણોમાં ફેરફાર હોવા છતાં અને ચિન્હોની યોજના નવીન કરવા છતાં પણ વ્યાકરણમાં ન લખીએ તો ચાલશે. ત્યારે મારી નમ્ર માગણી એવી પણ થાય કે શ, ષ, સ, નાં ઉચ્ચારણ સરખાં છે, માટે તે અદલ એક જ અક્ષર રાખી નીચે ફારસીની પેઠે નુકતા કરી કાં ચલાવી લેવામાં આવતું નથી ? અર્થાત્ જો સંસ્કૃત લિપિને અનુસરીને હિંદુસ્તાનની યધી જ સંસ્કૃતમાંથી થયેલી ભાષાઓ પોતાના મૂળાક્ષરોની ગણના કરે છે, તો યુજરાતી ભાષામાં ચિન્હોનો વધારો કરી નાંખી ઘોટાળો કરવો યોગ્ય નથી.

અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દુ, વગેરે ભાષાઓમાં ચિન્હોની સંખ્યા થોડી છતાં વ્યવહાર નબાવી લેવામાં આવેછે. તે જોતાં આપણી ભાષામાં ચિન્હો ઉમેર્યા વગર ન જ ચાલે એમ

કાંઈ લાગતું નથી. જેમ બાપા પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને બદલાયછે, તેમ લિપિ પણ પ્રકૃતિને જ અનુસરેછે. દેવનાગરીમાંથી ગુજરાતી લિપિ પ્રકૃતિને અનુસરીને જ થયેલીછે. નિયમ ગમે તેવા કરીશું, તથાપિ લખનાર પોતાની સરળતા તરફ હમેશ લક્ષ આપશે જ. રા. સા. માધવલાલ દેસાઈ એમણે કરેલી સચનાઓ જો કે ઉપયોગી તો છે, પરંતુ તે સાથે તેઓ બીજાં અનેક ચિન્હો યોજવાની પણ જરૂર છે એમ ધ્યાનમાં લે, એટલા માટે આ મારી વિનંતી છે. અને જો એવાં અનેક ચિન્હો યોજીને ઉચ્ચાર તથા લેખન સમાન કરી શકાતું હોય તો એના જેવું સારું બીજું નથી. પણ પ્રચલિત ભાષાઓમાં પરભાષાના સંસર્ગથી નવાં નવાં ઉચ્ચારણ દાખલ થયા જ કરશે. અને તેમ થતાં એક વખત પાછો ફરીને એવો પણ આવે કે તે વખતે હમણાં નવીન ચિન્હો યોજ્યા છતાં પણ લેખનની અપૂર્ણતા માલમ પડી આવે. તે કરતાં કોષકારને જરૂર જણાય તો જોડણી યોગ્ય હોય તે જ કાયમ રાખી ઉચ્ચાર જરૂર લાગે ત્યાં કૌંસમાં બતાવે. એમ કરવાથી ગુજરાતી ભાષા શીખનારની ઉચ્ચારની અવધતા દૂર થઈ જશે. સંસ્કૃત લિપિ પૂર્ણ છે, તેમ છતાં પણ તેના ઉચ્ચાર શિષ્યોને ગુરુમુખે શીખવા પડેછે. એ સૌ કોઈ જાણેછે.

લી. છાટાલાલ નરસેરામ.

તા ૧૪-૨-૯૮. વડોદરા.

પરિશિષ્ટ.(જ) (પૃષ્ઠ ૧૭ ટીપ્પણુવો.)

વર્નાકુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટિયે ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે મંજૂર કરેલા જોડણીના નિયમો.

૧. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી ગુજરાતીમાં નીચેના ફેરફાર પ્રમાણે રાખવામાં આવીછે:—

- (અ) અનુનાસિક અક્ષરોને બદલે અનુસ્વાર વાપરવું. ઉદાહરણ—સંબંધ, અંગ, અંક, ઇત્યાદિ. પણ અન્ન, સન્મતિ, ઉન્માદ અને એવા બીજા શબ્દો અપવાદ રૂપે છે.
- (બ) અંત્ય હ્રસ્વ ઈ વાળા સંસ્કૃત શબ્દો જે સ્ત્રીઓનાં વિશેષનામ તરીકે આવે તો તેમાંના અંત્ય હ્રસ્વ ઈ ને દીર્ઘ ઈ લખવો ઉદાહરણ—હરી, મણી, શાંતી વગેરે.
- (ક) ગુજરાતી પ્રત્યયો લગાડી શકાય તેવા અંત્ય વ્યંજનવાળા “ અકસ્માત્ ” જેવા શબ્દોને અંત્ય અ સહિત લખવા.

૨. જે અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયા હોય નહિ તેના ઉચ્ચાર ગુજરાતી જોડણીમાં જેમ અને તેમ અસલ પ્રમાણે જ લખવા; અને તેમ કરવામાં કાંઈ નવી નિશાની કરવી નહિ. I (અંગ્રેજી “આઈ”) નો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ ઈ લખવો.

૩. સધળા સંસ્કૃત, અંગ્રેજી કે બીજા ભાષાના શબ્દોને, તે અસલ શબ્દના કોઈ ભાગમાં કાંઈક ફેરફાર થયો હોય તો તે ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ થએલા ગણવા. જે ફારસી અને અરેબીક શબ્દોના ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં બરાબર રાખવામાં આવ્યા હોય અથવા સુધારવામાં આવ્યા હોય તે શબ્દોને ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ થએલા ગણવા; અને તે નિયમ પ્રમાણે વરસ, શુકન, ઇન્સાફ, માગશર, મારગ, ખેતર. ઇશક, ઇજનેર, અંગ્રેજ ઇત્યાદિ શબ્દોને ગુજરાતી શબ્દો અથવા તો અપભ્રષ્ટ શબ્દો ગણવા.

જોડણીમાં વાંધો ઉઠે તેવા ગુજરાતી અથવા અપભ્રષ્ટ શબ્દો માટે નિયમો.

૪. જે કોઈ પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર જુદા જુદા જીલ્લાઓમાં જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવતો હોય તો તે ઉચ્ચારો પૈકીનો જે ઉચ્ચાર લાંબા વખતથી ભાષામાં જોડણી તરીકે લખાતો હોય તે જ જોડણી માન્ય રાખવી. જેમકે—આંખ, લાવ, શું, કહીશું, ખેસ, ખેસી (“ખેશી” નહિ), પીરસ, પીરસ્યું, (“પીરસ્યું” નહિ), પીરસી (“પીરશી” નહિ), ડોસો, ડોસી (“ડોશી” નહિ), વગેરે.

૫. જે શબ્દોના ઉચ્ચારમાં “હ” આવતો હોય તે હમેશના નિયમ પ્રમાણે જ લખવા:—
(અ) રહે, કહે, પહોંચવું, વહેંચવું, નાહવું.

(વ) પહેલું, વહેલું, સહેલું.

(ક) લોડું, મોડું, ચઢવું.

(ડ) નાનો, મોટો, મારો, અમારો, મોં (મુખ), અને બીક (બાવું.)

૬. શબ્દમાં પહેલા સંયુક્ત અક્ષરોમાં જે અનુનાસિક અક્ષર આવે તો તેની જગ્યાએ અનુસ્વાર લખવું. જેમકે-અંગારો, ઉંમર, કીંમત, ઇત્યાદિ.

**અનુસ્વારસહિત અથવા અનુસ્વારરહિત “ ઇ ” અથવા “ ઈ ” અને “ ઉ ”
અથવા “ ઊ ” વિષે નિયમો.**

(જુઓ નિયમ ૭ થી ૯ સુધી)

૭. (અ) શબ્દના અંત્ય પદમાં અથવા ઉપાંત્ય પદમાં અથવા બન્ને પદમાં ઈ ઉચ્ચાર આવતો હોય તો તે ઈ દીર્ઘ લખવો. ઉદાહરણ—ધી, ચીં, કડી, ભીખ, શીખ, કાડી, અહીં, હીંડ, વસીલો, દરીઓ, ઇત્યાદિ.

(બ) અંત્ય અથવા ઉપાંત્ય પદ સિવાયના બીજા પદોમાં ઈ ઉચ્ચાર આવે તો દીર્ઘ પદની આગળના પદમાં હ્રસ્વ ઈ લખવો, અને હ્રસ્વ પદની આગળના પદમાં દીર્ઘ ઈ લખવો. જેમકે—બિલાડી, ખીચડી, ખીસકોલી, નાળિયેર, ઘઉંઆળ, વગેરે. પણ સંયુક્ત વ્યંજનની આગળનો ઇ હમેશાં હ્રસ્વ લખવો. ઉદાહરણ—હિરંઓ, ચિટ્ટી, ગિલ્લી, વગેરે. અને હિંદુ, સિંધ ઇત્યાદિ શબ્દો માટે પણ આજ નિયમ રાખવો.

૮. (અ) સૂ, લૂ, જૂ, રૂ વગેરે એકપદી શબ્દો સિવાય તથા દૂધ, ચૂક, મૂક, સૂંઠ વગેરે બેપદી શબ્દો સિવાયના બીજા અથવા શબ્દોમાં જ્યાં ઉ ઉચ્ચાર આવે ત્યાં ત્યાં હ્રસ્વ ઉ લખવો. ઉદાહરણ—હું, છું, લીંબુ, લાડુ, કુવો, ખુંદ, પુરું, જુનું, જુદું, કરવું, સુધી, સુરજ, વસુલ, ખેડુત, વસુલાત, અઠવાડીઉં, ઇત્યાદિ.

(બ) જૂઓ, જુઓ, જુવો; ધૂએ, ધુએ, ધુવે; રૂઓ, રુઓ, રુવો; એ ત્રણ ત્રણ વિકલ્પિત રૂપોમાંથી વચ્ચું રૂપ (જુઓ, ધુએ, રુઓ) માન્ય રાખવામાં આવે છે.

૯. શક્યભેદ તથા પ્રેરકભેદ સિવાયના વિભક્તિના અને ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો આગળ, તથા જે પ્રત્યયો શબ્દના છેલ્લા પદમાં મળી જતા નથી તેવા પ્રત્યયો આગળ શબ્દમાં આવેલા ઇ અથવા ઈ અને ઉ અથવા ઊ નો ફેરફાર થતો નથી. શક્યભેદ તથા પ્રેરકભેદના પ્રત્યયો અને છેલ્લા પદમાં મળી જાય તેવા પ્રત્યયોની અગાઉ શબ્દમાં આવેલા ઇ ઉચ્ચારને નિયમ ૭ બ લાગુ પડે છે; અને ઉ ઉચ્ચારને નિયમ ૮ અ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ—ધીએ, કડીમાં, જૂઓ (જૂનું બહુ

વચન) દૂધે, કડીઓ (કડીનું બહુવચન) નદીઓ, પીએ, મૂકે, મૂકશે, મૂકવું, લૂટે, લૂટવું, સએ, ધીવાળો, ખુબીદાર, હાથીખાનું, મૂકનાર, દૂધવાળો, ઇત્યાદિ. પણ પિવાડ, શિખાડ, સુવાડ, શિખામણ, દુધાળો, પિવાય, શિખાય, સુવાય, રિસાળ, લુટારો.

૧૦. ગોળ (ખાધાનો), ગોળ (આકૃતિ), કેરી, કેળ, જેવા શબ્દો હાલમાં જેમ લખાય છે તેમ જ લખવા.

૧૧. સામાસિક શબ્દો તેના અસલ રૂપ પ્રમાણે જ લખવા જેમકે—દૂધભાઈ, ચીટીચપાટી, વગેરે.

૧૨. નીચે દર્શાવેલા શબ્દો કે જેના ઉચ્ચાર જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવેછે, અને જે ધર્મ કરીને જુદી જુદી રીતે લખવામાં આવે છે, તેવા શબ્દો નીચે પ્રમાણે લખવા:—
નહિ, રાયતું, પૌઆ, બાયડી, લડ, લડાઈ, દુઃખ (પણ દુખે), ચૌડુ, ચંપેલી, ગળણી.

૧૩. (અ) સંયુક્ત ક્રિયાપદોના ભાગ જુદા જુદા લખવા જેમકે—ફૂદી પડે છે.

(બ) સંયુક્ત નામ સાથે લખવાં પણ બાળક માટેનાં પ્રાથમિક પુસ્તકોમાં તે નામના ભાગ જુદા જુદા પાડવા. ઉદાહરણ—કચરો પુંજો, વાસણ કુસણ, મા ખાપ.

(ક) શબ્દયોગી અવ્યય જે શબ્દની સાથે આવે તે શબ્દથી જુદો લખવો.

(ઢ) એ (તેની અગાઉ ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય એ આવ્યો ન હોય તો) જ, કે (કેમકે) અને પણ (તો પણ), એ પ્રત્યયો જે શબ્દની સાથે આવે તેની સાથે જ લખવા.

૧૪. જે મહાપ્રાણ વ્યંજન સાથે આવે તો પહેલો અદ્યપ્રાણ અને બીજો મહાપ્રાણ લખવો. ઉદાહરણ—પથર, બુટ્ટો, ચિટ્ટી, વગેરે.

૧૫. ફારસી અને અરેબીક શબ્દો તથા જે ગુજરાતી શબ્દો હાલમાં જુદી જુદી રીતે બોલાય છે અને લખાય છે તે શબ્દો નર્મકોપ પ્રમાણે અને કોઈ આધુનિક પ્રમાણુશ્રુત લેખને વળગી રહ્યા સિવાય ઉપરના નિયમાનુસાર લખવા. ઉદાહરણ—અન્નમાસ, (અન્નમાએસ અથવા અન્નમાઇસ નહિ), હુકમ (હૂકમ અથવા હુકમ નહિ.)

પરિશિષ્ટ. (અ ૧). (પૃષ્ઠ ૧૭ ટીપ્પણ સુમે.)

ગુજરાતી વાંચનમાધ્યમા માટે રિવિઝન કમિટીએ જેમણે સ્વીકારેલા
જોડણીના નિયમો.

૧. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી, પણ તેમાં નીચેના ફેરફારો કરવા:—
    - (અ) અનુવાસિક અક્ષરોને સ્થળે અનુસ્વાર વાપરવો; જેમકે—સંબંધ, અંગ, અંક, વગેરે; અમ, સન્મતિ, ઉન્માદ અને જોવા બીજા શબ્દો અપસદ છે.
    - (બ) હ્રસ્વ ઇકારાંત સંસ્કૃત શબ્દોમાં અનેલાં સ્ત્રીઓનાં વિશેષ નામો દ્વીર્ધ ઈ થી લખવાં; જેમકે—હરી, મણી, શાંતી, વગેરે.
    - (ક) અકસ્માત જેવા શબ્દો, જે વ્યંજનાંત છે અને જેને ગુજરાતી પ્રત્યયો લાગી શકે છે, તેમને અંતમાં અ છે એમ ગણીને લખવા.
  ૨. જે ઇંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલા નથી, તેમના ઉચ્ચારો અને તેટલી ચોકસાઈથી સાચવીને ગુજરાતી જોડણીથી દર્શાવવા, પણ તેમ કરવામાં કોઈ નવી નિશાની ન દાખલ કરવાની કાળજી રાખવી. ‘I’ નો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ ઈ થી દર્શાવવો.
  ૩. સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી કે બીજી પરબાષાના જે શબ્દોમાં કે તેમના કોઈપણ ભાગમાં જરા પણ ફેરફાર થયો હોય, તેવા બધા શબ્દોને અસલ શબ્દો ઉપરથી અપબ્રજ થયેલા ગુજરાતી શબ્દો ગણવા.
- ફારસી અને અરબી શબ્દોના ઉચ્ચારો ગુજરાતીમાં અસલ પ્રમાણે શુદ્ધ હોય કે તેમાં ફેરફાર થયેલો હોય, તેપણ તેમને અપબ્રજ ગુજરાતી શબ્દો ગણવા. આ પ્રમાણે, વરસ, શુકન, ઇન્સાફ, માગસર, મારગ, ખેતર, ઇસક, ઈંજનેર, અંગ્રેજ, વગેરે શબ્દોને ગુજરાતી અથવા અપબ્રજ શબ્દો ગણવાના છે.
- સૂચના—જોડણીમાં મતભેદ થાય છે, તેવા ગુજરાતી અથવા અપબ્રજ શબ્દોને માટે નીચેના નિયમો છે.
૪. જ્યાં કોઈ શબ્દોનો જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં જુદો જુદો ઉચ્ચાર થાય છે, પણ તેમાંનો એક, સાક્ષર વર્ગના લખાણના લાંબા રૂઢ થયેલા પ્રચારથી જોડણીને માટે લાંબા વખતથી સ્વીકારાયેલો છે, ત્યાં તે શબ્દની તેજ જોડણી કાયમ રાખવી; જેમકે—આંખ, લાવ, શું, કહીશું, બેસ, બેસી (‘બેસી’ નહિ), પીરસ, પીરસ્યું (‘પીરસ્યું’ નહિ), પીરસી (‘પીરસી’ નહિ), ડોસો, ડોસી (‘ડોસી’ નહિ), વિગેરે.

૫. શબ્દોના ઉચ્ચારમાં 'હ' નો અવાજ મળેલો હોય, ત્યાં હાલ જેમ લખાય છે તેમ લખવાનું બરી સખતું.

(અ) રહે, કહે, પહોંચવું, વહેંચવું, નાહવું.

(બ) પહેલું, વહેલું, સહેલું.

(ક) ભોદું, મોદું, ચઢવું.

(ડ) નાનો, મોટો, મારો, અમારો, મોં (ચહેરો), અને બીક (બીવું)

૬. જોડાક્ષરનો પહેલો અક્ષર અનુનાસિક હોય ત્યાં બધા શબ્દોમાં તેને બદલે અનુસ્વાર લખવો: જેમકે—અંગારો, ઉંમર, કિંમત વગેરે.

અનુસ્વાર સહિત કે અનુસ્વાર રહિત છ કે ઈ અથવા ઉ કે ઊ વિષે નિયમો (નિયમ ૭ થી ૯ સુધી.)

૭. (૧) શબ્દના અંત્ય કે ઉપાંત્ય * એકાચ્માં, અથવા અંતેમાં છ નો ઉચ્ચાર દીર્ઘ ઈ થી દર્શાવવો. જેમકે—ધી, ચી, કડી, બીખ, શીખ, કીડી, અહીં, હીંડ, વસીલો, દરીઓ, વગેરે.

(૨) અંત્ય કે ઉપાંત્ય સિવાયના એકાચ્માં આવતા ઈની પછી હ્રસ્વ એકાચ્ આવે તો તેનો ઉચ્ચાર દીર્ઘ, અને દીર્ઘ સ્વરવાળો એકાચ્ આવે તો તેનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ છે, મારે તે પ્રમાણે, લખવામાં (દીર્ઘ) ઈ કે (હ્રસ્વ) ઈ થી દર્શાવવું, જેમકે—મિલાડી, ખીચડી, ખીસકાલી, નાળિયેર, ઘડિયાળ, વગેરે. પણ જોડાક્ષરની પહેલાં આવનાર ઈ હમેશા હ્રસ્વ જોઈએ; જેમકે—હિસ્સો, ચિટ્ટી, ગિલ્લી, વગેરે. હિંદુ, સિંધ, વગેરે શબ્દોમાં પણ તેમજ સમજવું.

૮. (૧) સૂ, જૂ, લૂ, રૂ, વગેરે જેવા એકાચ્ શબ્દો અને દૂધ, ચૂક, મૂક, સૂંદ, વગેરે જેવા દ્વિસ્વર શબ્દો સિવાય જ્યાં જ્યાં ઉ આવે તે સઘળે ઠેકાણે ઉનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ છે, અને તે હ્રસ્વ ઉ થી દર્શાવવો; જેમકે—હું, છું, લીંચુ, લાડુ, કુવો, બુંદ, પુરું, જીવું, જીવું, કરવું, સુધી, સુરજ. વસુલ, ખેડત, વસુલાત, અઠવાડીલ, વગેરે.

(૨) જુઓ, જુઓ, જુવો (જેવું); ધૂએ, ધુએ, ધુવે; પૂએ, પુએ, પુવો; વગેરે વિકલ્પે લખાતાં રૂપોમાં બીજાં એટલે જુઓ, ધુએ, અને પુઓ, એ રૂપો સ્વીકારવાં.

૯. જે શબ્દોમાં છ, ઈ, ઉ, ઊ, આવતા હોય, તેમને સહજેદ કે પ્રેરકબેદ સિવાયના ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનના, તથા વિભક્તિના તમામ પ્રત્યયો પહેલાં,

* જેમાં એક અચ્ (સ્વર) આવ્યો હોય તેવા અક્ષરો, જેમકે 'કડી' માં 'ક' અને 'ડી', એ એ જુદા એકાચ્ છે

તે શબ્દોનો મૂળ ઇ, ઈ, ઉ, ઊમાં ફેરફાર કરવો નહિ. સજ્જ કે પ્રેરકભેદના, અને શબ્દોના છેલ્લા પદમાં મળી જાય એવા પ્રત્યયો પહેલાં ઇ ને માટે ૭ માનો (૨), અને ઉ ને માટે ૮ માનો (૧) નિયમ લાગુ કરવો; જેમકે—ધીએ, કડીમાં, જૂઓ (વાળની), દૂધે, કડીઓ, નદીઓ, પીએ, મૂકે, મૂકાશે, મૂકવું, લૂટે, લૂટવું, સૂએ, ધીવાળો, ખુખીદાર, હાથીખાતું, મૂકનાર, દૂધવાળો વગેરે;

પશુ.   પિવાડ, શિખાડ, શિખામણ, }
              પિવાય, શિખાય, રિસાળ,   }
              સુવાય, સુવાડ, દુધાળો, હુંટારો.

૧૦.   ગોળ (ખાવાનો). ગોળ (વર્તુળ), કેરી, કેળ જેવા શબ્દો હાલ લખાય છે તેમ જ લખવાના છે.

૧૧.   સામાસિક શબ્દોમાં મૂળ શબ્દોની જોડણી કાયમ રહે છે; દૂધભાઈ ચિટ્ઠીચપાટી.

૧૨.   નીચે લખેલા શબ્દોના જેવા શબ્દો, જે જુદી જુદી રીતે બોલાય છે, અને ઘણું કરીને જુદી જુદી રીતે લખાય છે, તે નીચે પ્રમાણે લખવા:—
નહિ, રાયતું, પૌંઆ, બાયડી, લડ, લડાઈ, દુઃખ (પશુ 'દુખે'), ચૌડું.
ચંપેલી, ગળણી.

૧૩. (અ) સંયુક્ત ક્રિયાપદોમાં, અવયવો છુટા લખવા; જેમકે—ફૂદી પડે છે.

(બ) સામાસિક નામો એકઠાં લખવાં, પરંતુ બાળકોના ઉપયોગ માટે લખેલાં શરૂઆતનાં પુસ્તકોમાં મૂળ શબ્દો છૂટા પાડવા; જેમકે—કચરો પુંજો, વાસણ કુસણ, મા બાપ.

(ક) શબ્દયોગી અવ્યયો, જે નામને તે લાગેલા હોય, તેમનાથી છૂટા લખવા.

(ડ) એ (ત્રીજી વિભક્તિના 'એ' ની પછી ન આવતો હોય તેવો), જ, ('કેમકે' માં) કે, અને ('તો પશુ' માં) પશુ, જે શબ્દોને લાગેલા હોય તે શબ્દો સાથે જ લખવા.

૧૪.   જે મહાપ્રાણ વ્યંજન જોડાયેલા હોય તો પહેલો અલ્પપ્રાણ અને બીજો મહાપ્રાણ લખવો; જેમકે—પતથર, બુદ્ધા, ચિદ્દી.

૧૫.   ફારસી અને અરબી મૂળના શબ્દો, અને જે ગુજરાતી શબ્દો જુદી જુદી રીતે બોલાય છે અને લખાય છે તે, ત્યાર પછીના આધુનિક સર્વમાન્ય પ્રમાણભૂત કોષને અભાવે, નર્મકોષ પ્રમાણે લખવા, પશુ તેમાં ઉપરના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થવું ન જોઈએ. ઉ. 'અજમાશ' લખવું 'અજમાએશ' અથવા 'અજમાઇશ' નહિ, પશુ 'ફૂકમ' લખવું, અને 'ફૂકમ' કે 'ફૂકમ' નહિ.

પરિશિષ્ટ ૬—(૫૪ ૩૪ ટીપ* જીવો.)

(ધ. સ. ૧૮૮૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલા “જોડણી” વિશેના પુસ્તકમાંથી ઉતારો. ૫૪ ૪૪)

આમ ઘડિયે ઘડિયે નવી નિશાનિયો તે કેટલી કરતા જમીનું? આજ આટલા ઉચ્ચાર-
માં ફેરફાર થયો તો વળી કાલ્ય ખીજ વધશે. તો હેનો ક્યાં તામ આવવાનો હતો?
આમ વખતે કોઈ કહેશે. પણ તે માટે એટલું જ કહેવાનું કે શા માટે નવી નિશાનિયો
ના કરવી? એમ થાકી જવું શા માટે જોઈયે? જેમ રાજ્યકારભારીને નવી નવી સ્થિતિ-
યોમાં નવી નવી યોજનાઓ કરતાં થાકવાનું નથી, -જેમ સામાજિક સુધારામાં મચનારને
નવી નવી અડચણોમાં નવી નવી તદ્દખીરો કરતે ગભરાવાનું નથી, -જેમ રાજ્યોને નવી
નવી ભૂમિ સંપાદન કરતાં “ આપણે તે કેટલે કેટલે ઠેકાણે વાવટો ચઢાવીશું, અને ક્યાં
ક્યાં રક્ષક મૂકીશું?” કરીને નિરુત્સાહ થવાનું નથી, -જેમ ધર્મશાસ્ત્ર રચનારાઓ નવી નવી
કાલપરિવૃત્તિમાં નવી નવી સ્મૃતિ કરતે થાક્યા નથી, -અને જેમ નવા નવા સામાજિક
વગેરે ફેરફાર થતાં નવા નવા કાયદા કરતાં કાયદા રચનાર પરિપક્વને ગભરાવાનું નથી; -
તેમ જ ભાષાના નિયમ સોધનારાઓએ પણ ભાષાની બદલાતી જતી ઘટનામાં હેને અનુ-
કૂળ નિયમમન્ધન વગેરે પ્રયત્ન કરતાં થાકી જવું ન જોઈયે. શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ જ એ છે
કે પોતાના લક્ષ્યને અનુસરીને પોતાની રચના વખતે વખતે ફેરવતા જવું. આમ બધીનું
એ તો કાયરપણાનું કામ છે.

તેમ, જેવા જમીયે તો, એટલું બધીવાનું કારણ પણ નથી. હાલ ઉપર દર્શાવેલી બા-
બતોનો તથા હેવી જ બીજી બાબતો બીજા ગૃહસ્થોને જડી આવે હેનો કાંઈક નિયમના
સ્વરૂપમાં સુકાદો થાય, તો આગળ ઉપર વધારે ચિહ્નો વગેરે યોજનાઓ કરવાનો પ્રસંગ
બાગ્યે જ આવશે, એમ હું માનું છું. હાલના સમામાં ગુર્જર ભાષાનો ઓધ જૂદી જ દિશા-
માં બહેવા માંડ્યો છે. અલ્લેક શબ્દના અંદરના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થવાનો કાલવિશેષ
વીતી ગયો છે. અને હાલ તો નવા શબ્દો જ-નવી ભાષાના, નવા વિચાર દર્શાવવા માટે
અથવા એક વિચાર અનેક પ્રકારે દર્શાવવા માટે સંસ્કૃતમાંથી નવા બનેલા શબ્દો-દાખલ
કરવા, વાક્યરચનાની બાબતમાં નવા નવા ફેરફાર કરવા, વગેરે હેવી હેવી બહાસની
જ પરિવૃત્તિમાં આપણી ભાષાનો પ્રવાહ ચાલે છે. અને કેટલા કાળ સૂધી એ જ દિશામાં
ચાલ્યા કરશે તે કદી નહિ કહેવાય, તો પણ હાલ થોડા જમાના સૂધી તો દિશા બદલા-
વાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી.

પરિશિષ્ટ (જ)—(પૃષ્ઠ ૭૬ ટીપ્પર જુઓ.)

(હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરો આપત કવિ નર્મદાશંકરના નિયમો નર્મકેશ-સુખપુત્ર પૃ. ૭૯.)

એક અક્ષરના ઇકારાન્ત શબ્દ (સાતુસ્વાર ને નિરતુસ્વાર) તે દીર્ઘ જ છે-ઈ, ઈ, ઊ, ઇ, ઈ ઇં પછી નિરતુસ્વાર ઉકારાન્ત જૂ, રૂ, લૂ શબ્દ તે દીર્ઘ ને સાતુસ્વાર હું, શું તે હ્રસ્વ જ તેમ ધ્વનિવાચક ઊં, ચૂં, ફૂં તે દીર્ઘ જ સંખવા.

એ અક્ષરના શબ્દમાં અન્ત્ય ઇ દીર્ઘ ને અન્ત્ય ઉહ્રસ્વ જ સંખવાં; તેમ પ્રથમ વર્ણમાં ઇ-ઉ હોય તો તે દીર્ઘ જ જાણવાં; વળી પ્રથમ ઉ ને અન્ત્યે ઓ હોય તો વિકરપે હ્રસ્વ ઉ ને વે થાય. અજી, વડી, જાઈ, એંસી, ઓછી, અહીં, તહીં, નહીં ઇં ને કહું, ચરું, સારું, કરવું ઇં; તેમ કાડી, પીળી, તીણી ઇં ને જાઠ-જાટ, લૂણ, ઇં; વળી ફૂઓ-ફુવો, જૂઓ-જુવો ઇં.

એથી વધારે અક્ષરના શબ્દમાં પ્રથમ વર્ણ ઇ-ઉ હોય અથવા એ સ્વરવાળા હોય તો તે હ્રસ્વ જ * જાણવા. ઇઝ-જરાવું, ઉભળવું, કુટવું, કુખડું, કુટડું, સુંવાળું, શિખવું, યજરાતી ઇં.

દીર્ઘ ઇ-ઉથી આરંભાતા શબ્દ બીજા શબ્દ સાથે જોડાય તો તે હ્રસ્વ થાયછે.-કાડી પણ કિડિયારું, દૂધ પણ દુધભાઈ, ફૂઓ પણ કુએતર અથવા ફુવો તથા કુવેતર થાય-છે, તેમ ઇકારાન્ત શબ્દને એ, ઓ પ્રત્યય લાગેથી હ્રસ્વ ઇ તથા યે-યો એમ પણ રૂપ થાય છે.-બારીઓ અથવા બારિયો, નદીઓ અથવા નદિયો.

* સંસ્કૃત શબ્દ પ્રાકૃતમાં ઉતરતાં તેમાંનો સંયુક્તાઘવર્ણ દીર્ઘ થાયછે એ ઉપરથી નિશાઓમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં દીર્ઘ ઇ ઉ લખાય છે અને ઉચ્ચારણુ પણ તેવું જ થાય-છે એમ પણ કેટલાક કેછે અને કેટલાક કેછે કે ઉચ્ચારણુ તો હ્રસ્વ થાયછે પણ વર્ણ લખવો તે દીર્ઘ જ એ વિષે વાદ લખવો આ ઠેકાણે અનુકૂળ આવતો નથી, તો પણ હ્રસ્વદીર્ઘ ઉચ્ચારણુ (માત્ર પોતાનું જ નહિ પણ ઘણા જણનું) માત્રાના ધોરણે વિવેચન કરતાં અને સર્વ પ્રાકૃત ભાષાનો નિયમ કે પ્રથમવર્ણ કંઈક જોરવાળો ઓછી ઉતાવળો બોલાવ છે તે ઉપર લક્ષ રાખતાં સ્પષ્ટ સમજશે કે ઉચ્ચારણુ હ્રસ્વ જ છે ને હ્રસ્વ છે તો તેમ જ લખવું.

